

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ներկայ գրքիս Ա. Հատորին ձեռագրին մէկ մասը 1896րն յանձնուեցաւ տպարան: Եւ նոյն տարին սկսաւ «Հանգէս Եփեսոսեայի» մէջ հրատարակուի: Հազիս այսօր կրցանք վերջահէտը դնել Ա. Հատորիս ստորոտը:

Լեզուստիոյզ ընթերցողը նետարբորակաւն պիտի գտնէ այս գրքոյիս, վասն զի պիտի գտնէ ասոր մէջ շատ մը ինդիքներ, որոնցմով հարկ է թէ գրաւոր մարդկային էակը: Եւ ի հարկէ: Լեզու մը կը խօսիմք, քայք պիտի տարբեր ներույթներ կը զգննու այս լեզուն, որ հազիս կը մանչցուի թէ զարծրով յստաջ մեր նախնեաց – գտնէ մէկ մասին – իրօսած լեզուն է որ կը գործածենք: Նոյն ներույթը կը տեսնուէր մեր նախնեաց լեզուին վրայ ալ՝ համեմատելով զայն ասոնց ալ նախնեաց լեզուին հետ: Արթնս գիտութիւն մը, որ այս ամէն ներույթները մեկնելու կը ձգտի ստուգել հարկ է որ շահագրգռակաւն կողմեր ունենայ մեզի համար: Քայք աւելիս կայ: Մեր քերամը եւ գրքերու մէջ գրուած լեզուին մէջ կը ներկայանան երբնս այնպիսի քաներ, որ ամբողջ պատմութիւն մը կը պարունակեն. եւ լեզուստիոյզը որ կրցած է այն քանին ներքին եւ արտաքին կեանքը ուսումնասիրելով թափանցել քանին կազմութեանը, կը գտնէ ինք զինքը յանկարծ դարերով յառաջ նկատ ժամանակների փոխադրուած: Պարզ օրինակ մը պիտի բերենք: Եւնիք ոմ մը դաշիմա կոչել երկու քաներուն մէջ: Կանէ, ինչու ում, որովհետեւ նիզակակցութիւնները, գաջմագրութիւնները հիմակուած պէս զիւանազէտներու կանանչապատ սեղաններու վրայ շէն գրուեր, այլ քարերու եւ կուսթուրք աղիւսներու վրայ կը կոփուէին, կը փորուէին կոսմանով . . . . Երբ այս հին շրջանն անցաւ եւ մտաւ լեզուն նոր ժամանակամիջոց մը, այն ասուն քաներուն կեանքն ալ աւելի զարմանալի ձեւերու տակ ներկայանաւ սկսաւ: Թեքուս պարզ քան մը երկուս այս

գառաձակի՞, գաշքակա՞՞ բանքն, քայք ոչ,
 ոճնն արարչին կհսար մը, որ գնզ, Ծորքս, յազ-
 շուքիճն կը զարնն թէ կն թաշ բառաշէն ծանօթո-
 թիճնեք ոճնն եկեր մեք նսիմիք էրնեց ծառնն վրայ,
 յան մը որ կը պակտ շնուոցո՞ յանք որ կրուած մեք
 լծուին եւ անոր բանքու գիտանքիճիճն եւ յազի
 քրմաւիճոր աշխատութեանն կը յաշողնք — Երբնն —
 բանալ գարաւոր վարագոյնն, որ կը ծածկ այս բանքու
 կիւմոց: Միկննք անաշին բար-ունքն աստիպացի
 մանքի մը գ. որ կը գործանոր միջին (Նշու) գրեռու
 աւելն եւ գործողութեան աստիպութեանց կիճնն կու
 տայ, այսպէս գգմաւ, գ գնահէ, գ գաշքիճ, (այս
 մի եւ նոյն գ՞ ո՞ր փոխուած կը գտնենք թառ գրեռու
 առէն, թէ պայմուցիճ-չթիւականներու թէ կոկորդա-
 կան-բնականներու եւ թէ լեզուասանայնն գրեռու ան-
 ճնն, այսպէս փոք-փոքն, բոլոր-սրտն, Բափն-
 պիւսիկն): Որքնն զսանձակի՞ թափն մէջ ի վեր
 կը նսնեց գ աստիպացիճն, որ գործողութեան մը
 շարժական իմաստ տարով կը աստիպացիճն պարզ
 բայք, ապ՞ ուղղութիճն ցոյց տուող մասնիճն է, որ կը
 ներկայանայ շ-սան-ալ — դեպ ի ալ բանին մէջ:
 Այս երկու գրեռու վրայ սիտի առեցըննք՝ բուն նշանա-
 կուէճ գրեք՝ աճ, աճել արժանէն, որ իս աճիճ
 կրուտական մետն է-ան- յառելուանց գիտնող ար-
 զն այնչափ բանքու վրայն, որոց կը կարգի՞՞
 գ որ մի՞ր իմաստը, այսպէս գ-սան — կոր-ող
 (= գորտ) չճէ-ան — չնկող նմ անկողք ասանց վրայ
 անճրեւութիճն վերջաւորութիճն — իճ, եւ կ'ունենաս
 անքողք քառ մը գ-սան-ան-իճ մեզ, որ այս-
 դանն մեծաստուար նաորոքիճն աւելի կը իտի մեք
 նսիմի քառաշէններու նմանութեան իր պապոցը: Մանք
 յաճշտութեանն կը սեւեռնեց մեք ուն ու ուճը
 ֆանայու պայտի կարգութեան մը վրայք որ որչափ
 դիւքն, նոյնչափ մարտար է, եւ միտուճ է միշտ:
 Իմայ նոյն իտ երրուայն յայազանքն բնութիճնն:
 Անաշին անգամ՝ յապաքան յաննելով զսանձակի՞ճ
 բանքն կարգութիճնն, մեք մտքը չէ բնու անմարդկա-
 կան գրուածաց հոնէն զազն գրանտ, այլ գործ-
 ունեանալէն ցոյց տու թէ անո՞ մը վայելն կու տայ
 մեզի լեզուախոտեանն անուճ: Բանն ընդ՛անոր

ԵՐԳԻ ԼԵՂՈՒԸԳԻՅՏՈՒԹԻՒՆԵՐ

Ն Ե Ր Ը Գ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն Ե

Երանանկա յառաջագիտութեան համըն-
 թաց բնույտ ամենատաշչ նշանն է հետաքրք-
 րութի նուեւ տնայտի ինչպիճնելով, որտեք կրնան
 մեծ ըլլա սխաէ պատմական գէղարկու վրայ: Պատ-
 մն իճիճնը շատ անգամ լուս կը մնայ հմն, ուր
 գիճքը գոհացրեկու շարի իշխասակարաններ, արեւ-
 նագրու իճիճննք, վրայն իճիճննք շք քաներ: Իւ այս
 շատ անգամու գարտոյ այ մըն է. վանդի պատմական
 իշխասակարաններ եւ այլն, կ'առաջնորդն կը
 ամտին գմբը միշտ կ'այն կէտ, ու ասի կը սիտի
 նախապատմական (antehistorique կամ prehisto-
 rique) շրջանը. եւ այս շրջանը հետազոտելուն վրայ
 է Լիւր գարս ճանարխ արգիճնքը. եւ մարդ կային
 գիտութիճնն ամենաց սկիչ յատկու իճիճն մը՝ եւ
 կամ աւելի լուս — արժանիք մ'այն տակն սխա-
 անառչ, կըր կոչեց այն կոչիճնք, որ գիճքը կաշ-
 կնդար իտան էին նախապատմական աշտրիու
 իտարին առ ջեր... միտքը սրեց, աչքը զարցուց
 եւ յաջու իճեանք մեծամասնաց կ'ուր՝ այն իտար-
 ինն մէջ կ'անցնէ ու գիտութիճնը վտանգելու:
 Ի սիլքանն անց խորհալուէն, դեգէւէչու, բայք մէջ
 մ'որ աչքը միճին բնակչաու, սխան հակայնու
 գառնու իւր քայլերը. տնայտի կարեւր որ յայտ-
 նութիճնննք բրաւ, որ առաւելապէս վարձարի-

ցին իւր հոգը, մեզը, զգիմունքն եւ ժամանակն ու
 զբանջ կորուստը: Հրայրարակ եղան շարք մը նոր
 գիտութիւններ, որոնք սննդաբ ասեկի հաստա-
 ստեղան, ստորածուկցան, որչափ զբախան սկսաւ
 բնույ մեւք բերում աղիւիւնքը: Բարբոսի բաժ-
 արի խիզախմանց արդիւնքներն էւ սեպտեմբրեանց
 բնիկ երկրանց գիտութիւնք... Բայց այն գիտու-
 թեանց մէջն ամենախարեւորն ու նշանակաւորն
 եղաւ Հարմարական լեզուաբանութիւնը (la linguisti-
 que comparée): Եւ որչափ ուստիաբն է անուել
 թէ մեր փոքրիկ ազգին մէջ անգլիկ ի սկզբան ինչ-
 պէս ամէն նորագիտա գիտութեան նշնայակ այս լե-
 զուագիտութեան, նախքան եղաւ այն պարստպատ-
 շան մտադրութիւնն, որան Հարմարականութեանց
 եւ պիտի ունենանք յայտ ալ մեր ներկայացոյց մը-
 ներք՝ լեզուագիտաց կամասներու մէջ: Հարկ է
 միւսէ հանուց. Ա. Պատկանեանք, Հ. Արարիկ Ա.
 Տեղեկեանն (Քիւն. Միտիթ.) եւ այլն, որոնք ար-
 գէն իրենց զգրքերով կը փայլեն իրենց անուան
 համբաւնքն արժանաւոր համակրանքը. եւ թէ եւս
 հրատարակ են արդէն յատուկաց, բայց միւս լե-
 զուագիտաց ասիւն անուանց պիտի մնան, զորչափ
 գիտութիւնն անհրաժեշտ լեզուագիտութեան:

Քեր ճշտուածը չէ հոս ճշտութիւնն այն ամէնքի:
 որոնք կամ հաստատեմեամբ եւ կամ նոյն իսկ զգրքով զսո-
 ցած են թէ հեռուան ուն եղան լեզուագիտութեան: Այլ
 ճշտութեանքն միայն specialiste — մասնագետները: Գրա-
 ճեպ լեզուագիտութիւնը կը բանեմք բանասիրութեան
 (philologie), քան զի աստիկն կը քննէ լեզուագիտութեան
 լեզուագիտաց ժողովրդական երան կրօնական, բնո-
 շարք լեզուաց ժողովրդական երան կրօնական, բնո-
 շարք լեզուագիտութեան ճշտութեան նշնայակ անկողն
 համար կ'անուանենք կը համեմատ նոյն իսկ իրարմէն լեզու
 համարան լեզուագիտութեան հետ. իսկ զգրքագրութիւն
 է ազգայն լեզուի եւ կամ չին գրաստան լեզուաց գրաստան
 ի մասնաւորի, ինչ թէ աստիկով կրնն շնորհաւոր մասնաւոր
 գրութիւնն, գրականութեանն եւ այլն: Havelaque այսպէս
 կը քննարկան իրկայն իրարմէն. «La linguistique est une
 science naturelle, la philologie une science historique»
 (էջ 1.) թէ եւս շատ մէջ է լեզուան որմայ մը թեմէն
 լեզուագիտութեան արեւելեան հետ. Delbrück, Einleitung
 էջ. 125 փեքրը: Գարնայ, զուրկ կը մնան մեր

Բայր լեզուներն իրարու հետ համեմատելու
 զազգաբան արդէն Լայբնից (Leibnitz) զերմանայի
 փիլիսոփան անեղան, կը համարան լեզու
 մը հնարելու զազգաբանի կը ծառայէր (1666թ):
 Բայց իւր բանասիրութեան հանձնար չէր կրցած նոյն
 ժամանակները զանել այն յատկանշներն, որոնց-
 մով կարելի ըլլար լեզուներն յորինաստանին
 (սխտեմասիրական) խաւքերու վերանել:

Լեզուաց անգամայնական շէնքը քննելու
 կարելիք ստեղծան ու խորացոյցը զեւ հետ-
 քանակ շէր. քան զի միայն մասնական յատկա-
 թիւները ճշգրիտ քննելով կարելի է ձեւք բե-
 քում ծածկան ու թէ ինչնեքն հիմնական սկզբան
 վերածել, եւ բովանդակ բառական քանակ ազա-
 տելով իր խառնակութեան, յորինումն ու-
 թեան մը բերել եւ գիտութեան անուանել:

քանին անք, որոնք սույն է զարգած են հայերեւոյժ,
 բայց իրենց զբանայ մէջ չի անուանքը համեմատական
 լեզուագիտութեան աստեմ, ասք թեջ համար սմուսը
 Հայերեւոյժի (armeniste) համեմատականը անուանք
 անգլիականը. իսկ միայն զաստեմ հայերեւոյժի սպիտակ զբա-
 րարի պատարարներուն շարքանքն անուանք կը յա-
 կարելենք: Գրեպէս զիմանք յիշատակները Երտա-
 նապարս. Հիւրեւորակներն, քան զի կը բազ-
 մայներ սը իր իրքը՝ Սոս. Գարնայան բառարան հայ
 լեզուի, Կ. Պոլ. 1894. Տոյ. Պոլսո. արդարի իրք մէջ՝ ու
 բանայով կը ներկայանայ լեզուագիտութեան իտերն, բայր-
 ցին անմասնի մար. քան զի ոչ թէ միայն համեմատական լե-
 զուագիտութեան ասեկն, յայտ շարք այլ զիրք այլ թեջ-
 համարակն փաստարար աստեմը լեզուի մը մասնական կրնայ
 ըլլայ սույն այլ է պատեման որ ի մասնական յայտերն այս
 հրատարակութեան ժողով, եւ բայր քննարկանքն համե-
 կարելի կան մեզ բայց ի միջն Պոլ. Եւր. Ռեւան
 Պարսկեր, կիսմանց հանդիմն մէջ, որան անկողն հա-
 մեմատական լեզուագիտութեան փոքրացրէ շատ ուրա-
 ռի ասեկն է Պիտի յարեւելայն քանին ժողով
 Ռեւելեանն, էմէն հայերեւոյժի միայն գրականութեան յայտն
 փոխումով բառերն հետ համեմատելու (ու Պարսկեր հայ
 պիտարակն արականութեան միջ. քարան Թեքրէն, Կ.
 Պոլ. Ե. Գարնայէն) որոնք արդէն մեծարկն մասնաւոր քան է
 Պարսկերէն բառարան հայերեւոյժի Պետրոյ Գարնայի:
 Ռեւ. Հանդէս անտարկ, մը Պարսկեր համ
 Ե. Յար. Եւր. 1887 թիւ. 12, էջ. 187.

Հին մասնատվելն ալ, սուղջ է, զարմարք մը շէր, որ, ալ, թէ՛ զեւթան, ու՛նաւան, զէր- շան ևւայն յեղաններն առանձինն ինտուս թէ՛ ան ցեղեր բլլալու նշաններ ունին, բայց ոչ զք կցած էր մարէն իսկ անցընէ՛ թէ՛ զերմաներէն ինտմի բայց հայերէնի, հայերենն՝ յաւարտին, յաւա- րենն՝ պարկերէնի ևւայն, ևւ կամ՝ յաւարենն՝ Տերբոյսկանենն: Եղ հասարկ կարծիքն էր՝ թէ՛ այս լեզուներն հասարակաց նախալեզուի մը առա- միցները կամ սղլաւութենէն են, ևւ զարգելքենն ու զերմաներէր նոյն յարարելու թիւինն ունին երարս, ինչ որ յառեկերենն ու շիներենն ունին:

Եղեկայ զարմն մէջնն երկու գիւտ եղան, որոնց նարհեր՝ լեզուներն յարեւած ահան իրաւ- րեբաւ մակ տմրոտիկաւ ճանաչարհն հարթ ու ե- ջաւ, կամ թէ՛ քաննը, այն երկու գիւտերն՝ այս նար գիտու թէ՛ անն աւետար որ սրջարցան եղան:

Ըստինն է այն գիւտն՝ որով շարկասանի նախրական լեզուին (սանսրիտ) ևւ շարկերէն ու յառեկերէնի մէջ ինտուս թիւն մը նշարար եղան:

Բայց (Bopp, 86, 1791)՝ համեմատական լեզու պննու թէ՛ ան հինսրիտ՝ սանսրիտ լեզուն սրգվիլու գրացած սանն, սրցեն վրայու թիւնն որով հաստատուած ճնարարու թիւն է, թէ՛ սանսրիտը՝ յաւարէնի ևւ յառեկերէնի ազգ անց ինտմիէ (Sassetti) սույն գիտուական մը՝ ֆիլիպպու Սասետի

1 Շո կը ճնչցըննը մը ընթերցողաց թէ շի- րու թիւնն գրուածաւ: համը՝ ստապարուս թէ՛ ան սր- ճաց մէջ կը Տեռու ինչ զասական հայերէնին: Bopp կը ստապարուսնը բայց, ևւ որ, որք թնչին կը գրեն սրեր մանան հայեր, զան զ կնի գրքը գրքը, այն սանն թնչ սրիտ սրիտուս կը բաց ստապարուս, ևւ սոսի սրիտ սր ինտուս ինտուս մը, ու կնի գիւտ թիւնն ու շարկերէն գրքով ճնչցըննը սրար, սանուսը գնիլ սուտի: Բայց Leibnitz ինչ գրք էրկերի, ուն- 1 պրոնց կամ Լայդերիտաւ, զան զ գիւտաներն ու ճնչ հայերէն էր կամ ինչ Տեռու, ուն մակն սր մեքընը Տեռու՝ ուն, իսկ շարուսն զերմանան սրարարու- թեան մէջ բարբաթն ալ էր ճնչ:

1588ին պրանչուսը կը հարցրէ՛ թէ՛ ինչ է պա- ճանն որ շնչ կայն ու իրական լեզուին՝ (սանսրիտ սանսերս) — սանսրիտ) մէջ կը զանուին այն- պիտ բաւեր, որ հաստատարական իրարէնն բա- սեկաւ բաւ սանսրիտ նման են... Բայց հայեր Բիտուսենն առարեւոյ մը՝ Կեորդու (Coeurdoux) գիտուական ազգացով հաստատեց, թէ՛ յառեկ- րենն, յաւարենն ու սանսրիտը ինտմի են, ևւ 1767ին յարկերական Եղեկ Եփրային մտաւ զան յի- շատարարանի մը մէջ ոչ թէ միայն բաւերն, ուն այս լեզուաց զերկանական կազմն թիւնն ալ ի մէջ թեբա:

Սակայն Կեորդուի յիշատակարանին շատ կա- րեւոր թիւնն շարու եղան, ևւ բարբաթն իսկ մա- սուցութեան պիտ գառապարտուէր, և թէ՛ յիշ- մ՝ ետքը Վուիլիամ Ջոնս (William Jones) Կը- կատաւ հիմնուած՝ Ըստական Ընկերութեան, ա- ստինն գահեկցն՝ ուսումնականաց մտադրու թիւնն հրախրած շրջար՝ սանսրիտի ևւ զասական լե- յուաց մէջ եղած յարարելու թիւնն վրայ, սրցեն 1786ին այսպէս կը գրէ գահեկցը.՝ «Սանսրիտ լե- յուս զարմանալի կազմութիւնն ունի, յաւարէնն կատարական, յառեկերէնն հարաւաւ, երկուքն ալ շատ աւելի փոփոխուած է, ինչ բայերս արմատ- նեկանն ևւ թէ՛ զերկանական մեկեանն՝ երկուքն հնա ալ այնպիտ ինտուս թիւնն մ՝ ունին, որ պա- սանսական չի կրնար բլլալ, ևւ այնպէս որով է այս ինտուս թիւնն, որ սանն բանասեր՝ երկը լեզու- ներն ալ զննելն ետքը, պէտք է որ հաստացի թէ՛ մարած են մեկեանն պրերթ, որ սանսրիտ հի- մայ գոյու թիւնն շուտի: Միևեայն պատճառներն, և թէ՛ ոչ այնպէս որչ, կրպով սակայն ևւ այնպէս կը վնչուին, որ գոյն աչերէնն ևւ կեզուերէնը, թէ՛ պէ- պէտ անոր ապրելեքով խաւն, սանսրիտի հնա նայն մար ունն ունին, (համեմատ Քեմֆէ), Լե- յուաց իտուս թիւնն պատուս թիւնն, է՛ 348):

Ելլա միջոցին ուրիշ կոչմանե փորձեր կ'ըլլային գիտնականորեն ազգայնացանելով՝ թէ է ֆինլանդական լեզուներն այլ իրարու իմասի են. որքէն 1777 զարան Բանին Կովենտոն եր պաշտպանելը այս կարծիքը բայց աւելի փորձեր էին եւ եւթնագրով թիւները քան Տոտուստուն զժխուներ այս գիտնականին բամաները: Հասիւ Հարալէնբերգ (Strahlenberg) կրցաւ գիտնական Տիման փայ կանոնել այս գրով թիւներ թէ է ֆինլանդական լեզուներն եւ որոշ աշտպան ազգաց լեզուին մէջ իմասնութիւն կոչ: Եղևական պատմանապէս Հարալէնբերգ՝ Պարտալայի պատերազմին մէջ Գուսերուն ձեռքը գերի հեկաւ: Մերերիս արտաբուժչուս եւ Տոն 13 տարի անցուց, ուր կիտար պատ Տամարսի շրջել: Ելլա միջոցին տնիթ անշչաւ նայն երկրին զանազան ազգերն ու անոնց լեզուներն ուսումնասիրելու: Իւր ազգագրական մեծ երկատիրութեանը մէջ՝ առաջին ուսումնական փորձը կ'ընէ՝ Հիւսիսային Բարիայի եւ Երեւելեան Եւրասիայի ազգութիւնները խմբելու բամանելու, որ մեծ պատիւ է իրեն, եւ յրեզ Տանուսն աւելայ՝ իւր բամանութեանը միջ էին Բարիւ երկատիրութեան մը մէջ՝ որան տիպան է «Gentium boreo-orientalium harmonia linguarum» (Հիւսիսային արեւելեան ազգաց լեզուներու նմանութիւն) բոսեք իրարու Տամանաւելով՝ կ'ազգայնացնէ Հարալէնբերգ թէ է ֆինլանդերը, Գամանները, Վալուշները, Պատականերն Էմանուէլ ազգեր են:

Բայց շմանանք յիշելու Մոյտիֆել գիտնականն, որ իւր ուսումնասիրութիւններովը, մասնաւոր կարգէն Հազի գիտնական կանախները կայացուցած մեծ երկատիրութեանը, յարամ կ'ազգայնացնէր թէ է Տանգարական եւ լապտան-

1. Հարալէնբերգը. Եւրասիայի եւ Բարիայի Հիւսիսային եւ արեւելեան կողմ, եւ այլն. Կարարը 1730:

կանք նայն լեզու են, այնպիսի անուն մը ստուգուս, որ լեզուագիտութեան պատմութեան մէջ անմաս աջ պիտի մնայ. եւ ինչ որ Վալիկամ Ջոնս Հնգերու պատման լեզուաց Տանար բուս, նոյնք Մայնալի կատարել ֆինլանդական լեզուաց Տանար. ինչպիսի ուրիշ ճամբան բերուս:

Միւս կոչմանե Ջոնս եւ Կոլբրոուկ (Colebrook) Գանդերիս լեզուի անբաւ գաման լըս աշխարհ Տանակցին եւ զիւրամասնակի բրին նարանար Տրաստարական թիւներով, որով լեզուագիտութիւնը կարճ միջոցի մէջ անակնկալ թախէ մ'առուս: Լայրնիցի գաղափարել զրդեայ շատերն սեխան անխնջ Եւստոնեանք զանազան լեզուներու բաներն Տանարել եւ իրարու Տամանակել: Հերփաւ ազանիւնցին գիտնականներն լեզուները խմբելու բամանելու փորձ մը փորձեց (1784—1787), եւ մեծ պարճանք է իրեն՝ մոյտպական արգիւնեան լեզուացեղ գամները. Իւր մասնական Տանար ստուգի Տիպական Տամարուսմ լեզուագիտական երկատիրութեանը՝ ամենայնջոյզ անմե Տամարուսմ է իրասմը:

Աջոցայ գարան մերերն ամեն մարդ մեծ Տեատարարութիւն յրջ կու. տար Տամանական լեզուագիտութեան՝ Նայն իսկ թագաւորնք ու ինքնակապներ՝ բայք լեզուներն իրարու Տամանակելու գաղափարն անշչած էին: Կատարին Բ. որ ի մանկութենէ շեքականական ուսմանց մեծ Տանար՝ ուներ, 285 բաւ 200 լեզուու Տրաստարակել ստուս: Ելլա երկատիրութեան զրդեայ Եղևնայ իւր ՄիՏրգասմ՝ երկատիրել այս գարուս սերիցները:

1. Եւստին ազգագրութեան Հոպպս 1787. Բ. ազգագրութեան Բ. կարգիմիջ Տեանեայ տիպանով. Բամանակ երկր մեծ լեզուաց Տամանական բազիլըն (Ստրասբուրգի Կոլբրոուկ). Պետերը. 1790—1:
2. Adelung, Mithridates կամ ընդ 5. լեզուագիտութեան

Բայց սուրբ Տիմոթայի եւ Նիւտոնացիներէն, որոնց վրայ է սրբազան էղեքն Ալէքսէմ ֆոն Հումբոլդթի (Humboldt) եւ Բուպթի քննական մտքերն կրցան Համեմատական լեզուագիտութեան սկզբունքներն բարձրացնելու առաջինն ընդ-Հանուր, իսկ երկրորդն՝ Տոչեքուական լեզուագիտութեան: Բայց միշտ խոնարհ չի կրնար Բուպ Տոչեքուական լեզուագիտութեան Տնօրէն անուանուիլ, այլ աւելի կանոնաորին աւարդարէր: Իւր գորակաջով՝ երկարութիւններն՝ գիւրջուցին բառ ի խոր գիտական լեզուայինութիւնը. մէկ կողմէն Տոչեքուական լեզուագիտութիւնը զարգացնելու, բայց ուրիշ կողմէն աւելի լեզուաց ալ ներքին կայունութիւնն ու պատմական զարգացումն քննելու մեծ մասով արուեստու: Նիւտոն տարան մէկ գիտութեան այս միջնաց մեծ նշանակութիւն մտաւ: Եւս նորայեւս գիտութեան գիւտերն ոչ թէ միայն լեզուներու խորճարտութիւնը գիտելու արեւելքն, այլ անդամահատելի արմատիք մ'անկցան փիլիսոփայի, պատմագետներու, մարդասէսներու եւ աստուածաբաններու Համար:

Չոր ու զամբար գիտութիւն մը չէ, կամ միայն երեքագրութեանց վրայ Հաստատուած ան-

թիւն զոր շարունակց իւր Տարբ. 3 Տասոր: Բերքն 1800-17:

1 Տոչեքուական (indo-europen) եւ Տոչեքի գերմանական (indo-germanique) մըջ են, երկրորդը կապուած են Տնօրէնը գերմանացի լեզուագիտութեան արժանաւոր:

2 Գամայրիս լեզուին լեզուայինութիւններն՝ Համեմատայ յուճարէն, լատիներէն, պարսկերէն եւ գերմաներէն Հեռ. Գրականութիւն 1836: Annals of Oriental Literatureի մէջ, 1820ին, ստուորիս յուճարէն, լատ. եւ գերմաներէն լեզուաց վերջումական Համեմատութիւնն, եւ այլն: Համեմատական լեզուագիտութիւն ստուորիս, ցանկի, յոյն, լատին, ինտառն, գիմպերէն, եւ գերմաներէն լեզուաց. Բերքն 1838-42: 1869ին կարծ երրորդայագրութեան մէջ Տոչեքըն ալ քննութեան առարկայ կզան է:

Հաստատ կարծիքներու մարմանց մը չէ լեզուագիտութեան բանումն. այլ Հաստատուն եւ որոշ կանոններ, Հանուած եզրակացութիւններ, որոնց խելամուտ բլաւայ Հանար, Տարի է եզրակացութեան յառաջադիւրները գիտաւ: ապա թէ ոչ երկու բառ իրարու Համեմատուած ասեմ, այս «այս կանոնին» եւ այն «այն կանոնին» Համեմատութեան վրայ կը բարձրարժեքնը: Բայց աւելի զարմանալի է լեզուագիտութեան շարժման այլեւայլ կետերը: «Լեզուն կը ներկայանայ մեզի, կ'ստ լեզուագիտութեան ուսանչներէն մէկը, իբր մեծ եւ միանգամայն զարմանալի խորճարտութեան մը, որ շատ կանոնաբար անբաժանելի է անբաժանելի մնացած է, Կփիւրքին տուած առեկցման են աւելի գծուարին եւ կ'ընտան, մեր գիտութեան եւ մտաւոր կենաց շարի գծուարին, բայց Տնօրէնը բաժանուց թէ արժանաւոր եւ թէ կարտա առեկցման մը»: Աւտի, յուսալ կեղծ է լեզուի նիւթն ու կերպը... ստաթ կն այս բարձունասի լեզուները. բայց աւարտահիս լեզուները մէկ նախադաս լատ. ալ կեղծ են, թէ ստաթու ենը շատ նախադասներ ենթադրել. լեզուի մը փախտութեանց անց պատմականներն արմար են. մարդկութեան նախադասներն ինչ կերպարներ ուներ: Ըստը ընդ Տնօրէն. Տնտարութիւն շարժուց ինչիւրներ են, որ իրենց յուճար կ'ընան գանել միայն լեզուագիտութեան: Բայց ի մասնաւորի երկու ինչիւր կայ, զոր մարդաստութիւնն եւ փիլիսոփայութիւնը կ'առաւարկեն լեզուագիտութեան եւ յուճարէն կը պատմանչեն. =) Լեզուներու բարձրակարգ գիտաւորութիւնն կարելի է

1 Ա. Յ. Պոլտ (Pohl), Ալէքսէմ ֆոն Հումբոլդթի Լեզուագիտութիւնը, էջ XXV:

մայրենի մարդկային սեռին ¹ սկիզբ ունենալուն Տեա- այսինքն, ինչպէս որ բովանդակ մարդկա- թի իւր մէկզուգէ, յառաջ եկած է, նշխարէ լեզուն ալ մէկ աղբիւր ունեցած է. եւ Բ) Ի՛նչ որ լեզուին եւ մարդկութեան գիճակին նախասկզբն ²

Ըստ երկու ինչոյիբնութեան առանձին պիտի նուիրեն մեր մտադրութիւնն եւ պիտի քննենք այն տեսութիւններն եւ Ենթադրութիւնները, գործերը կը, յարուցանէ լեզուաբանութիւնը, որպէս զի գրականն ու հաստատունը՝ ենթադրականէն ճշգիւ գանադանները ³

Ը.

Լեզուացիառութիւնն ⁴ եւ մարդկային սեռի մէկ աղբիւրն յառաջ գալը:

Մէկ թէ շատ նախահայրներ:

Լեզուալեւաններու խումբ մը՝ որոնց զբոյնն է Պլուտո, Էւզոստ Էլոյսիներ եւ Վիեննայի Պլու- թեար Ֆրեդրիկ Միլլեր, բարեբախտն տեսու- թեան Տեաւեւելով, խնդիր մը յարուցած են, թէ գանադան լեզուներուն ⁵ մէկ նախամայրով ունե- նայն՝ անհայտին էւ Էլոյսիներ Տեաւեւեայ կարճ խոսքի մէջ կ'ամբիւսէ այս վարդապետութիւնը. ⁶ «Ընդունելի թէ բոլոր լեզուները մէկ ընդհանուր նախահայրով մը յառաջ եկած են, անխարխելի է.

շատ մը նախահայրներ կային: Ըստ կը տեսնուի ապահովութեանը երթէ արդի կենդանի լեզուներն իրարմ Տեա համեմատներ: Բայց որովհետեւ շա- բունակ լեզուներ կը կորսուին, եւ անոնց տեղը արդի շինելիք, հարկ է որ հին տանին հիմա- կայինն աւելի լեզուներ զգոյթիմն ունենային: Ըստ այսմ նախահայրներուն թիւին յառաջ շատ աւելի մեծ էր, քան արդի կենդանի լեզուաց զեպէն մեր ենթադրածները ⁷:

Երևելի լեզուապիտանց մէջն այս կարծեաց համաձայն գանաւան են Ը. Շ. Սէյս (Sayce), Ք. Միլլեր, Լ. Էլզամ ⁸ եւ այլք ⁹:

Ըստ գրոյին տակ գանաւաց լեզուալեւան- րուն մէկ մասն աւելի յառաջ կ'երթայ: Լեզու- ներն իրք թ մը վերածեին անխարխել համարելով, մարդկային սեռին ալ շատ մը նախահայրեր ու- նենայն եզրակացրին կը ճշմ. ասոնց կարգէն են Պլուտո, Էւզով, Ֆեզերը, Բրէլ Էւզերը, Էւոյնը. սակայն նոյն իսկ բարեբախտն կոյմիակիցներն իսկ այս եզրակացութեան սխալ բլուր տեսած են, եւ կը հաւանին որ մարդկային լեզուին մէկ կամ շատ սկիզբ ունենային եւ մարդկային սեռին շատ նա- խահայրներ ունենային իրարմ բոլորովն անխա- լիկութիւնն են ինչպէս որ Ք. Միլլեր ճիշդ կը միկնէ. ¹⁰ «Մարդկային լեզուին մէկ կամ շատ սկիզբ ունենալուն ինչոյիբնութիւնն է՝ կէտ բոկերը - արդեօք բոլոր լեզուներն կամ աւելի լեզուաբաններն որոնց վերածած է արդի լեզուապիտանութիւնը: Լեզուներն իրենց մէջ յաւնուած ¹¹ միակ լեզուի մը շատ աւել- ներն են, թէ իրարու տանին ին իմամբ չեղող շատ

¹ Գիճակն, Գիտութիւնն որ ինչոյիբնութիւնը, Ֆրոյտր, Բ. 1892:
² Ի մասնաւորի պիտի քննենք ընդարեւակոցային գիճակ հայերենի նիւտամատը եղած ուղիւ եւ մարդ կար- ճիւնները, որպէս զի հայերենի լեզու տանի ինչոյիբնութիւնն գիճակուն հիման վրայ բարձրանան, եւ վերջ որսի յզրո- րոք եւ աշխարհարար, անուամբ լեզուապիտանութիւնն որոնց զեմ հրատարակ նուազ անձնական քննարկից:
³ Էրբ լեզուապիտանութիւնն կրտսեր, Էրբ համարեալ շատ լեզուներ իտանու կարգով թիւնը, Երբնայն կըր լե- զուապիտան կ'աներ՝ արգելաբար կան ու polyglotte, լեզու իմանար, այլ լեզուաբանութիւնն, լեզուապիտան կամ համե- մատական լեզուապիտանութեան գրառելն եւ գրաբարը:

¹ Էլոյսիներ, Ճոզիքիբնական լեզուաց համեմա- տանակ ընդհանուր լեզու համաձայնութիւնն 3 այդ Վոյ- մար 1877, էջ 2, նշխարէ: Էլոյսիներ, Գերմանները, 3 այդ, Կուսիվգար, 1878 էջ 39:
² Լեզուապիտանութեան գանաւարգութիւններն, ու- աբարան, մեթոք, եւ եզրակացութիւնները, Պրոբս, 1882:

մը նախախցուներ ընդ աճելու ենք: Այս խնդիրն՝ որ երկայն ասե՛նէ ի վեր մարդեր կը զարգայրնէ, մինչև նորազնն Ժամանակներս՝ — — — — — Ինչպէս պիտի տեսնենք, մարդկային նախածագման խնդիրն Տես եւ մէկ — կամ շատ — մագու՛մ ունենալուն Տես նոյն բովորումեցու: Գրե՛նք Տես մենք այ Տամամիտ ենք գիտնական լեզուապետին եւ ազգապետին, ինչպէս իւր պատմաւարանովեանց ամենեւին մեր Տեսնուովիմք շնոր տար, փաստ զի եր կարճ է Գրե՛նք՝ ի՞նչ մարդկային սեւեխն մէկ կամ շատ մագու՛մ ունենանք: Եւ մի կամ շատ նախախցու բնույթն երկու խնդիրներն անոր Տամար նոյն շնն կրնար Տամարուիչ փաստ զի, կրտէ, իրրեւ, ցեղի Ժանգամ՝ մարդս ամենեւին լեզու մը շունքը, երբ միայն ցեղի կային եւ ոչ ազգեր՝ մարդն անխառն էակ մին էր: Գորի ամենեւին խառնուր կառուցեալ էր այ Տիմուսամ ամեն մասուր զարգացմանէ:

Շատ է պատմաւարանովեան սխալք իբր ապացոյց յառաջ կը բերէ բարեբնական անուովիմն, որ արդէն ինքնին ջուցման կարտ է, եւ զարթնանալուստեան ենթակարգովիմններն, արդէն շատեցն առաւելական բանգարուշանաց կարգն անցած են:

Կեզուի պատմովեանն բերած ապացոյցն Տեսեւեայ կերպով կը կազմէ. «Ինչպէս ճանախ է, գիտուովիմն յաջնեցա՛ւ լեզուներ վերջու՛մ Եւրոպ ջուցքնելու, ի՞նչ այն բարբառներն շատերն՝ որսը մեզի այնպէս այլաբան կ'երեւան, շարժական զարգացման ճամբով՝ իրենց մէջ լուծուած մի միակ նախախցուէ մը յառաջ էկած են. այսպէս Տեղեւրպական, սեւեխան, զարգայիմն լեզուներն եւ այլն: Կերբիս վնայ բոլոր ճանախ լե-

զուներն ոչպէս ճանախով այն կերպացուովեան յանգամ ենք, ի՞նչ բախնուակ լեզուներն՝ սահմանուար իմում լեզուարտներու կրնան վերանուիչ: Բայց այս կերպով ճանախամ լեզուարտներն իրենց նիւթովն ու նեւերովն ոչ ի՞նչ ինչեւիցէ ցեղի մը մէջ իրարմ անխառն մագու՛մ ունենայր ցոյց կուտան, այլ նաեւ մեւեկն ցեղին մէջ՝ շատ մը անխառն սկզբնած ազումներ ունին: Գրե՛նք որ արիւնկաւ մը մէկնեք, բոլոր մարդտեսներն յայնմ իրարու կը միարտենն (?) որ Տեղեւրպական, Տամարական - սեւեխան, կապտեան եւ բասիեան ազգերն՝ միեւրբանան անուանելու ցեղին կը վերաբերին: Բայց ուրիչ կայմանէ՛ լեզուապետներն իբր Տատաստան կ'ընդունին (?) որ Տեղեւրպական, Տամարական - սեւեխան, եւ կապտեան ու բասիեան լեզուներն իրարու ամենեւին ինամի շնն (?) Բայց որովՏեսեւ ամեն լեզու՛ ուրիշներն անխառն կերպովեանն մը մագու՛մ բոլոր կը ջուցքնէ, եւ այս բնիկութեանն ինքնուով իրարու սերտ ինամովիմն ունենայր կը մտնեն, յայտ է ի՞նչ այս բնիկութեանն իրենց Տոլորներն անխառն լեզուն իրենց լեզուն, այլ ի՞նչ էր Տեսեւեայ Եւրոպով եւ որ իւրարտնելին իւր լեզուն կազմած բոլոր:»

Գիտարին շէ այս ջուցմանն — — — — — եւ անկապակցեայ բոլոր ջուցքնելու: Կի՞նչ գիտուովիմն յաջնեցու ջուցքնելու, ի՞նչ այն բարբառներն (idiome) շատերն, ոչ ու՛մ ինչեւ — — — — — լեւալ, յառաջ էկած են իրենց մէջ լուծուած մի միակ նախախցուէ մը, լեզուապետական անխառնով անխառնի բան մը զի կրնար Տամարուիչ, ի՞նչ Տեղեւրպական, Տամարական - սեւեխան, կապտեան եւ բասիեան նախախցուներն իրարու ինամով ապացուցովիմն մը ունեցած չբնան: Կի՞նչ Տատաստան կերպով լեզուապետովիմնը ջուցար զիրարու այս ազգակցութեանն ապացուցանել, զեւ

կրնայ ապացուցանել: Ի մասնաւորի Տոգի բա-
ղարանն եւ Տախտախանն - սեմական նախապէտնե-
րու իմաստն ի իւր շի կրնար լեզուապէտ սը արտ-
նայ, վասն զի շատ սը կարեւոր ցուցումներ կան
ընդունելու: Թէ նախնականն - Տախտախանն - սեմա-
կան լեզունն եւ նախնականն - Տոգի բաղարանին իրա-
բար իմաստն ի իւրնն՝ ցուցնելու: Տախտախանն սը
Տախտախանն կրնան իրենց շատ Տախտախանն
ապացուցիչներ կան: Եղբայրն է թէ այս իմացիքը
(սեմականն եւ Տոգի բաղարանականն արեւմտեմե-
րու իմաստն ի իւրնն) ցուցնելու: Տախտախանն սը
արեւմտեմեմերը ընդարձակ լեզուաբանական
բանապարհներ սը ձեռնարկած են: Կրտսած իւրն սը
ենթախախտական պէտք չէ բլլալ: այլ առարկայա-
կանն, ստոր Տախտախանն է Գ. Միւլլերին գրածածած
լեզունն: Ըստ ցուցնել է, որ այնպիսի գրածական-
ներ՝ որոնց գրածականն Տախտախանն լեզունց շատ
բանապարհական ենք, երբեմն այլեւայլ նախ-
շարժանքով բարբառներն սնշին ենթապարհականց
մէջ կը գլորին: Ստուգիւն այս տեսած ի իւրնն է
պատճառ, որ Գ. Միւլլերին Տոգի բաղարանին նիւնններն, բլլայ
Տոգի լեզունն բլլայ Տոգի գրի գրածականնախանն, նա-
բարայն իմաստն լեզունց առջեւ շունեցան այն Տա-
տախտախանն իւրն, զոր կ'ունենային եթէ շատ անգամ
սխալ սկզբունքով մ'առաջնորդուած շրջապէս: Ենչ
եզու Տախտախանն ի իւրնն, գրած. Լիւբլանտին սը
Տոգի բաղարանն լեզունն նիւնններն բրած գրածականն ի իւր-
ննները ապացուցին բառ մասին սխալներն ենթա-
գրած ի իւրննները. բլլայ ստոր վրայ ուրիշ տեղ
Եղբայր ի իւր իմաստն շատեցուած լեզուններն ստոր-
բերու ի իւրնն՝ Գ. Միւլլերին կարծածին պէտ "ան-
Տախտախանն կը բարձր յատուար, չէ: Կեղծապի-
տած լեզունն մէջ ուրիշ երեւելի Տեղեկական ի իւրնններ,
անկարելի չեն Տախտախանն, որ այն լեզուններ՝ որոնք
ամենեւին իմաստն չեն երեւար, սխալնայն ծագումն

շունեանն: Ահա թէ ինչ կ'ըսէ յարմ. Մարտ
Միւլլեր. "Այլապէս անգամ կրնուած այն կար-
ծիքն, թէ բոլոր լեզուններն ազգաբանական զատու-
կարգով լեզունն սը գերածելու: անկարելիութիւնն
նաեւ լեզուաց Տախտախանն ծագում մ'ունենա-
լուն անկարելիութիւնն ցուցնել, տեսակ սը գրա-
տականն Տախտախանն լեզունն ի իւրնն է,
որ աննախապայարարեալ իւր գրելութեանց յատա-
ճաղինն ի իւրնն ամեն բանն աւելի կրնայ ազգելու:"

Նայն լեզուապիտէն ամենեւին չի տատանիր
Տախտախանն թէ տարանեան (այս անուամբ Մ.
Միւլլեր կը Տախտախանն ուրախապէտան, իմաց-
կանն, Տախտախանն, գրածականն, լիւբլանտն, մուն-
չայեանն եւ տամիլեան լեզուացիները) սեմական
ն. արիական լեզունները կրնան նոյն ծագումն ու-
նեցած բլլալ: Լեռուեալ երկու գլուխներուն մէջ
կ'ամբիւիւն իւր բառանքը.

Ա. "Ահնչ կը ստիպել զմզ ընդունելու թէ
տարանեան, սեմականն եւ արիական լեզուացիներն
իրարմն ստորեր, անկարելիք ունեցած բլլան
իրենց նիւննան (materiel) ստորներու մէջ. կա-
րելի է ընդՏախտախանն նոյն իւր Տոգի այնպիսի
արեւմտեմեմեր ցուցնել, որոնք այս երկը ճիւղերուն
մէջ իրենն աւմին բառանմանն ենքը" ստորա-
կանն էին եւ, գործածականն եւ արեւմտեմեմերն:

Բ. "Ահնչ կը ստիպել զմզ ընդունելու թէ
տարանեան, սեմականն եւ արիական լեզուացի-
ներն՝ իրարմն ստորեր սկիզբ ունեցած բլլան իրենց
նիւննան (կազմական formal) ստորներու մէջ, եւ
թէ կարելու անկարելի է քերականութեան արիական
յարեւմտեմեմերն սեմականն սեմականն եւ կամ սեմա-
կանն արիականն յատաճ բերել, սակայն կրնանք
կատարելապէտ տեսնել, թէ ինչպէս կամ անՏա-

" Լեզուապիտէան փայ Տախտախանն, կրնան
թարգմ. գր. Կարլ Բեռնարտի, Լոպտինգ 1873, Ա. Կարլ,
էջ՝ 212:

ասկան ազգեցում թիւններով եւ կամ լեզուն մաշկընկերով եւ յիկերով իրենց մտաւեւ գործունէութեան մէջ Ըստայի եւ Եւրոպայի մէջ քերականութեան զանազան դրութիւններն յառաջ եկած են:

Մարտ Բիսիլեր 38 տարի յառաջ Հաստատած է այս նախադասութիւններն Բուսնէնի Christianity and mankind հանդիսին մէջ, եւ անէի ի վեր լեզուագիտութեան տաւած արդիւնքն ապացուցած է այս նախադասութեանց ճշգրտութիւնը:

Սառայ է թէ լեզուագիտութեան տեսակետով ալ լեզուացի օճի սկիզբ ունենայի կարելի է: Լեզուագիտութեան պարտանն չէ՝ մարդկային ապրել տեսակի միութեան ուղղակի եւ անհատականի սպառնցող մը յառաջ բերել, բայց եւս առաւել շի կրնար սակի հաստատել կուսակցութիւնն ալ ապացոյցող մը հանել:

Մեկ սկիզբ ունենայու ինչոյիքն լեզուագիտութեան կայմանէ պայտել կայմակելու է: Լեզուացիութեան սկիզբն ըստ շիճեմէ, իրենց շարժումով թէ բնութեան շարժումներն լեզուագիտութեան ինչոյիքն սկիզբն է: Լեզուագիտութեան սկիզբն ըստ շիճեմէ, իրենց շարժումով թէ բնութեան շարժումներն լեզուագիտութեան ինչոյիքն սկիզբն է:

Ինչպէս տեսանք, լեզուագիտութեան բարձրագոյն գաղտնք այս Տարցման բարձրագոյն ընթացքն է: Բայց այս — միջոց բացատրութիւնն մը գործածենք, — անխորհրդանկալ եւ փաղափարհապատասխան մըն է: Տեսնենք թէ լեզուագիտութեան օրէնքներն կը հաստատեն այս — ընթացքն թէ լեզուներն իրար չեն կրնար ի մի վերաճախել: Բայց արձակեալ լեզուացի զանազանութեան կը կայանայ՝ իրենց կերպական մասին, քերականութեան կայմութեան, եւ կամ բոլոր լեզուագիտութեան բացատրութեան իրենց ինչոյիքն (morphologie) մէջ եւ իրենց նիւթական մասին, այսինքն բառերու արձաններու մէջ,

պէտք ենք նախ լեզուացի լեզուներն եւ շիճեմներն (ապարտանկան) զաստիարակութիւնն աշխարհի անցրելու, որովս զի ետքին կարենանք որչափ թէ լեզուացի նեւական եւ նիւթական զանազանութիւնը անհասարար է, թէ միայն փոխանկանութեան նկարագիր կը կրեն իրենց իրար լեզուներն եւ յայտնի է թէ մերթն յառկանութիւն լեզուացի անհասարար միութեան աննշանին ազգէջ չէ, այլ մասնատու լեզուացի կենդանութեան այժ աննշան յայտարար նշանն է:

Բ.

Լեզուացի նեւականի զաստիարակութիւնը:

11054

11055

11056

Լեզուներն իրենց քերականական կայմութեան տեսակէ գաստրաբաններու զայտարարութիւններին փոքր շիճեմն ունեցած է առաջին անգամ. մեկտեւ է զայս իւր զարակապակի գործածմէջ, որուն անունն է "Տեղիացի լեզուին եւ իմաստութեան վրայ" (1808ին): Ընդհիլ մանն բանէ յառաջ կը զանազան գործարարուար եւ անգործարար լեզուներ: Ըստին խոսին կը վերաբերին — այն լեզուներն որոնք քերականական կայմութեան շիճեմն (շիճեմն) է. յառկանական մասին ունեցող, եւ բացմանակ կայմութեամբ լեզուներն, ի բաց առկալ հոգեբանականները: Ըստ վերջիններն կը կայմեն գործարարուար լեզուները, որոնք իրենց մէջ գործակալ կը բաժնախօսին սինթետիկ (synthétique որոյիս են հին լեզուներ՝ անտիկոն, յունարեն, բարբարներն, եւ այլն) եւ փրօնոմիկ (analytique) այսպէս են արդի հոգեբանական բարբարները:

Տարր տարի ետք վերջինային երկուքը՝ վերջինը Ընդհիլ անէ յառաւոր կը խոսի եւ հետեւեալ զաստարակութիւն կ'ընէ. 1. առանց քերականական կայմութեան լեզուներ. 2. յառկանական կայմութեան լեզուներ:

բառածական ժանրիկով լեզուներ, եւ 3. հարգական լեզուներ:

Այս էր երկրպագիկ ձևախառնական գաղափարով խան հինք, զոր Ա. զ. Շալիեր եւ Մարս Միլլեր աւելի որոշ սահմանեցին, եւ այդո գործածական ձևերն են: Շալիեր այս երեք ձևախառնականութիւն հետեւեալ կերպով կրճարագրեւնախ. այնպիսի լեզուներ, որ անյոգասօր, անխոփոխական նշանակալից ձայներ կր կազմեն, անջատական (isolante) լեզուներ... Այս աստիճանի վրայ կ'ըլլար հնգերկրպագիան, ի՞նչէ որ ալ. ai-mi բար (երթամ, յն. իմ) ոչ թէ այնպէս, այլ i-իամ՝ i-ma հնէր: Երկրորդ. այնպիսի լեզուներ՝ որոնք այս նշանակալից զբերու ասէր, մէջը, վերջը եւ կամ շատ ակզբ միանգամայն՝ յարտերական ձայներ (sons relatifs) կրնան աւելցրնել, յաւելանալով կամ անկողի լեզուներ: Չորրորդան այս աստիճանին մէջ ai-mi բար՝ i-ma կամ i-mi պիտի հնէր: Երրորդ. այնպիսի լեզուներ, որոնք արմատը կամ ի պղտան անց կրճարակոց արմատները յառաջ եկած յարտերական զբերն՝ յարտերակ իւրեր բաւ բացարարկու նպատակու կանոնաւորակու կրնան փոխել եւ ակնյոգական զբերը կր պահեն. ասոնք՝ անշտան լեզուներ կր կուտին:

Մարս Միլլեր բնէ մը տարրեր կերպով կ'որոշէ: Ձևախառնական գաղափարով խան նկարագրելու եւ կ'ընէ, թէ ինչպէս արմատներն իր բառ կր գործածուին կամ կր բացարարկու. ասոնց համեմատ լեզուաց կանոց կանոց կարծու եւսն մէջ կրնանք լեզուաց երեք անասիներ կամ աստիճանները նշմարել:

1. Արմատները կրնան պարզապէս իրեն բառ գործածուիլ, ամեն արմատս իր ինքնակազմով իւր կր պահէ:

2. Երկու արմատներ միանայով կրնան բառ կազմել, եւ այս բացարարկու խան մէջ արմատներն մէք կրնայ իւր ինքնակազմով իւր կրնայրնել:

3. Երկու արմատներ միանայով կրնան բառ կազմել, եւ այս բացարարկու խան մէջ երկու արմատներն ալ կրնան իրենց ինքնակազմով իւր ասուել:

Ասպէներ Մարս Միլլեր արտաքին աստիճան կր կուէ, երկրորդ՝ յարա կամ ինքնական (այսինքն ժանուցիչ) աստիճան, իսկ երրորդը՝ անարտաքին աստիճան: Ըստ իւր կարծեաց՝ ասպէն աստիճանին մէջ ձայնական ոչնչացում չի կրնար տեղի ունենայ: Երկրորդ աստիճանին մէջ թէ կլակ զխաւ որ արմատին մէջ ոչ՝ ասիայն երկրորդական եւ որոշիւ տարրերուն մէջ կրնայ պատահիլ: Երրորդ աստիճանին մէջ թէ զխաւ որ արմատին եւ թէ վերջուորով խանց մէջ կրնան զբերու ձայներ անհամանայ ոչնչանայ:

Ի՞նչէ այս բնոց հանուր որոշումներն աստիճան լեզուներու վրայ մերձեցրնելու պէնք, մեծ զգումարով խանց պիտի բախիմք, եւ պիտի տեսնենք թէ ամեն լեզուաց համար արժէք ունեցող ձևախառնական կանոն մը չենք կրնար որոշել: Վերջինեալ լեզուագիտին բառներուն մէջ պիտի պատահիմք այն աստիճան այնպիսի բաներու որ շատ ճիշդ չեն եւ կամ բացարարկն անպատահելու աստիճանն: Ընչը չէ՞ օրինակի համար, բուն թէ անհատական լեզուներուն՝ որ, չեներնի, արմատներն ամենեւին ձայնական ոչնչացում չեն կրնար, եւ բացարարկապէս պիտի է բակը՝ թէ կցող լեզուներուն արմատներն ու բունները բացարարկն անփոխու են:

1. Լեզուագիտութեան վրայ ճառեր, Ը. 318. — Ինտիկան կրտէք, Արտֆորք, ճառեր, զեքտ. Է. Շալիեր, 1-րդ տպ. 1890, էջ 305:

Բայտ Գաստի բամբին՝ ամեն միկ ձեւափո-
 սական ձեւաբան նկարագրիք՝ գիտաբարար նիւ-
 թին եւ ձեւին յարաբերութիւնն մէջ փնտաւելու
 է: Առաջին գաստն նկարագրին է երկու տարրերն
 ալ (նիւթին ու ձեւը) անջատ պահել: Երկրորդին
 նկարագրին է գաստը իրարու յարել: Կրել: Իսկ
 երրորդին նկարագրին է գաստը ի մի ձուլել եւ
 գրել շատ ներքին փոփոխութիւններ յոսալ բերել:
 Այնքէ մինչեւ Տիւնայ բուսածնեան ամբարները՝
 երեք ձեւափոսական գաստուն կամ՝ տարձաններ-
 քան Տասնոր Տեւեւեւայ ծրագրիք կրտանք կողմը:

ա. Անշատողական լեզուներ:

Այս լեզուաց՝ նիւթական եւ ձեւական
 (կերպական) մասին մէջ էական տարբերութիւն
 չկայ: Բայտն ինքնին անփոփոխ արմատ է. բայտ երբ
 յարաբերութիւնը գարնեակ կ'արուսի այնպիսի բա-
 սերտով, որոնք՝ եթէ նշանակութիւնն առաջ տարր-
 ները բամբներ, իրենց ինքնակազմութիւնն կամ՝
 ամենեւին եւ կամ՝ միայն բայտ մասն կորուսած են:
 Նիւթին եւ ձեւին յարաբերութիւնն է՝ — շրթ-
 ք—ք—թ—թ (juxtaposition). այսինքն՝ ջրակերպ
 գրուած են: Այս գաստն իր արդար՝ շինեղերը
 կ'առնուի: Իմաստբանակ յերակամական կողմու-
 թիւնն մը ցոյց կու տան Տիգ կաշին լեզուներն (ն-
 նամեղեր, սիամեղեր, բիբանեղերն եւ այլն):

բ. Այլոց կամ կողակտան լեզուներ:

Այս լեզուաց մէջ յարաբերութիւնը (ա-
 յերար), այսինքն՝ լեզուին կերպական տարրը, կը
 նշանակուի՝ բանին ձք—ք՝ որ բայտ մեծի մասին ան-
 փոփոխ է, կամ՝ զիջ կամ զիջիլ՝ աւելցուած մաս-
 նիկներով (յարաբերական գրեթով), որոնք արդի

1 Գերմանական արտա արու ետայլ ակադեմիայի տա-
 րեգրաց մէջ, Գրանկիտ, բայ, 1839:

ձեւին մէջ մեծաւ մասամբ իրենց ինքնակազմ-
 թիւնն կորուսած են: Օրինակու մը միկները.
 ա—յն — մ — ի — ն. ք՝ պահած է զիւ նշա-
 նակութիւնն իրբու սխտական մասնիկ. ք —
 ք—ն, զանկ մ'աւելընելուն պատճառաւ՝ բայտ
 կորուսան կանոնին —ն կը կորուսործ. —թ—ն —
 աթ — ինն, աճաւտակ աթ եւ ինն, որ միանալով
 —ն—ն եղած է. (թէ ինչպէս մը նիւ առջև —ի կը
 կը փոխուի՝ Տիւնու. պահուած — պահուած, կամ
 պահուած, մըթն — մըթն, անուն — անուն,
 անուն — աուն եւ այլն.) կորուսած է սեղանական
 իմաստն, այսինքն ինքնակազմութիւնը՝ Նիւթին
 ձեւէն նկատմամբ անեղած ազերն է, կցուտ,
 յարաբերութիւն: Այս գաստակարգին առկ կ'ամ-
 փոփեն. սպորարար ուրալ — առաջեան լեզուներն
 (Քիմեան — ա գրեան, թ ուրբ — թ աթ աքական,
 սամպերն, մնոպերն, մանջու լեզուներն ու
 գաւառականներն), Տարուային Նիւթիկի (բանգու)
 լեզուներն, Վանքիկի սնոգրեան իններու (բնիկ-
 ներու) բարբառները, եւ շատ մ'արիւ լեզուներ:
 Աշխարհի լեզուաց մեծագոյն մասը այս ձեւափո-
 սական գաստն կը գերաբերին:

գ. Հոլովական լեզուներ:

Այս լեզուաց մէջ ձեւական տարրը՝ նիւ-
 թականին Տեւտ այնպէս անձակ կը միանայ, որ բայտ
 մասին ի մի կը ձուլուին. բայտ առից յարաբերու-
 թիւնը կրտայ ներքին, այսինքն տարձան կամ
 բանին միջնամային (գլխաւոր ձայնին) փոփո-
 խութեամբ նշանակուի: Այսպիսի լեզուաց կար-
 գէն են Տիգ եւ արազական ու զամեան — անական
 լեզուները:

Արդարութիւնն եղած է զանոցան ձեւափոս-
 կան գաստակարգ երու մէջ յոսալ եղած փոփո-
 խութիւններու կամ՝ թ աւարտ մեներու սպորական

տեսակներն՝ ասպական բանավեւերով ներկույ-
ապրեակ 2

Ազերոյ բացատրելու համար եղած անփութի
արձանոք՝ եթէ Դըւանկոյնց ձայն մըն է կամ՝ զեր՝
այսինքն ինքնակոյնց զորձ ա՛նէւ ի՛նչ մ՛անի, կը
ճշմանկուի (իրը Արման) — Ա. ւոլ. իսկ — կը ճշման-
կուի եթէ Է միայն պարզ աչերս զույրըւզ զիբ մընէ ։
Չինական յերականներն՝ աս ալքեր չէ բառ եր, վեր-
ջեր չէն բառ եր կ՛անուանեն ։ Այս երկու տարները
բառական են զուտ անջնարական յիշուոյ համար,
որպիսի է հին-չինեւերնը ։ Այն ամէն բան զոր մէջը յե-
տաց աս մասնիկներով, փոփոխութիւններով եւ բառ-
ասկարներով կամք կը բացատրենք, շինեւերնի մէջ՝
կը կատարուի օձ անդ ակ բառ երով, որոնք բառ մեծի
մասին աս անեկներն ալ ինքնակոյնց ճշմանկու իճիւններ
կ՛անճնան ։ Քանի մը օրինակ. արական եւ ընկերա-
կան ազերոյ՝ բացատրելու համար, շինեւերնն՝ ի մէջ
այլոց, կը զորձ ան է հետեւ եւոյ օձ անդ ակ բառ երն.
iu (ոզնեկ, նայասեկ) kè (տոյ) ։ huò (նեղաշնա-
կու իճիւն, Լ՛ի (փոխանակել, փոխել), tui (զատու-
խանեկ) եւ շատ մը ուրիշ բառ եր. այլապէս իս (հսօ,
Լ՛ու, tui) Լ՛a suet ՛րեզ (սո) նմա խառել ։ 2

Տեղական ազերն արտելու համար այս
ձեւը կը զորձ ան են. Է (Է՛՛՛) ։ կը բացատրեն ի
(անդ, փոքր) cūng (մէջանդ). mièn (կերպարանք,
արտաճն) ։ զուրք, աշուտ ։ բուշու համար՝ իրը
յետագայ իճիւն, կամ՝ tsai (բլլլլ) իրը ՛ի մէջ ։
Կարգաբար իճիւն. օրինակ. tsai c՛ung ՛ի բարդարի ։
kuok cūng ՛ի զեղէն, բոյց c՛ung-kuok ՛ի ինչ
բարդը ։ Չին եւ այլն ։

1 Գրեպոն, Քլեմտ ար ինչիւրներ, 1892. — Delbrück,
Einleitung in das Sprachstudium, էջ՝ 80
2 Հարմ մը՝ ար կը պոփոխ հայերեւի մէջ ։
3 Քեւոր Գորակնոց. Սիլլարու շինեւերն յերակա-
նու իճեան, էջ՝ 52, 103: Էնչիւրներ. Սիլլ. շին. յեր. Վ ինճեան,
1849. էջ՝ 211 եւ յաջորդ ։

Այն եղանակաւ կը բացատրուի բոլոր աս-
ղերք. բոլոր արձանոք միշտ անփութի կը մնայ.
Եթեճական կամ զերանուէր զորձոյ անկը կը զու-
յրեն. ժամանակն ու եղանակը կամ՝ օձ անդ ակ
բոլորով կը կարգուի, որ շինեւերնի մէջ շատ բարձու-
թիւի եւ, եւ կամ՝ մտկայնեւրով. այլապէս ՛եւ յուր
(յուճ) զան յուր, նա յուր, փոխանակ ՛եւ յեճ
(յուճ), զու յեճ, նա յեճ. զարձակու ՛եւ ու-
նիճ յուր, կամ ՛եւ ապէն յուր, փոխանակ ՛եւ
յեճի կամ յուայ ։ Չինեւերնի մէջ ալ բեճեճ բացա-
նուէր՝ որ արձանոք զորձ ինչ անէր, միշտ անփու-
տի կը մնայ, ոչ անուան եւ ոչ բարկան ձեւեր
ունի, անոր համար այլապիսի լեզուներն ալ չէ-
կան յեճ յեզուներ ալ կ՛անուանուին ։

Էւ արդ որովհետեւ աչերս զույրնոյ եղա-
նակաւ արիչ բառերը շինեւերնի մէջ բառին երբեմն
սկիզբը, երբեմն վերջը կ՛անելոսին, կիսմտը բացա-
րու իճիւններն հետոյ ալ բանավեւերով ներկույ-
ապրեակ. ա + Ա, Ա + ա, ա + Ա + ա, եւ նաեւ
երբեմն ա + ա + ... Ա եւ այլն ։ Բայց կան անջնա-
արական լեզուներ, որոնց մէջ աչերս զույրնոյ
բառերն արձանոքն սկիզբը միայն կը զուրեն, իսկ
անտէր միայն վերջը. այս լեզու ալ բանավեւն է ա +
ա + ... Ա. եւ կամ՝ Ա + ա + ա + ա ... ։

Մշտնադական լեզու ալ յաճախակաւ մէկ
յտակու իճիւնն է արտաճն իճիւնն, որով նախ-
նական ճշմանկու իճիւնը կը ստանկանայ (ապէս չի կը
ստանկանայ յիշ. բոյ) ։ Այսպէս շինեւերն cūng-cūng
՛իարի ձտտ. ։ ming-ming բարդաճն յտտակ ։
Դաման հնարանտաներնի մէջ՝ ար զեւ անշտու-
զական լեզու ալ ստանճանի վայել է, բայց արձանոք
կը կեն լով անշտական բոլոր կը կարգուին. այլապէս
նու ՛ի զարիւլ, վշտանուր ։ նուի նուի ՛ի շտապրեկ ։
նեղաչարենէն նանս ՛մարտը ։ նանս նանս ՛մարտը ։

1 Գրեպոն, 15

կատարած կ'ընեն. **قَالَ** կը Բանայ սպանենէլ, կը կուտի.
قَالَ սպանենէլ տայ, **قَالَ** իրարու զեմ' կուտիլ.
قَالَ կատարուիլ, **قَالَ** սպանանենք, **قَالَ** տայսպաննուտ:

Այս լեզուաց մէջ զգուս կնոջ ձևերէն զատ,
 կը Հանդիպինք նաև. Տեսուեալ թանտեսներով
 կայուն լինեալ. **لَا** զ, **لَا** զ, մանուսնոջ էնէմ միտ
 զանէր ձևուտան տարբին քափախտան լինան, կը
 զանէր նաև. **لَا** զ, **لَا** զ' ձ' ձևերն եւայն:

Հոգեբանական լեզուները մեծազոյն մա-
 սամբ բառին վերջը յաւելուածներ կ'աւելցընեն',
 որ քաման-սեմական լեզուները նոյն եղանակու
 լնէ նոսրով եւ լնէ վերջով կը կազմեն, իսկ
 սմանք ինչպէս արարերէր (լային **لَا**, **لَا**, **لَا**,
لَا եւ **لَا** ձևերն եւ քանի մը Հաստիտար
 յարմարեան մէջ) եւ ինչպէրէր նաև միջնա-
 գիրներով ալ կը կազմեն:

է Ելայիեր (Քերտան. էջ 3) կը կարել լնէ Հոգե-
 բանական լեզուացիք միակ բանակն. մ'անի, որ է Ելայի
 նոյն Հոգեբանին (այս. էջ 2, 1 ծանոթ.) կ'ընէ. "Սեմական,
 որ ինչպէ լնէ (1) Հոգեբանականն, մէկ բառին ոչնչաց
 թանտեսն էր ունի, այսինքն **لَا** եւ **لَا** ձևերն, որ
 Հոգեբանականն բացարձակ սմանտեմն էն.
 Հոգեբանականն միայն մէկ ձևուտի (2
 ծանոթ.) "Հոգեբանականն յաւելուածն
 ապրի ըստ ըստ յաւելուած մը լնէ նախքան
 մը լնէ, ոչ ի սկզբան մէջ ինչպէս լնէն սմանոյց
 բառ մը, որ ինչպէս այսու է կնոյց բացարձակ
 ալ սպանիլ, որոյ միտ զեկու է որ նախքան
 էնէմ ոչ սմանոյց, զանէ մեծազոյն մասը
 ինչպէս բառերն էն թանի լնէ Հոյիեր
 գերմանական լեզուները բացարձակ
 սմանու ըսած է. զանի զ' որ. այ. Gemüth,
 Gedanke, Gesang, Տանտան եւ Տայերն
 տիւրէր, տիւրէր (տանտ. **لَا** էն
 էն) ձևերն յայտնայեալ **لَا** զ բանտան
 ձևերն կը վերադարձնէ, ի սկզբան մտն
 ընտանտան լնէն ունենայ լնոյց
 ըստ (եւ. **لَا** զ' սպանայեալ
 Հոգեբանականն կ'աւելցընէ, այսպէս
 ստեղծուած, սմանոյց եւ այն) յայն
 Հոգեբանականն նախքան մը էն
 ինչպէս որ սմանոյց նաև նախքան
 մը էն. **لَا** զ' սպանայեալ կազմուտ:
 իսկ Trank, Trunk, Satz եւ
 էն էն, այսինքն ձևուտան զգուս
 Ելայի բանտանով կազմուտ լնէն
 էն:

Բայց ի վերջոյնէս ձևուտան զատ-
 կարգերն լեզուացիք տանք շարքով
 միջնուտան. Հոգեբանականն զատկարգ
 միջնուտան կ'աւելցընէ. զատուտան
 (incorporate) լեզուներն որոյն մէջ
 բառի եւ նախադասութեան մէջ
 տարբերութիւն չկայ. իսկ
 Երեւանն կը զատուտան ընդհանուր
 լեզուներն (polysynthétique).
 Միտարար կը զատուտան
 գիրաւորարար բանտան եւ
 Հոգեբանական լեզուացիք
 մէջ է. յայնմ կը կայանայ' որ
 սմանական զերտանտան
 Տեսուտար եւ մերտար
 ստեղծուած (արտաբանոյ)
 լային Տեսուտար էն է, եւ
 ստեղծուած ու գիրաւորարար
 վերջուտան մէջ կը զեկուցի.
 այսպէս բանտան լեզուացիք
 ekar (տանիլ) ստեղծուած
 ունիւր d-akar-1 "զայս
 տանիլ էն", n-akar-2 "զայս
 տանիլ քեզ էն", n-en-akar-su-1
 "զանիս մէջ էն", զայս
 տանիլ էն, d-akar-1 "զայս
 տանիլ էն", n-en-akar-su-1
 "զանիս մէջ էն", զայս
 տանիլ էն, je vous le donne
 "էս քեզ զայս տամ" ձևն
 ալ յաւելուածն զեկու
 կնոյցիք միտարար կազմուտ
 լնէն մը նիտանէ: Այս
 միտարար մը քանի մը
 փոփոխուած լեզուացիք
 ալ կը զատուտան, յայն
 շատ շատարար
 բանտան լնէնտան. Հոգեբանականն
 տարբերութիւն
 Հաստիտարներն զայս
 էն, օրինակ. var-1-ak
 "քեզ կը սպանեն", սեր
 իր երկրորդ զեկու
 ներմուծեալ ինչպէս է
 (Տանտան var-ok "կը
 սպանեն") յայն այս
 զատուտան (պարտական)
 երկուցիք մերտար
 բարտանտան մէջ' որոյ
 կարգն էն ստեղծուածն
 ինչպէս լնէն ստեղծուածն
 ինչպէս լնէն ստեղծուածն
 լնէն ի մանուտար
 գիրաւորարար, ներգործական
 լնոյցութեան կանոնա-
 նաւոր ձևերը
 ինչպէս է. Այսպէս
 զայ. jeytem ձևին
 լնէն կանխորէն
 ունիւր entlem
 "կորեմ" jeyti-le-m,
 eulli-le-m "զայս
 կորեմ էն", ուր ներ-
 մուծեալ լնէն
 զեկուտան ինչպէս է:

Բայնտանական լեզուացիք (polysynthetisme)
 քանի մը Հոգեբանական լեզուացիք
 յատուտ է, եւ յայնմ կը

կայանայ որ գրեթէ նախադասութեան մ'ամբողջ բառերը ձուլելով բայ մը կը կազմեն, բայց միանալու ասան այս բառերը կը կրճատուին եւ կը զեղչուին, եւ այս բայը ամեն ժամանակներով կը խոնարհի. այսպէս Սկարիեան լեզուս մը՝ Կաս-հուազերեանի մէջ ni-kak-lsiwa «եւ կոչիլի գործեմ» : Եւս երևուի ինչ կը մերձենայ գերեզման-րենի այն յաստիութիւնն, որով խնդիրն եւ ամեն յարակից մտերն՝ անսոցակի բային եւ աներևու-ի ինչ կամ բնօրինակ ինչ անցեալին մէջ կը մտնեն. այսպէս ich habe gestern auf meinen Oheim einen Brief geschrieben «եւ անձմ երեկ առ իմ հորեղբայր մե՛նամակ գրեմ» :

Կանոնորենակ բարձրհասակային օրինակ-ներ՝ ի՞նչ շատ տարբերութեամբ խոսերենի մէջ ալ կը գտնուին, աւր ամբողջ նախադասութիւնն մը իբր ամական կը գործածուի. այսպէս որ. աղ- re f-šemse-nuti «բնեւով-նա-պաշտան-Բասու-ծոյն բարդութիւնը՝ ինչ մեծօքնիչ բառին կը հո-մադաստարանէ, որուն վրայ methi նախդիրն աւել-ջրնեւով՝ methrešemsenuiti մեծօքնիչս, «աս-տուած պաշտուի ինչ» վերացեալ գոյականը կը կազմուի :

Միասորմե ու բազմահասակային ինչին ինչպէս կը տեսնուի, միայն հնչեմբերու լեզուայ յատուկ չէ, մանաւանդ ինչ այս լեզուներէն շա-տերն այս յաստիութիւնն չունին եւ բառ այսմ չեն կրնար առանձինն ձեւախոսական գաստկարգ մը կազմել. կցողութեան միակողմանի զարգացումն է այս երկու յաստիութիւնները : Յիշենք հոս հա-մառաւի Լ. Աղամին գաստարութիւնը : Եւս գազդեացի լեզուս պղեար՝ արձա՛մ կ'անուանէ արմա-տին ներքին փոփոխութիւնը, իսկ արձա՛մ բնեւով միայն արտաքին փոփոխութիւնները կ'իմանայ, չլարձեայ ու բայ-աչափան լեզուները՝ միւս կցող կզուններէն կը բաժնե՛ն անոց մէջ տիրող ձայնաւոր

գրեալ՝ ձայնական ներդաշնակութեան (Vocal-harmonie) համար, եւ զատ գաս մը կը համարի, բառ այսմ Տ հեռուեալ ձեւախոսական գասա-կարգերը կ'անենա՛ք բառ վերջիչեալ հեղե-նակին :

1. անհասոցական լեզուներ (չինքերէն, անու-մերէն, սիամերէն, բերմաներէն, տիրեաներէն) .
2. շրջող լեզուներ (սեմական լեզուներ) .
3. կցողական լեզուներ (այն ամեն լեզուներն որ միւս 4 գաստկարգերու մէջ չեն գտնուիր) .
4. ներդաշնակ լեզուներ (արց-ալապեան լեզուներ) .
5. հարգական լեզուներ (հնդկարցական լեզուներ) :

Եւս բաժանումն բառ բառականի հիմնական պատճառաւոր վրայ հաստատուած չէ, վասն զի միեւնոյն խմբին վերաբերեալ լեզուները բաժնի կ'անջատէ հեղեմակից : Կրնան ինքեւս սեմական լեզուները ներքին փոփոխութեան աւելի ենթար-կեալ ըլլալ, քան հնդկարցական լեզուները, բայց տարբերութիւնը միշտ արձա՛մ մը կ'ըլլայ, որ հնդկարցական լեզուայ վրայ ալ կը տեսնուի : Օրինակի ապգուս յատիներէն եւ գաստը լեզուայ վրայ ներքին փոփոխութիւն այնչափ գորաւոր չէ, իսկ յաճարեմէն եւ գերմանական լեզուայ վրայ շատ ազդեցիկ է : Դայնուս ձայնաւորայ ներդաշ-նակութիւնը արձա՛մ արց-ալապեան լեզուայ սակահասակ յատիութիւնն մը չէ : Աստի եւ Լ. Ա-գամին գաստկարգութիւնն ալ իրեն անգհական մնացած է :

Եւս համար ձեւախոսական գաստկարգա-լիսան իրար փոփոխելի ունեցած յարբերու-ի ինչն վրայ խոսած ասան՝ զարգ բնօրինակուս բնօրինուած երկը բաժանմանց վրայ պիտի սահ-մաններ մեր քննութիւնը, բայց յարժար տեղը

պիտի յիշատակներ և՛ Եզրակն զատարարդ ու-
թիւնն այ, որուն երկու նոր դասեր միայն ստա-
րարսմանը կրնան համարուիլ առ առաւելը:

Գ.

Ղեկավարական զանրոս փոփոխմի պիտիք:

Բարձր լեզուներու մէջ ճարտար սննդնորու
անկարելիութիւնը հաստատուելու համար, քաղա-
քաւան (չառ նախալեզուներ բնդանոց) լեզուա-
գէտները կը հիմնեն իրենց զրոթիւնը լեզուաց
ևև. առտական զանազանութեան վրայ, որ Եւրոպայ
նկարագիր է, և, իւրաքանչիւր լեզու այնպիսի առ-
տարար ևև. եր կը ներկայացնեն: որ մէջ լեզուէ
միւս լեզուի սնչու մե անկարելի է. կրնան:

Եւրոպեա որ. աչ. Պատմ կը կործէ թէ ստեղ-
կիւր, հերքոյցական ու սասնկելու հիմնովն
տեսարար տարբերութիւններ աննկան կը անոր
համար նախալեզուներ բլան, ինչպէ որ հոգեբա-
պիտան, սեմական և. ուրաչ - ալալայեան ի բնէ
իւր զառ նախալեզուներ են՝:

Պրոֆեսոր Սէյտ (Sayce) կը կործէ նաև,
որ լեզուաց ևև. առտական կարծութիւնը՝ նոյն լե-
զուն խոսող յեղի մ՝ բնդի կարծութեան հետ առ բն-
չութիւն սնի. Եւրոպաց յեղին բնդը — կրտ նոյն

1 Էվոլուց կը պաշտպանէ թէ հոյճ բողոսական, սեմա-
կան, եգիպտական և. ալալայեան լեզուներ իմաստ ևև. կրտ-
րու, Պատմ իւր առ սազ գրատարմանի մէջ կրտ հետևեալաց.
Թէ որ. աչ. սանկրեան, հերքոյցական ու սասնկելուն
Պատմական ու մով. մէ՝ ինչպէ կ'անուանէ իվոլուց, հիմ-
նը իւրաքանչիւր են, այնպէս սուսչը և ինք համար, ինչ-
պէս որ ին, են իւրաքանչիւր կարծութեան թէ սանկ լեզուաց
թէ իւր միջ Էվոլուցին շտաբէ՝ (այսինքն թէ սանկ լեզուաց
թէ իւր միջ Էվոլուցին շտաբէ՝) մէջ և. ու իրաջէլ զանազան
նախալեզու - ու մին (Uraeolic) մէջ և. ու իրաջէլ զանազան
նախալեզու կը գրան: ի համար սնի կը կարծէ՛: Եւրոպաց տ-
նիկ ընդ՝ Էվ. և. ու իրաջէլ Էվոլուցին խոսողը՝ նախալեզու -
մով. կարծութեան զանազան են, և. ու թէ իւր միջ (պատմա-
յազ շտաբէ) Էվոլուցին նախալեզուի մը ալալայեան լեզու
յառաջ եկան տարբերութիւն մ'աննի 19

պրոֆեսոր — միայն հոյճական լեզու մը կրնար
ծնանիլ 21

Որքան ըստ Պրոֆեսորի բառին, զանազան
ևև. առտական լեզու սննդ լեզուներ իր մասնու որ
տեսարներ նկատուելու էին, որոնցմէ ամեն մէկն
իւր նախալեզուն պէտք էր սննդայ: Բանի մը լե-
զուներ՝ իրենց յեղին ընտազման հետեւեալ՝ ի
սկզբանէ հոյճական պէտք էին բլուլ, սննդը կը-
զանան, սննդը աննապարտան, և. սուր համար
միջը իրենց տեսարար ներարտ իր պահելու էին:

Ելլա տեսութիւնն՝ որուն շատ մը ճարտա-
թանկը յարեցան, լեզուաբանական տեսակետն
առեալ, անհիմն է: Էրբ լեզուին կարծութիւնը մանր
բնիկնէ՝ և. սննդը վերածման խորաման բլուլնը,
կը տեսնենք՝ թէ հոյճայ նախալեզու կը սուր լեզու
մը յառաջ եկան է, և. այս ալ սկզբնական սար-
թէրարութեան է:

Ըստ այսմ զանազան ևև. առտական երեւոյթմ-
անքը՝ լեզուաց զարգացման աստիճաններն են, և. ու
աչ՝ իրարմ բոլորովն աննապազ զատարարներ,
իրականութեան մէջ շատ շիջ լեզուներ կան որ
միայն աննապարտան, կամ միայն կը զանան և.
կամ՝ վերջապէս միայն հոյճական բլուլն: Գիշայն
ինդ իրն այն է որ այս լեզուներն սննդը աւելնա-

2 Ե. Ս. Սէյտ, համեմատական լեզուաբանութեան
սկզբունք, Բ. աչ. 1 տրդ. 1875 էջ 167. Համեմատ Բնան
(Renan), "impossibilité de dériver le système d'une
famille du système d'une autre famille" (Երազման լե-
զուաց, Table analytique էջ 296 ժ.) "En effet, le crité-
rium de la distinction des familles de langues est l'im-
possibilité de faire dériver l'une de l'autre par des procé-
dés scientifiques. Երջ, էջ 208. Ձեռներ թէ երազմի
և այս փոքարականութիւնը:

3 Ըստ միջ կրտ առ այս՝ Էվոլուց (Համեմատ,
Համեմատական շերտ, էջ 3.) Էվոլուց մը բարձրագին
ևև. էրբ որոշ ևև. էրն յառաջ եկան են, կը զանան ևև. ը
սեմականութեան, հոյճականը հոյճականն: 2 հիմ. Բրուս-
յան, Բովոնայ, հոյճ բողոսական լեզուաց համար. շերտ-
կանութեան, Գրան Ե. 14:

Զատագական են, սմանք աւելի կցելու շարժարտ-
 թի ին աւնին, եւ սմանք աւելի Տշոյգելու քնդու-
 նակութի են: Մտաղ շատ անդամ էր շփոթի թէ է
 այս ինչ լեզուսն որ Հեւտախական դասակարգին
 սակ ստորագուստ, զման զի սանց այլեւ այլ ստա-
 ճաններուն մէջ շատ մք միջին անդամներ միջնարգ-
 ներ) կը գտնուին, եւ սանց մէջ որոշ սահման մք
 զենի անկարելի կ'ըլլայ: Ի կուտայ գործարարս մե
 ժամաշարթ չըջանակ մքն է: Քովէ քով գրուած
 Հեւտերն ՏեաղՏեակ կցուր թի ինն յառաջ կու գայ,
 այս աչ՝ տարբերու: Ենթին բազարա թի համարն եւ
 Հայտական կրուստամք՝ Տշոյգականութեան կը գո-
 խուի: Էտրոական մանիկներն՝ այլապէս բռնեղ՝ մ-
 շէնն էտրք, նարն կը գտնանք տարբերակաւ թու-
 թեան, որ գարնետ նարակով կցուական կամ Տա-
 յովական կազմութեանց իբր Տիմ կը ծառայեն:

Այս պատճառ աւ Հեւտախական գոտակարգ-
 էրն իրարմե անտակարար տարբերութիւնն չունին,
 կամ բռնեղ՝ այլեւ այլ անտակներ շեն կազմեր, այլ
 մի եւ նոյն անտակի զտաղայման այլեւ այլ ստա-
 ճաններն են: Ի կուտայ պատմութիւնք բազմութի
 որքնակնեքով եւ անտարբերակի կզանակաւ կ'ա-
 պացայցուն թէ է լեզուներն իրենց արտաբերն ու ներ-
 բերն Հեւտերն (Հեւտախական էս թի հս մք) անփո-
 փոխելի շեն, մանաւանդ թէ մի կ'առակարգելն
 կրնան միւս գոտակարգն անցնիլ:

Ի կուտայ պատմութիւնն եւ լեզուայ բերու-
 կանական կազմութիւնն լուծելով, կ'ուզեմք արա-
 յուցանել մեր բառեր:

Ա. Աջատագական եւ կցուական լեզուներ:

Աջատագական եւ կցուական լեզուայ մէջ
 որոշ սահման մք գծել լեզուայ խառնութեան տուած
 բնոջ Տանար սահմաններուն նայելով, կարծուածին
 շարթ գիբին շէ: Աջատագական լեզուայ մէջ՝ կց-
 լու մեծ հակամասութիւն մք կը նշմարուի: Արշիշ-
 ները կամ շենական բերաններուն շէ բառեր
 կը շարժենք, ՏեաղՏեակ իրենց ինքնակուց նկար-
 շիրը կը կորսնցնեն. այն օժանդակ բառերն որ ի
 սկզբուն անդ՝ գոյականի, անտականի կամ բայի նշա-
 նակա թի ինն աւնին, գործածութեան գործը կը մնան,
 եւ պարզապէս աղերս կամ կզանակաւ որութիւն
 (modification) ցուցնելու կը գործածուին, միայն
 եւ միայն օժանդակ բառեր կ'ըլլան եւ նակարթ
 կամ վերջաղբի նկարագրի կը ստանան: Գլխուս-
 շարար շենայ ընտանեկան լեզուին, բիրմաներն
 եւ արբերակներն մէջ շատ սակայ ակելի կ'անեանց
 այս երեւոյթը՝ նոր շեներն մէջ այնպիսի Հեւտեր
 յերեւան կու գան, որ՝ ստաղ է ի սկզբուն անդ
 նի թի անուններն էին, բայց արդէ գործածութեան
 մէջ իբր նի թի անուններ շեն նկատուի: Ի կզուի
 զարգայման այս աստիճանին գոյ կրնար իրաւամք
 լեզուի մք զուս կերպական տարրը զանազանել: ար-
 գէն Տա յե յին կերպական եւ նի թիական մասին
 մէջ մեծ տարբերութիւն կայ:

Արիշ կզանակ բանի մք բարդութիւններ
 — մանաւանդ Տանաններն կամ հակամիջներ
 (antiphase) — այնպիսի Տառուան գործած-
 ւութիւն մք ստացան, որ լեզուի գիտակցութեամբ
 իբր անբնոջ բառ մք կը նկատուին, եւ լեզուն բառ
 երեւութիւն մասեր ի կը բազմական նկարագրի
 մ'աւաւ: 1

1 Համեմատ. Գրոսթ, 22 թերթին պատմական գիրքը,
 Լույսորդ. 1881 էջ 11 եւ 19. T. A. de la Couperie, de
 nomenclature des chinois antiques, Muséon (Հանգէս)
 ԵՐԻՒ ԼԵՃՈՒԵՐԻՔԵՐԵԹԻՒԵՆԸ
 3.

1 Անունի մտք՝ Պոստ իսկ կ'ընդունի մեր բառեր.
 "Կցուականութեան եւ Տշոյգականութեան մէջ՝ կիճ մտքը
 միս գնեցք ի սկզբուն անդ կզամ տարբերութիւնն էական
 շէր, այլ յիճնացա մանաւանդ Տառուան կզուս" (Պոստ.
 Գ. Քան Էս միջոյն [Humboldt] եւ լեզուայ թի ինն, 309,
 1 ճանթ:)

Վոր շինեւթեմի մէջ որ. աչ. tik յարարեալ-
 կան գերանուար (Տին յեղաին մէջ ճե) յետադաս
 (enclitique) մասնիկի փոխուած է, եւ բառերս ար-
 մասնեանն եւ բարդութեանց կցուելով՝ վերացրի
 նշանակութիւն կամ գործողի — nomina actoris
 գերը կը կուտարեն: Այսպէս նոց՝ եւս, բառէն կը
 կազմուի նոց՝ tik «ին», tuk-šü «գրգրէր կարգաւ,
 սուս մեռախիթ» ևն՝ tuk-šü-tik «գրաւու», to-šuet
 «չառաստէ» ևն՝ to-šuet-tik «չաղախարս, շառխա»,
 ting-má-cáng «ձիւս (պարտ) գաս» ևն՝ ting-má-
 cáng-tik «պայտաս», կը շինուի: Նոյնպէս mèn, որ
 նախնական «գաս, գասակարգ» նշանակութիւնն
 ունէր, իւր ինքնակազմութիւնը կորնցուց եւ իբր
 յարահանակերտ մասնիկ կը գործածուի: Բայց ա-
 կէ՝ շատ գոյականներ կը կազմուին գոյականական
 օժանդակ բառեր կցելով, եւ այս բառերն բարդու-
 թեանց մէջ իրենց ինքնակազմ նշանակութիւնը կը
 կորնցընեն: Ամենն աւելի գործածուածներն են
 rí, isí «պոլս», կրր ստարիաներս Տամար Թեւ
 «գլուխ», ինչպէս որ Տայիբէն ասանցմամբ յասաջ
 եկամ «գեղեցիկութիւն, Տայ-ս-հան, մեծ-ս-
 սան, ս-գեղ, ս-կար, շ-գղ» ևւայլն բառերը
 պարզ բառեր չեն, նոյնպէս ևւ շինեւթեմ iso-isi
 «գանակ» Էւնց-ri «ղէզ», sim-թեւ «սիբա»
 ևւայլն: պարզ բառեր չեն:

Այս կազմութեանց մէջ կցողականութեան
 առաջին քայլն արդէն առնուած է. յայտ բերմա-
 ներէնն ու արիտաներէնը շատ յասաջ գոյացած են,
 իսկ ընդ Տափասակն անմասնեանն ու սիտմերէնն
 իրենց անջատուելան նկարագրին Տասասարմա-
 թեանք պահած են:

Բայց՝ ինչպէս պիտի տեսնենք, վերջիջեւ
 լեզուաց մէջ կան այնպիսի երեւոյթներ որ կցողու-

Տաս. Բ. 1889, էջ 217. Գարեւելց. շինեւթեմ քերականու-
 թիւն, էջ 111:

կանութեան սահմանն ալ կ'անցնին, եւ բառակազ-
 մը սարքերը ձուլելով իրարէս նուազան կազ-
 մութեանց ալ կը Տանդայիք:

Երկու լեզուներն ալ մասնիկներ աւելցրելով
 կերպագոս անունն մը կը Տոլոլեն (բերմաներէն 11,
 իսկ արիտաներէն 5 Տայալիբէն վերջաւորութիւններն
 ունի): Բառերը կը կազմուին շատ անդամ նախ-
 գիրներ եւ վերջապիտեան ավելցրելով, եւ այս մաս-
 նիկներն ի սկզբան անդ գոյականի նկարագրի ու-
 նեն, բայց Տինոյ այլ ևւս չունին:

Բիթմաներէնի մէջ բայը գրեթէ ձեւ չունի,
 արով Տեան գիտնարներս վերջաւորութիւններ
 չունի. բայց եզանակներս ևւ ժամանակներս աւ-
 զերս՝ մասնիկներ աւելցրելով կը բացատրուի:
 Իսկ պատճառական, քրտական ևւայլն բայեր կը
 ձեւանան՝ բարդութիւններ կազմելով բայանուն-
 ներս Տեա, որոնք բային արմատին Տեա մէջ մարմն
 կ'ըլան:

pru «ընել» ևն՝ pru-թի «ընելով, ընող»,
 շատ պարզայնից՝ կ'ընէս, կ'ընես ևւայլն կը նշա-
 նակէ: pru-lis-թի «ընել բազմապէս, կամ աւելի կը
 բազմամ ընել» ևւայլն:

Մտնանոց թէ այս լեզուն ներքին փոխ-
 խախտան տեսակ ունի, որ է արմատին սկզբնա-
 տուր թ մասնցրելով (թ մաս գրի փոխելով) շէզը
 բայերէն՝ նկարգրական անցողականներ յասաջ
 բերել

kya «անկումիլ» — khya «արիտել, նետել»
 pyák «կործանել» — phyák «կործանել»
 րի (Տեմա. plenum, Տայ. լի, լիք, յ-գի)
 «լի, կուտարեւ ըլալ» — phri «լնուլ, ընկնել»:

Ի Բերմաներէնի մէջ ևւ նախգիր վերացուող գոյու-
 կաններ կը կազմէ. րա վերջապիտեան րա-տեղ, րա-էն, անց-
 ուլ անուններ կը շինէ. օի (թ. արտարեւութեանք) թի
 գերաց ևւ գերացուան անկաններ, այսպէս՝ քաւի (բարի
 ըլալ, բաւ) արմատն անկեր ք-քաւի «բարութիւն, բա-
 րել», քաւի-թի «բարի ըլալով» ևւայլն:

krauk "հրինչել, գահնայ" — khrauk (khyauk) "գահյցնել",¹

Տիրացրե՞րն մէջ ժամանակ զուրբնոց բոլոր-
մեւերը նստակիւնեցով եւ գերջողիւնեցով կը կայ-
մուին. ինչպէս որդի սրտաբերու ինեան մէջ շին
կարգացուիք, բայց սրտախնի սկզբնատար կամ
գերջնատար կ'ըզանուրսընէ. այսպէս որ. աչ-
khrud-pa (հարցի thud pa) "չու.այ" նեւէն ու-
նինք ապուսեմ bkru (հարցի ու), կատարեալ bkru
(հարցի ու) : Ը. յարեի կայմու ինչինեցով յեզուն
Տոյսգական կերպարներ մը կ'աւանդ.

Ընթատաղկան յեզուայ այս կայմու ինեան
կերպն է ինչ Տամնատները կցուրհան յեզուայ ստա-
րին տասինմանին զոյգ գամուտոց յեզուայ յերակա-
նու ինեան կայմու ինեան Տեւտ, օրինակն ապագու
Տուպնեքնէն, բանգու յեզուայ, եւ նոյնիակ մին-
գույնքնէն եւ կամ մանջու յեզուայ Տեւտ, իսկոյն
պետի Տամնոյնը, ինչ այս յեզուայ մէջ կրպակե
մեւտասական սարքերու ինչն շեպ (առ առաւելն
մանգուքնէն եւ մանջու յեզուայ մէջ խոյնուտաց
նեքուպակու ինչին կոյ) : Սերջալիք մասինիւնեցով
ուղղական Տոյսգական Տուպնեքնէն մէջ, բրինձե-
րնէն եւ տերեւներն Տոյսգականն կուպն սար-
քեր չէ :²

Բայն՝ ինչպէս անթատաղկան նոյնպէս Տա
մբուան յեզուայ մէջ, որոյ մեւ մը շունի. գասն

¹ Հմմտ. Կրաս. Դերման ինչն ընդ Տան. յեզու
պետ ինեան (Յիւսիքի Տամնոյնի սարքերուց կը Տամն.
յեզու պետ ինեան II, 74.)

² Fr. Müller, Grundriss եւ այլն II, Հատ. 2 Հատ.
էջ 345.

Տուպնեքնէն մէջ յարմարն կը կայմու ի պարագ-
պետ սրտաբերինեցով, եւ կամ շատու ինչն. բայց մ. ինչն
զուրբնոց (gata, taxi, domo, ra) իտուկն աւ կը ընեցով. օրի-
նակն ինչ "սար, մարց, արք" իտուկն, wonna (wonnago)
"կն", յար. wonna-domo, watakuai (wataku) կամ waru
"եւ", watakuai-domo կամ waru-ra "մէջ, եւ այլն : (Համտ.
Տոյ. սոյնն ալից, բազմոց բազմոց, ամեն "պղեբու, ա-
մեն կամ շուն յարպարեւու" տասն ինչն :

զի Տուպնեքնէն մէջ գիմարց գերջուարու ինչնեք
չեան, եւ անուկ մարց առեալ մի միակ բոյ մը կոյ
որ է գոյական "բոյ անուանումն (իւր շատ մը
մեւերով. ինչպէս ari "լինել, աննայ" masu
"գանախ, անից աննայ") : Պատճառական բոյ-
կեր" si աւելցրեցով կը կայմուին, եւ այս մասինն
իմըրեան առեալ "րնել" կը նշանակուի, Տոյ. —
"ուցանել" = զորաց-ուցանել, նշանակու ինեամբ :
"նշն իսկ բուն գերանուն շունի այս յեզուն, այլ
գոյականներով կը փոխարեմի, այսպէս որ. wa-
takusi, որ կը նշանակէ բուն" "Տա ինչն", փոխա-
նակ "եւ, բույս կը գործածէ mi (mi-ga) "մար-
մն, եւ այլն", "գու" ի անց կ'ընէ nandzi "պա-
տուտեալ", ki-ko "անիւն տեք", "նա" "այն", բույս
անց՝ կ'ընէ ano-hito "այս մարդը", ano-wonna
(wonnago) այս կ'իմը, եւ այլն :

Նոյնպէս պարզ է մանջու յեզուն կայմու-
նիւնը. Բարձրականեցիկ մասինն շունի. է ինչ
Տարկ բոյս գործածել, շինքնէն եւ Տուպնեքնէն
պէս կամ կրեւն ինեամբ կը կայմուի, գ. օր. ba
"վար" baba "գոյրեր", եւ կամ շրմն գրեցով
գ. ո. geren-niyalma "առ մարդիկ" փոխանակ
"մարդիկ, մարդեր, բույս, tumen-dzaka "ամե-
նայն իրք" փոխանակ "ամեն բույս :

Մանջուքնէն մէջ բայն մը մեւ շունի. գի-
մարց գերջուարու ինչնեք կը պակսն, պարզպէս
աննական գերանուններն այլեւայլ բայսմեւերու
առ վեւ կը գրուին, իբր գործ ոյ կամ գործ պէ անուն-
ներ. այսպէս ara, ընդ անկար ինչն նեքոյ (գոր-
ծոյ) ara-ra, եւ ընդ անկար ինչն անցեալ (գոր-
ծոյ) ara-kha, կը "գրեմ" կ'ընեն bi ara-ra "եւ գրոյ
այսինքն" "եւ կը գրեմ" կամ "պետի գրեմ", bi
arakh "իմ գրած", այսինքն "եւ գրեցի, գրեալ
(է) իմ" : Ընդ Տակտական տունգու գրեցն մէջ՝ որ
մանջուքնէն մեկ բոյր բարբառն է, գիմարց գեր-
ջուարու ինչնեքով բայն մեւ մը յատա՞մ կ'ընէ է :

Նոյն ազերբը կը տեսնուի մանց ոյբերնի եւ բուրեւեակերնի մէջ՝ որ առաջնայն մէկ գասաւարարբաուն է: Իսպիտայի մանց ոյբերնի մէջ որ. աջ. բնագասնելու իմին անցեալի վայր բային նկարագրերն (արմատգիրն) աւելցրելով ներկան կը կազմուի, եւ այս բարբառ իմ իւնն կ'որոշորնն սկիզբը կամ վերջը կ'աւելցուի. այսպէս abu (առնուլ) արմատն կը կազմուի՝ bi (եւ) abu-n (անոցը), amui (բլլալ) կամ Տամուտս bi abu-n-ամ, բայց նաեւ բնոյ Տակուտակը, abu-n amui bi, Տամուտսեալ՝ abu-n-ամ-bi (կ'առնուա՞մ): Բարբեւեակերնի մէջ այս արարները բարբառին ի մի ձառնուա՞մ եւ կ'ազմեան abanam կամ abanab «կ'առնուա՞մ», abanaš «կ'առնուա՞մ» եւ այլն:

Այսպէսն լեզուարուներն այս երկու միջերուն մէջ կ'ենթան լեզուի կազմութեան ցարգազման առ. առ. կ'առնուա՞մ Տեւեհիլ, Պարզ առնութեւրարդութեանն՝ կը կազմուի ՏեալՏեալ կ'ազմուան ձեւերը:

Նոյն լեզուարուներն կը վերաբերի իմ ուրբերնն (առանկերնն) ալ եւ կ'ազմութեան իբր օրինակ կը գործածուի. արդ բայերու խոնարհումն այս առանկերուն մէջ պարզ առնութեւրարդութեան յառաջ եկած է: Ինչպէս առանկերնի, նոյնպէս առանկուցերնի մէջ բային բազմութիւն ձեւերը կազմուած են կամ գործող անուն վայր զիմարու վերջուտութիւններն աւելցրելով եւ կամ գործողութեան վայր ստացական մասնիկներ գ'նելով: Ըստ ինքեան նոյն առաջութեան կերպն է ե իմ ե ըսնը՝ «կիզղւ-իմ» զեղեցիկ եւ այսինչն «եղեցիկեմ» եւ՝ «կերթիւ-իմ» տեսնող եւ, այսինչն «կը տեսնեմ», նոյնպէս

«եղ-իմ» իմ խօսքս եւ «կերթ-տ-իմ» իմ տեսածս, այսինչն՝ «տեսած եմ»: Տասնիերէն բային այս բազմութիւններն այնպէս իմ այլ են, որ շատ անգամ գաս գաս կը գրուի, եւ Տարցականն ձեւի մէջ Տարցականն-ձանտիկը (մը, մի, մու մի) բային արմատն եւ վերջուտութեան մէջ կը մտնէ. այսպէս կերթիւ-դ-ի-իւնն, պիմկ-դ-ի-ի-իւնն եւ այլն: Իրարու անցած կապակցութիւնը պարզապէս ձայնաւորն ներգաձանկութեւրարդութեան կ'ըլլայ:

Ուստի եւ ամէն լեզուներն աւելի աղայեան լեզուներն ամենալուստար ազգայոց կը մտածուարեն իմ է ինչպէս ամէն կ'ազմութիւն նախնական առնութեւրարդութեանն կամ անջատուութեան յառաջ եկած ցարգազած ձեւ մըն է: Երկու ձեւախոսութեանը մէջ կ'ազմ արարեալութիւնը պարզապէս ստորմասնաւորում մըն է շին շինները, նոր շինական գասաւարարբաունը, ըրմանները, տիրեակերը, այնեան լեզուն, ճապտները, մանջու եւ մանցողեան լեզուները, սանցուցերնն ու բարեւակերը, եւ տանիլ-իմտարական բարբառները ձեւախոսական տեսակետով՝ անբող Տաս շարուանկեալ շղթայի մը սլակները կը ներկայացրեն: Մէկ ձեւախոսութեանն միւսին կ'անցնիք, առանց անցման կ'առ նշմարու, ինչպէս որ ծախս մը երկու բազուկներուն ջրերն իրարու կը խառնուին անմարբէ:

Բ. Այսպէսարց ներդասնականութիւնը:

Պիտի զրոյնքը Տաս ձայնաւորաց ներգաձանկութեամբ, որ մի միայն ուրու-աղայեան լեզուաց յառուկ՝ եւ միւս լեզուաց վայր շտեմուած երեւոյթ մը կարծու եղաւ: Բայց լեզուագիտական քննութիւնն Տաս ալ կ'աղայեանցան, որ այս շատ զարմանալի երեւոյթը՝ ընդհատական օրինոց եւ ձայնական նուազման ազգեցութեամբ

1 Ը միմ. Գանց ոյբերնի քերականութեան էջ 55, 59Զ
 2 Տասնիերէնի վերաբերեալ օրինակներն միջոց արեւմտական ստացականութեանն կը զրկեք՝ ի՞նչոց զի աւելի մասնական շարժականութեան կրճատումն աւելնայ, արեւմտական Տայոց Տամուր, որպէս յայտնի է, ինչ Տամիր՝ «զեւ կ'ըրթիւ» բնէ բնէրթիւ» ու զից զրու-իմեամբ զրուած տեսնել:

Հեռոց՝ հետեւ յառաջ եկած կայ յիմիւն մին է, եւ որուն պատճառը՝ միայն ուրազ - աշտայեան լեզուաց խոսելու - գործարանաց յարմար որպիսու թեկնէն չէ, ինչպէս կը կարծէր Քեռայեան: Պէտք է յամենայն զէպո ընդունելի, թէ ուրազ - աշտայեան ազգերն ի մե մարմին չկոտորուած՝ ճայնուորաց ներգաշնակութեան նշմարները գոյու թիւին սենեին: Չայնուորաց ներգաշնակութիւն ըսելն ըսելն է՝ կ'իմանանք այն յատկութիւնն, որով աղբեր ջուղընը պարբերներու ճայնուորներն՝ արմատ բառին նշանակութիւն ասոց ճայնուորին կը մըրեկնան կամ անոր չնոս կը նայնանան: Օր. կ'որ - արին - Բ. - կ'արատարբութի՝ արեւն նախընթաց արմատին պատճառաւ: Այս երեւոյթը ճնշուող ասած է ներթական եւ կերպական տարբերութեւ քաղաղութեանն. մի եւ նոյն բառին մէջ երկու տարբեր ճայնուորներ արատարբելու գծուարութիւն կը գրառուէր: Եթէ է ճոզ ս'ը քննենք՝ ճայնուորաց ներգաշնակութիւնը ճոզիկ - գերմանական լեզուաց ճայնուորի - փոփոխութեան (ճայնաշջու թեկն) չնոսնայն է, թէ երկու եւ որդիները՝ ճիշդ ասոր հասկանալու է. ուրազ - աշտայեան լեզուաց մէջ վերջապիւրն ճայնուորը արմատն ճայնուորին չնոս կը նայնանայ, իսկ ճրեղիկ - գերմաներէնի մէջ արմատն ճայնուորը՝ վերջապիւրն ճայնուորին ազդեցութեամբ կ'աղաւաղուի՝ կամ բերնը, կ'արատարբ: Արազ - աշտայեան լեզուաց այս երեւոյթին պատճառ կ'ընայ՝ այս լեզուաց նախալեզուին չեւտելու եզրանակին կիսում գտնենալ: Կարելի է որ զիտուր չեւտը միշտ արմատին վրայ, այսինքն նշանակութիւն անեղջոջ տարբին վրայ կ'իմար, ինչպէս որ ֆիններեն - ուղբեան լեզուաց մեծագոյն մասին վրայ (հունարէնի լեզուաց ֆիններեն եւ այլն) կը պատահի, իսկ միւս լեզուաց (չերեմերեն, սերբերեն եւ այլն) եւ ճոզորերէնի մէջ՝ կանոն է: Չարտադրութիւն է ամաներէնը, որ չեւտն սուրբարար վերջի վանկին վրայ կ'իմայ:

Չայնուորաց ներգաշնակութեան երեւոյթն այսպէս կը մեկնեն լեզուագետք. երբ նշանակութիւնը բառը — աղբեր ջուղընը — արմատին չնոս միանալով մէկ բառ կազմէ, թէ իւր պաշտանն եւ թէ իւր գիտուոր չեւտը կը կորսնցնէ, եւ արմատն ճայնուորը կը սերբ բառին վրայ:

Այս մեկնութիւնը լեզուագետքը լեզուական կ'ազդեցնուի: Օրինակ ասոր՝ հունարերէնը:

Բայց որովհետեւ ճայնուորաց կոտորութիւնն աստիճանաւ մը կը կազմէր, անոր համար այլեւայլ ուրազ - աշտայեան լեզուաց մէջ նոյն շարժով գործադրած չէ, Այս ներգաշնակութիւնն երկու ուղղութիւն սենե, նոս միայն քանական - կերպականը (բարձր եւ ցած), եւ ետքը շրջանական - աստիճանական յերեւած կու գայ:

Մեր բառը լաւ հասկընալու համար հարկ է որ ուրազ - աշտայեան ճայնուորներու գիտուոր բաժանու մը ներկայացնենք, եւ չեւտեւեւ ճոզորը կողմերը.

Բաժանալան. ա, է, ի, բ, Ը, նախան. ու, ու, էօ, իւ, արմար գարեկայ կը բաժնուին կ'իւրքութան, ու, բ, ա, ո, ս, քանակ. է, ի, էօ, իւ:

Ցածիկ - թմաթարեան լեզուաց մէջ շրթմանական ձգտում մին ալ կայ, բայց նոյն ուղղութեամբ եւ կանոնաորութեամբ միայն եւս կուտարեւն — սերբերենն աստիկ լեզուի մը — մէջ, յերեւան կու գայ, ուր նոյն բառին մէջ միայն ու, ք, — ու, — է, է — էօ, է — (եւ բացաւարար նաեւ ու, ո) ճայնուորները կրնան գտնուիլ, եւ անոր համար ամաներէնի լաւ վեր (ասոց լաւ, էվ - էր) յարմարի վերջուարութիւնն, ետեւաներէնի մէջ լաւ լեւր երկրորդական ձեւն ալ սենե:

Բայց ճայնուորաց ներգաշնակութիւնը բացաւարար միայն ուրազ - աշտայեան լեզուաց յատկ չէ: Նոյն եւ նման կոտորութիւնն մը կը տես-

նուի նաև ուրիշ լեզուացեղերուն մէջն ալ: Կեդ-
սեան լեզուաց մէջ կանն է, որ եթէ երկու ձայ-
նաւորի մէջ բաղաձայն մը, կամ շատ մը բա-
ղաձայններ զանուին, այս ձայնաւորները նայնազգի
պիտի բլլան, այսինքն՝ յառակ բառով կամ ըջին
(leaghan կամ կոկորդալան) եւ կամ նաւր (caol
կամ քմական) պիտի բլլան: Համազգի ձայնաւոր-
ներ ունենայու ձգտումը նոյն իսկ փոխառեալ բա-
ռերու համար կ'որտ է, այսպէս իրջանցեղերն մէջ
ունինքր bachall, cathlac, apstal, epistil, որոնց
համապատասխան բառերն են baculus, catholicus,
apostolus, epistola. Տեղիքեան լեզուին մէջ՝ որ
գրաւիգեան լեզուարունին կը վերաբերի, ուրալ-
այսպէսանին նման ձայնաւորի ներդաշնակութիւն
մը կայ: այնչափ ծաղրութեան արժանի է այս,
որչափ գրաւիգեան լեզուաց վրայ սովորարար առ-
նուած ներդաշնակութիւն յառաջխաղաց (pro-
gressiv) է, այսինքն՝ արժանիք վրայ սոցոյ ներ-
դաշնակութիւն մըն է, որ հնդիկ-գերմանական
լեզուաց ձայնաշքման շատ կը նմանի:

Տեղիքերէնի մէջ քանի մը վերջոյգիր մտ-
նիկներու համար յետախոցաց (retrograde) այս-
ինքն՝ մասնիկին վրայ սոցոյ ձայնաւորաց-ներ-
դաշնակութիւն կայ. արեւմտ. katti-ki արաբներ
“զանակին” anna-ku “եզորս, ձեւին ըրով”: Յիշենք
հաս Կենդանական Ըմբիկիկի մայր-լեզուաց սե-
ռակ մը ներդաշնակութիւնը - քանի մը մասնիկներ
(ինչպէս al, el, il, ox, ux եւ այլն) իրենց ձայ-
նաւոր արժանիքն ձայնաւորին կը պատասնցընեն,
այսպէսով մայր լեզուին մէջ nac “բարձրանալ”
արժանան, ունինքր nac-al ունեւելոյթը. բայց
սեւինքր նաև uen-el “քանուալ”, cim-il “մետել”
oc-ol “մանել” lub-ul “խնուլ”:

Չայնաւորաց ներդաշնակութիւն ունենալով
հանդերձ ուրալ-այսպէսան լեզուները միւս կողմ
լեզուներէն արշալի չեն կրնար զտուել: Արտա-

բերութեան գիբութեան ձգտող երեւոյթ մըն է
այս, որ ուրիշ լեզուացեղերու մէջ ալ կը նշմարուի:
Կոյ լեզուներն ալ շատ ինքեան անձառողական
զարգացումներ են. սմանք զեւ բարբոթն անձա-
ռողական նկարագիր թմալտիան չեն, իսկ ունար
բայնի տարրերն այնպէս միացուցած են, որ այս
կցումն աւելի ձուլման փոխաբերած է: Ի մի բան,
անըզհաս շարժով լեզուները միւս կը զարգանան
եւ նորարար ձեւեր կ'առնան:

Գ. Հոյովսիանուիթեան զարգացումը:

Հոյովսիան լեզուաց քերականական կազմե-
թիւնը մտքը քննութեան մը ետեմարկներ: Նախ եւ
յառաջ հոյովսիան լեզուաց շատ մը կազմութիւն-
ներն այսօր ուրիշ բան չեն, եթէ է ոչ պարզ կցում
ներ, զորոնց կրնանք տանիկերէնի բայաձեւին նման
գիբութեանք լուծել: Այսպէս որ. ալ. շատին.
amaveram բայի ձեւը. միայն պէտք ենք բառին
րէնի ձայնական օրինաց միւս գնել: Հաս յայտնի
կ'ըլլայ, որ amaveram ձեւը՝ նախնական ama-
fu-er-a-m էր. եւ այս ձեւը բարբոթնայի եւ ետիան
բայի գերականայի բաղադրութիւն մըն է: Այսպէս
կազմուած է նաև կատարեալը. Ama (արժանու է am,
նախնայական cam) բարբոթնայի վրայ fu (հնդեւ. bhu)
արժանայ կցուր է, որուն սկզբնական նշանակու-
թիւնն է “բնակիթ”, եւ՝ “եւ անցողականը” շինել,
գոյացընել... բայց ետքէն էական բայի այնպիսի ձեւ
մ'առաւ, որ գեթ՝. him (անգղ. to be) եւ պաւե-
րէն. by-iti* բառերուն հետ կը նայնանայ: Այս
ama-fu ձեւը, կամ վերջին ձայնաւորին ինձա-
յովք յառաջ կ'կազմ ama-l, ama-v, կը ներկայա-
ցընէ ama բառն իրր ամբողջ մը, եւ կատարեալի
ձեւին արժանան է: Իսկ կատարեալն ուրիշ բան չէ,
բայց եթէ օժանդակ fu- բայէն եւ բարբոթնան
յառաջ կ'կազմ բաղադրութիւն մը. եւ fu- կազմուած

է գարնեայ իս արմատին կրկնուելովք: Տակեմտե
Տին լատիներէն fu-vi փոխանակ իս-ի (fui). Արդ
հնչողք է թէ fueram ձեռն ինչպէս կայմանս է և:
Պաշտօց կատարուած գործողութիւն մը նշանակե-
լու Տամար՝ կատարեալի զայց կ'ուկցուի ետինս
բային ուրիշ մէկ ձևերք: Այսպէսն է es (նախնայեց
as) արմատն, իբր «նշեմ, եմ», որով կայմուած
են լատիներէն sum (= es-m) es, est, ևս. էլլի
(էս-տ) գերմ. is-l, s-ein, s-ind, կէկց. պաւ. jes-
mi, Տայ. է. է. ևւ. այլն: Նայն արմատէն յառաջ
եկած է լատ. er-am, er-o ձևեր, միայն ձայնափո-
խութիւնս պատճառաւ առաջին նայուածքով՝ բա-
ղազրութիւնը գերաւ չի նշմարուի:

Բայց շատով յայտնի կ'ըլլայ եթէ միտ
գնենք լատիներէնի, սանկրիտի և գերմաներէնի
մէջ յամախ սեռնուած ձայնափոխութիւնս մէկ
երևուի թիւն, որուն կ'ըրենք շե-լտա-թիւն (rotha-
cisme, չէ գրին փոխութիւն): Իւտալիան թիւնս թե-
լով կ'իմանանք երկու ձայնափոխութիւնս մէջ եղած
Տնոց Տին (= շ, ինչպէս geschen, lesen) գերաւ:
Չի փոխութիւն: Այսպէս լատ. os: or-is, or-are փո-
խանակ os-is, os-are; corpus, genus = corporis,
generis, փոխանակ corporis, generis. Նայելու
գերմաներէն verlieren կրուածն էլ, (frieren սառիլ,
փոխանակ verlieren, friesen ըլլալու, ինչպէս Ver-
lust, Trost ևւ. այլն զգրիաներէն յայտնի է):

Պերթի մ գիրք, յայտնի է, գերմանաձայն
ma, me ևւ. այլն, արմատն Տամա ստու թիւնն է, տես

է Տակեմտե այս կանոնին նկատմամբ Buggeին
ըսածը (Beiträge zur etymologischen Erläuterung der
arm. Sprache, 1851. էջ 24.) Երկու ձայնա սրի մէջ գտնուած
ս = Տ, փոխանակ իւր Տամապատմութեանց շարանին (չի)
փոխուելու, շատ անգամ չի իր զանայ, ստափախութիւն
մը, որ ի Տամա սրի սանկրիտերէնի, լատիներէնի և գեր-
մանական լիցու այց մէջ շատ առարձուած է. որ. գերմ. es,
լատ. is, քով. is ևւ. այլն. — զիս նոյնպէս Sivers: Grund-
züge der Phonetik ևւ. այլն: էջ 122. — Տակեմտե շտ
— քով. փո = փոքեմ, լուր = լու-եմ ևւ. այլն:

Տայերէն, սր-ե-է, աղ-ա-տ. սերիլե amaveram ձեռն
իւր կայմիչ Տասանց լուծելով Տեւեւեւայ նշանա-
խութիւնը կ'ունենայ «սրբող-եղած-էի-էս»:

Յունարեւն տկար կատարակցին ևւ. ապաւնիին
մէջ as արմատը (ս. էլլ-ս-ս-ա, լիւ-ս-ա) ծածկուած
է: Արաւսականի Բ. կատարեալը կայմուած է the
բայաբանով (Տոգեւ. բայ. dha) (ծ-լիւ-ծիչ) և
նայն արմատը գերմաներէնի մէջ տկար թորգու-
թեան կատարեալը կը կայմ. որ. salbit (գոթ.
salbo-da), salbten (գոթ. salbo-dedum). բաղա-
դարութիւնս մըն է, որ կը նշանակէ «ծել-բրի-էս»:
Նայելու Տայերէն կատարեալի շ (չ) (Տմա. կրքեր
= կրքեր, արագուրք = արագուրք ևւ. այն) = ստ
= ա՛ջ վերջու սրութիւնը. սր-ե-ցի «սրբող-էս-
եղէ» ևւ. այլն:

Այսպիսի ևւ. նման կայմութիւններ Տասա-
տայեւ զոյց կու տան, որ Տոգեւ. բաղական լիցու այց
չէկըր՝ նախնական բաղադրեալ ձեւերէն յառաջ
եկած է: Թեւեւս շատ մը ձեւերք ըլլան, որոնց կայ-
մութիւնը զեւ. իտալ. սը ևւ. մեքէ Տամար, ևւ. կարելի
է միտա ալ իտալ. միտա, փառն զի լեզու այց զար-
գացման եղանակը միշտ լատ. սրբող չէ մեզի. սակայն
մնչու. Տիտոյ մեր լատ. ձեւերքը ստաւանայազոյց
կու տան, թէ ամէն յերականական վերջու սրու-
թիւն՝ նախնայեւ անկախ ու բնորոշ կայրատ երէկն:

Ուստի ևւ. Տոգեւ. բաղական ձեւերս փոխ-
խութիւնը՝ նախնայեւ ըսով իր գրուած տարե-
բայ ձայննէն յառաջ եկած իրապէս կցուական
կայմութիւնս մըն է: Այս զարգացուցը կրնանք
Շայնիտին նկարագրած եղանակուր մտածել: Արդ
Տոգեւ. բաղական նախնայեւն զեւ. իւր ձեւախոսու-
ական կայմութիւնս ամենաՏին ստափախութեան զայց էր,

1) Պայու Միւլլեր. «Երկու պատմութիւնս կրկն մէջ (է.
202) էլ չուէ, զի Տամարի թէ մը Տիտոյ յերականական
վերջու սրութիւնս անուսանանքը. նախնայեւ անկախ լատ.
ներ էին ևւ. իրենց յատուկ միտք ու գիրք ունենն, նշմ-
պէս ուրիշ շատ անգամ. — Տես Գիսօյնը, էջ 32:

բառին եւ արձանին մէջ տարբերութիւն չկար-
 վերջինն ըստ պարագայից կրնար անուան կամ ըստ
 մը նկարագրին ունենայլ Գլխու ար նշանակուի թիւն կ'ար
 սաստկացնելու: Տանար (կամ սեւապոլ թիւն, կամ
 կտաարեայ գործողութիւն [Տճնա. ար-ար-է], կամ
 գործողութեան արժեանքի յիշատակութիւնը [Տճնա. ար-ար-ար-է] եւ այլն): պարզապէս
 արձանը կը կրնուի: գլխու ար Տնագին լեզուաց
 մէջ կտաարեայ արձանին կրնուի մը ցոյց կը առչ,
 արձանին չոյ կ'արձանանին կտաարեայ անձնակն
 ձեւն՝ արձանը կրնուի կը կտաարեայ: Ըստ այսմ
 թիւն vid = քիւ, "գիտ-եւ ինչ կը նշանակի ըստ
 պարագայից, այսինքն "գիտ-եւ, գիտ-եւ, գիտ-
 եւ, եւ այլն, գիտնալու անցնալու կամ կտաարուած
 բնույթը կը բացատրուի vid vid ձեւով, եւ անձնու-
 հան գիտնալու ընդ կը vid vid ma, vid vid
 ta, (ma եւ ta չստ առաջին եւ երկրորդ գեղերի ան-
 ձնորդ վերջու արձան թիւնն են), բայց երբն այս
 դաս զան ձեւեր մնացան եւ կ'ան ընդvidma (ինչ-
 պէս ան լույսին կտաարեայ ար-ար-է՝ կ'արու ար-ար-
 եւ այլն): մինչեւ որ վերջապէս Տոյգովհան ըրձանին
 մէջ՝ գլխու ար արձանին վրայ ներքին մէկ փոփո-
 փութիւն (թուարում) յառաջ է կու, եւ առաջին
 տարբին Տանա անուանելով մէկ բառի ձեւ յառաջ
 եւ այսպէս կտաարեայ vivaidma, vivaidta ձեւ: Եւ
 որով վերջին գրին անձնակնն կ'ար, vivaida, սանկ
 veda, ը. սիւն, Տ.Յ. = քիւ = ար = քիւ = քիւ = քիւ =
 գիտնալ:

Այսպէսով այն վերջին ձեւերու մէջ նոր կար-
 մը տարբ մը — ներքին Տոյգովհանութիւն (թու-
 արում) — յառաջ է կու: Այս ներքին թուարումը,
 գոնէ ըստ մտքին Տոյգովհան (ձայնաւոր փոփոխումն)
 էական նկարագրի կը Տանարուի, եւ ձայնափոփո-
 թիւն, նուարում, ձայնաւոր ստանկութիւն կամ

սկարացում անուամբ՝ Տոյգովհան լեզուաց անուակ-
 արար մէկ յատկութիւնը կը նկատուի:

Այսին նպատակով ձայնաւոր այս ներքին
 փոփոխութիւնը՝ անակն մը նշանակուի թիւն կ'առ-
 նու, վասն զի ներքին ձայնի փոփոխութեամբ յա-
 բարեբանան արբար կը բացատրուի: Եթէ մեր, սո-
 ըն, գոտար բառերն սեւակնին մէջ սրբ, սոջ-
 նի, գոտար կ'ըլլան, եւ գոմ, ամմ կտաարեայ մէջ
 ե-կէ, ու ամ- կ'ըլլան, կրնայ կարծուիլ որ յա-
 նակն յառաջ կու գայ ձայնաւորին ազդանալովը
 (անուանայ կամ ձայնաշրջել), եւ կտաարեայը՝
 ձայնին փոփոխութեամբ կամ սկարանալովը:
 Բայց այս ձեւերուն լեզուագիտական գործարար
 կրնայ գիտաւ ազդանալ, որ այսպիսի կտաար-
 թեան կտաարեայ լեզուն նախկինն էր թիւնն
 չեն, այլ լեզու՝ երկրորդական ձայնակն երեւո-
 թեմ մը մտած են լեզուին մէջ: Արդի վիճակին
 մէջ վերջու արձան թիւնն իրենց նշանակութիւնը
 կորուսած են (Տճնա. ար-ար-է, քիւ, ար, ար, եւ այլն)
 կրնուի թիւնն ընրի մի ամբողջ ան են, եւ մնացած
 է մնայն ձայնի փոփոխութիւնն, որ այն երեւոյթն
 ներքին յառաջ է կում է, եւ Տնայն ձեւակն տարբ
 կը նկատուի:

Արտաբերութեան մէջ ան Տարբին Տարբ կ'ար,
 անձնոր՝ նմանաւայնելու (assimiler) անձնու ան
 այն անդիտակցական ձգտում մը Տնայն կ'ար լեզուաց
 ազդեց ըստի մը Տոյգովհան լեզուաց վրայ,
 որ արձանին միջակ կամ կտաարեայ ձայնաւոր-
 ներքի՝ բնական վերջու արձան լեզուաց թիւնն
 ընկանայ գոյն մ'առնի: այսպէս գեթ՝ apful-ի Տնն
 ձեւին անց epful-ի թիւնն աւելի գիտութեամբ:
 Բայց է թիւն այն փոփոխութիւնն յանկանակ անցի
 չունեցաւ, այլ շատ մը միջին աստիճաններ անցաւ:

Նմանաւայնելու, Տարբնալ, Լեզուի Կտաար-
 թեան գլխու ար սկարանալու, նկարագրութիւնը, Իրեն
 1860. էջ՝ 302:

Շրջանակ, բարձրագույն թիւն, էջ՝ 716:

Հոս ճիշդ հտեառակը տեղի ունեցաւ այն երեւակներէ՛ր որ ուրաշ-ալտայեան լեզուաց վրայ ձայնաւորաց - ներգաշնտեակներն անուամբ տեսանք. հոս վերջաւորութեան ձայնաւոր տեղի ազգեցիկ եղաւ եւ արմատի ձայնաւորներն ստիպուեցան ստոր յարմարիչ: Եւ այս յարմարութիւնն, որուն վարժած էր ակամբը, նայն իսկ վերջաւորութեան կորուելէն ետքն ալ հաստատուն մնաց:

Ըստ ձայնաշարժման երեւոյթն՝ որ ամենէն տեղի գերմաներէն լեզուի վրայ կը տեսնուի, եւ յայտնի է պատմական թեթեւանութեամբ զտաղտնեւորս, իւր նման մէկ զէպրն անի շուեզական-լատգրմական լեզուին մէջ, ուր օ, օս արմատ ձայնաւորն յաջորդ ին առջեւ օ, ue կ'ըլլայ, այսպէս alge- "սկիւր", puokte- "տանի", արտերան կատարեալը (եզ. 3 գճթ) կ'ըլլայ օլցի, puokti. Ըստ այնչափ նշանաւոր է, որչափ ուրաշ-ալտայեան լեզուաց վրայ ստորորար յետախաղաց (մասնկան վրայ ազդող) ներգաշնտեակները կը տրեւ:

Չայնաւորի փոփոխման առաջին վրայը շատ զէպրերու մէջ յառաջ եկած է տեսակ մը յաւելումով, որ զիստարարար նոր յունարեմի եւ կեզտեան լեզուաց վրայ կը նշանաւորի նոր յունաների մէջ ր, ք, չ բազմապնդներն՝ ի (i) եւ է (e) ձայնաւորի առջեւ միշտ քմական կ'արտարարուին, բայց իրենցմէ յառաջ միշտ վերբից ի ձայն մին ալ կը ծնանին, մշտ, մնչչ բառ այսմ՝ ակ, ի, մն, յ՛նի կը հնչեն: Ըստ կերպով յառաջ եկած երկրարարաի մը ձայն մը հարկաւ արմատին ձայնաւորն ազաւ ազման պատճառ կ'ըլլայ:

Ի՛նչ է մանր միտ գնեմք ամեն ձայնաշարժում՝ վերջապի մասնկան ազգեցու ինչեմք՝ արմատ ձայնաւորն ազաւ ազաւ ին է:

Ներքին ինչալման առտո նի ին իր մասա-կարտրն ձայնաւորաց ստատեակներն, ստորմնալը (փոփոխութիւնը) եւ կորուանն, որ այլեւայլ հնչուե-

79

Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն

ԵՒ

Բ Բ Բ Բ Բ Լ Ե Զ Ա Կ Ն Ե Բ Բ

Ներկայ ուսումնասիրութեանս մէջ կը նստդիպինք բանի մը ձայնական մասնազիտական բացարձակեանց, որոնք մեկնութեան մի պէտք ունին:

1. Վանկական = sonantisch. Նիւթ բառին միջի ւ տառն այստրան օրս "վանկական ձայնաւոր, մըն է, իսկ ի տառն "անկանկ ձայնաւոր": Բո՛նեմերէն օլկ (գաղ) բառին միջի զ զիւր "վանկական բաղամայն է, ր եւ կ "անկանկ բաղամայններ - են:

2. Չայնեղ = sonor. բաղամայններին լ, ր (լ, ռ) ո, յ եւ նման ձայն ունեցողներն ձայնեղ բաղամայններ (կամ՝ ձայնեղներ) կը կոչուին. է փ միտ բաղամայնները աննայնեղ ձայններ:

3. Երգամայն. արջ = stimmhaft. "Մեծայնեղ բաղամայնն" օր, գ, ժ, վ, Բ, մ, ց "երգանալական" են, ընդ-

հակառակն *u, z, ֆ, p, t, k* «երգանայնազարկ»:

4. «Անձայնեղ բարձունքներ» կր բաժնուին ա) փակ բարձունքներու *զ, օր. փ, պ, բ, թ, տ, դ, ը, կ, գ* (*Explosive, Klusile, Verschlusslaute, պայթուցիկներ*). *բ*) բաց բարձունքներու, *զ. օր. ֆ, ղ, ս, զ, շ, ծ, խ* (*Spiranten, Frikative, Reibelaute, հարգազայիններ, անզղ. open consonants*). *գ*) սկզբնափակ բարձունքներու, *զ. օր. ց, ծ, ձ, չ, ձ, ջ* (*Affricatae*).

5. Նուրբ = tenuis (երգանայնազարկ փակ բարձունքներ). միջուկ = media (երգանայնական փակ բարձունքներ). թու = aspirata կամ aspirati.

Մնացեալ ձայնական բացարձակ թեանց մեկնութեան կարիք չկայ:

Հեղինակին հայերէն շեղուաւ գրած նոր շաւերուածները՝ որովք զերս՝ բնագրին մէջ չկան, այս նիշ [...], փակագծի մէջ անուած են:

դրո-
հասար-
սուար-

ՀՅԵՐԷՆԻ ՉՅՆՆՈՒՄԻ ԳՐՈՒԹԵՆ ՄՈՍԻՆ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԻՏՈՂԱԹԻՐԻՆԵՐ

§ 1. Հնդեւրոպական միջակերը հայերէն լեզուի մէջ՝ եթէ զուտ մասնական գեղերէն ի բաց աւանդը, յոգաւորով թեան ամէն զրից ու շընարատութեան ամէն պարագայից մէջ ընդհանուր կանոնի մը կրնան մերածուիլ. այսինքն՝ ամէն տեղ նուրբ եղած են *Ա, յայտէս չէ միւս հնդեւր. փակ բարձունքներուն համար*: Ցահուին ամէնէն պարզն է նուրբ-թու երու հայերէնի մէջ անեղած զարգացումը. թէ էւ չուտ շընարատութեան պայմաններն անշուշտ ազդեցութիւն չունին, սակայն արատաւնութեան յետազոյն զրից զարգացումը միւսներէն ասորիք է: Միջակ-թու երբ բարձունքներէ ոյժներ կրննիայայցանն. այնպէս որ անոց համար թէ արատաւնութեան զրիքն եւ թէ շընարատութեան պայմանները պէտք են նկատուցութեան աւանդի, իսկ ամէնէն աւելի զանազանէ հնդեւր. զուտ նուրբ տաւերուն զարգացումը: Այսու հանգերէ թի կերթին *KZ. XXXVIII, 200 ff.* փորձեցի յոյցընել թէ նաեւ բոլոր զուտ նուրբ տաւերուն զարգացման աւանդն փալը՝ արատաւնութեան ամէն զրից մէջ համանման եղած է: Հնդեւր. զուտ նուրբերը՝ ըստ իս՝ նախ եւ յառաջ ամէն տեղ եղած են նուրբ-թու (սակից՝ որչ պարագաներու մէջ բաց բարձունքներ). սակայն աւանդ ամենեւեկն հնդեւր. «նուրբ-թու երու հետ խառնուելով նշմանայու: Արդ՝ ապի չիլ՝ հետեւի թէ հնդեւր. ց՛հ զի եւ ի յի շու կրնար պարզ նուրբ-

Բնաւեր եղած բլաւ, այլ նորրեկ եւ լիտեւ
 և-է մը բացկացած բլաւս։ Եւ։ Ինչ այն տեսակ
 խաւքիքը պարզ նորր-խաւքին շատ տարբեր են՝
 դիւրաւ կրնանք փորձելով համարել։ Կայնպէս
 միջակ-խաւքը միտարը ճայնը չեն։ այլ միջակ-
 ներկ եւ լիտեւ։ երգանայնական և-է մը բացկա-
 ցած։ Տոգելք, քի ճիշտ չեխերէն է կտէ՛ բառին
 մէջ գտնուող զինն պէս պարտաբերած պիտի բլաւ
 (բահեկերէնի երգանայնական և տառն ճայնը հստակ-
 շ է գ. Nordisk tidsskrift for filologi, 3. raekke,
 XI, 124)։ Ընդելք, երգանայնայնակի և խոքիքը
 Տոյիքերն մէջ երկար տանն անգործակա՛նացած են։
 Լայնի այն ժամանակները՝ երբ Տոգելք, պարզ
 նորրեկ Տոյիքերն մէջ աղքէն՝ ինչ ինչ պարզայնից
 մէջ՝ բաց բացանայնեան։ յանգած էին, որոնք
 մտամբ աւելի ալ ճայնաշջնած էին, Տոգիկելք,
 kh th ph գիւրձուս եղան պարզ նորր-խաւքուն՝
 շ, ք, ք։ Աստիցն պարտաւան թեան յետապոյն
 գրից մէջ (Տոգելք, ք՛ի, զի) այս և ճայնի արայնի
 նուազու՛մ մը տեղի չունեցու։ միայն թէ ևի պար-
 տաւանութեան գիրքն իրմ նախընթաց ճայնին
 շջնեկայս նմանակայնութեանը։ Եւ յայնպէ՛ս յա-
 ռաջ եկաւ իւ, որմ յետոյ պարտական ճայնի իւ
 § 2. Անգղայի մտապի գրքն՝ Տոգելք, ք
 զին ճարձմ Տոյ, ք՛ի առ ին միջեւ ցարգ միտ
 շգրուած որքնակի մը, խոքի բայն ինձի կերելուց
 թէ նոյն է յուն։ խաչ՝ շաւտ բային հեւ. ք
 Տարիէ տար Տանար ընդանայն. և յուն որքնի մէջ
 տառերու տեղափոխութիւն (խաչ- փոխանակ
 շաւտ, հստակ Bruggmann, Grundriss, I, 872)։
 Պարկիցի զգայճնուս կը համեմատ յիտ. ճայնեկ
 «պատուս ք բառին հեւ. է թէ և ասիկա ուղից է, այն
 տանն յետաւերէն մէջ ալ գրի տեղափոխութեան
 պէտք է ընդուն. և կամ ընդ հակառակն ետեմա-
 գրելու է Տոգելք, ք՛ Կայնպէ՛ս արժան մը, որ յունա-
 րէնի եւ յետաւերէնի մէջ անխախտ պահուած

բլաւ, իսկ Տոյիքերն մէջ տառերու տեղափոխա-
 թիւն կրձ։ աստիցն եւ ինձ ակնբեր. շ՛երեւար թէ և
 խաչճնուս եւ szaukti իրարու հեւ տարբէրութիւն
 անձեան։ Ուրիշները szaukti բայը համեմատած
 են հին հնդկ. ցոտի (պրեք, թեմածի) բառին
 հեւ, որ նոյնպէս ակնբեր. համարել շէ։ Լայ, Խե-
 յի՛ք բային նիխամամբ Բացրայնանան «Լանդելք»
 մէջ (ԼԿ, 1903, էջ 381) ուրիշ տառաբերութիւն
 մ՛բրած է, որուն համեմատն իււ՛մ՝ պատճառական
 նշանակութեամբ՝ յուն. շաւտ, հին բուլղ. ցւի
 (խնամալ) բառերուն հեւ պիտի տեղանայ։ Աս-
 ճայնն այս մեկնութեան [եւ Շ և Փ ա լ ո գ ի ք ի BB.
 XXVIII, 282 տառած մեկնութեանն (Խե-ի՛, զպի-
 կոյսյա «խոքիւ») նպատակաւ չէ ճայնաւորաց
 գրութիւնը)։

§ 3. Յառաջագոյն մտնուլ էի ընդունելու
 թէ Տոգելք, քուս նորրեկ եւ միջակ-խաւքը
 Տոյիքերն մէջ գուրբնմացաւոր զարգացած բլաւս-
 վանն գրիկն ինչ դիպուց մէջ թէ այս միջակ-խաւքն
 եւ թէ Տոգելք, քուս նորրեկ Տոյիքերն մէջ իրը
 բաց բացանայններ յերեւան կու գան։ Բայց այս
 գուրբնմացութիւնը շատ սահմանափակ է։ Մի-
 լակ-խաւքը սակաւաթիւից դիպուց մէջ միայն՝ բաց
 բացանայններ կ՛բլաւս իսկ Տոգելք, ք՛ի քի եւ մի
 անձեւերն ալ բացուած բլաւս չեն։ (Բուլղ. գ
 ԿԷ. XXXII, 37 մ. թէ և երկու ճայնաւորք մի-
 ձեւ գտնուող մի կը Տանար շ եղած, աստիցն ա-
 պահագրայնեւ անունը իրանուր. հստակ. ապ. § 43)։
 Անուշաւ զի եւ ին երկու ճայնաւորք միջեւ կ՛բլաւս
 շ եւ ու, բայց ո՛ւ լ, ք, շ (ք՛) տառերն գերշէ, եւ
 կամ ո՛ւ բառի մը սկիզբը. (ք՛)՝ հակառակն է այս
 անձ գրից մէջ «կըքը, իսկ ջ՛ բառակցիւնն» է)։
 Եւ եթէ խոքն աղքեր ունի յուն. Կոյսյոս, յոճոս
 բառերուն հեւ, որուն միայն հնչիւն թէ կորեկի
 բլաւ տարաբարից [Շ և Փ ա լ ո գ ի ք ի BB. XXIX 56
 յանիրար ի խոքն այր. 1122 զարարակ բառին հեւ

1871

(որուն մասին ՏճՆա. Gustav Meyer, Et. Wtb. L² 276) կը համեմատել, այն ժամանակը - շնի- ալ շ կա՞ծ է. ասոր հակասակը - ՏԷ- կըք շ յերևան կու գայ: Աստի կ'երևայ թէ էրաց քաղաքացի կա՞ծ էր այնպիսի ժամանակ մը՝ երբ Տ (Տ) հնչեւր. քմական- ներուն տալիս աստիսի գոյութիւն ունէր. ընդ հակասակն յի հնչեւր բարբառ է, երբ Տ (Տ) այդ գիւղաց մէջ տարէն կորսուած էր (սննմանականութեամբ սկզբնական բաղաձայնին գերջնն ասոր Տնու):

§ 4. Հայ. - աստին հնչեւր. (վե՛ն ծագելուն օրհնակ մըն է ստիւտ-ժ, յուն. ὄφειλλω (աւելի), ք-տիւտ-ժ, յուն. ὄφειλλω (աւելցնել), հճՆա. աստիսին -տիլ, -տիւտ-ք, ա-տիւտ-ժ, Յունարեւնն ասոր կը գերաբերի աստիսին ὄφειλος, օֆեյլոս եւ յամենայն դեպս նաեւ ὄφειλα, աստի ὄφειλσιν τινί τι բառ ինքեան կը նշանակի ի բնէ՝ *աստի եկել զքր իւրիս (յաւելուլ ասկը ինչ): Յայն բառերուս հին ասու գարստութիւնները կրնան տեսնուիլ ասու գարստական բառապայման մէջ. գրասակը չե՞՞մ յիշեր հոս, վասն զի ինձի ամենեկեան համոզել շեն երկարու շնչեւր. Օ սկզբնասարք բաց մտնիկ մէջ պէտք է որ հայերէն չեզոք մէջ կու նսնուարագուս - գիրք այս (ւս. Հեղինակիս գրածն՝ ի KZ. XXXVI, 98 ff.) [Rückg. v. I. 66] քա՞նք մէջ (Brugmann, Griech. Gramm. 150) Բ ասոր նախնական շէ. - հայերէն ք-տիւտ-ժ բային հետ թերեւս աղերս ունենայ նաեւ հին սկսնդ. օվ *գորտ. թիւն, օվս *ստանուլ, օ, օն. օվ *կուլք, օրգիւնք, օւլս *ճանակ, մտակել, հըք. օւլսն *տախտիլ (տրսմէջ օ ասոր հնչեւր. ին է ծագած կրնայ բայն, ՏճՆա. v. Bahder IF XIV 260), Բ-օւլսն *հարկ, օ, իր. սւլլ սեւ. սւլսն *հարտութիւն (որուն մէջ սւլ- հնչեւր. *ծիւլ-է ծագած կրնայ բայն, թէեւ բառին հարկու մտակը

ծագած ախն է). իսկ հայերէն -տիւտ-ժ բային հետ թերեւս աղերս ունենայ հին սկսնդ. օվ *գարտոց, օլ.

§ 5. Բ բայ աստիւլ այն գիւղերը, որ յի եւ նի բայ բաղաձայններ կա՞ծ են, միւս տեղերը հնչեւր. միջակ-թուեր յերևան կու գան հայ. փ, փ, ք, ք (աստիւլ գրայ աւելցնելու է նաեւ ջ՝ փ մը քմականացնուլ մեք): այստեղ եւ աս ժամս հայ. նշանները պարագուս գրեցի, աստից ամենեկն աւնոց ուղից արտասանութիւնը ճշգրտել սեղեյու: Այսորս արեւելեան հայերէն զաստախանին փ, փ, ք, ք (օ, փ, օ, փ) գրերս արեւմտեան հայերէն բարբառին մէջ ն, ց, է, ք կ'արտասանուին: Ընդ հակասակն հնչեւր. միջաներք ծագած ձայները (հին հայ. փ, փ, ք, ք) այսորս արեւելեան-Հայոց լեզուին մէջ ն, ց, է, ք կ'արտարեւան: Իսկ արեւմտեան-Հայոց բարբառին մէջ օ, փ, օ, փ եւ Վերջնն դեպքին մէջ կը բազմոյի արեւելեան հայերէնի արտասանութեանը պարագուս հին հայերէնի հետ նայն բայէ եւ բառ այն՝ արեւմտեան զաստարտարանին մէջ ձայնաշարն մ՝ ընդունել: Յամենայն դեպս այս ձայնաշարն մե՞ծ չէ, վասն զի բառ ն. փին կ'ի բառին (E. N. Finek, Lehrbuch der neustarmischen Literatursprache, p. 4) *արեւելեան հայերէնի փ, փ, ք, ք *այ ձայնին՝ բառ բարբառական արդեանց՝ միջին տեղ մը կը բռնեն (երգաւայնայնութիւն) օ, օ, ք ձայներու եւ ստանական ս. սյու. նուրբանն միջն. - իսկ ասոր հակասակը՝ եթէ յեւելորդն չի խորքը, արեւմտեան հայերէնի փ, փ, ք, ք ձայներս ստանական կամ սյու միջակներն ասեկի նուստ երգաւայնայնուին են: Բայց արգ՝ եթէ արեւելեան արգի հայերէնի արտասանութեանը հնչեւր. միջակ-թուերն ալ ինչպիսիս ունենայով՝ հին հայերէնի արտարերս թեւան թեւ նայն համարեկնք եւ բառ այն՝ արեւմտեան հայերէնի մէջ միայն ձայնաշարն մ՝ ընդունելնք, այն ասե՛ն ինչ իր կը յառնէր թէ ի՞նչպէս կարելի է, որ բոլորը՝ միջակ եւ

միջակները նուրբ կ'ըլլան, ասանց նախ այս անցա-
 փութակն էստ հասարակելու միջոցին՝ անյերու իրա-
 ռու խառնուելու: Ըստ իմ կարծեացս՝ սակիս պար-
 զպակն անկարելի է: միջին սասիճանները բնոչունից
 բացարձակապէս պուտ չունին: Իսկի միջոցն է բն-
 զունիլ թէ Տին Տայերէնի այն անցները՝ որոնք ք, յ,
 Կ, ք զրեթով կը զբաւին (եւ որոնք ի մէջ այլոց
 յուն. γ, δ, β անցերը աստարակներ կը գործա-
 փութին,) իրպէս անկարելի միջակ-թուակեր կ'ներ-
 կայացնեն, արեւն իբր ցի, չի, մի, եի (չ ասուն աչ
 բառ այսմ իբր չի) արտարեւելու են: Արդի ար-
 էւելեան Տայերէնի մէջ (երզանայնական) ի կր-
 սուսմ է, իսկ արգի արեւմտեան Տայերէնի մէջ
 այն խմբերն երզանայնապարկ եզած են, որով
 երզանայնապարկ ի այ կրսուսմ է: Մտայնն ի
 անցեր արեւելեան Տայերէնի մէջ ամեն անց Տե-
 սակիրայն եզած չէ. ինչ ինչ զեզերեսու մէջ՝ նոր-
 թուակեր ճագում ասում են, այսինքն՝ անորոշ կա-
 նանի մը Տանակայն՝ բառամիջին եւ բառամիջին,
 բայց ոչ բառակիրան: Տես Finck, Lehrbuch
 էւս. p. 71. Tomson, Историческая грамматика
 современного армянского языка города Тифлиса,
 էջ 65—68. Այսպէս բառ Տանանն նոր-թուակեր
 զանուի՝ արեւելի ապագուս այն բառերուն մէջ՝ որ
 կը Տանակայնասաններն Տին Տայ բառերուս թ-
 յաւոր (բայց ոչ թաշ անոյն քինիկ միշտ թաշ
 բառով կը բերել իբր + Տեւելու օրինակ), անբարեւ,
 Կարտուք, անլու, արլի, քունի, ան, արգար, Ար-
 անու, արլ (կրկին քին Տանար), արք, էրք, եւն: Ան-
 նեւին պէտք չէ կարծել թէ վերջնասանին ու-
 նեցած գիրքն այս զարգացման իբր Տիմ ըլլայ,
 վասն զի միջնասանի օրինակները սխալի կարելի
 չէ: Աւելի կրնայ Տակոսակ նամարն բանուիլ եւ
 բնոչունուիլ թէ զարգացումը միայն միջնասանին
 տեղի ունեցած ըլլայ: վասն զի վերջնասան
 նոր-թուակերս բազմաթիւ զեզերքը գիրքու կը

Տակոցրուին Տին Տայ. միջակներն (միջակ-թուակ-
 րեն) ճագում՝ իբր նմանակապակն թիւններ, ինչու որ
 ասանց մեծագոյն մասը Տայգիւի բառեր են: Աստի
 անցանկան օրինոց Տանակայն կ'ըլլար թաշ բառը ք
 (յ) Տեւելում, իսկ թաշաւորք՝ + Տեւելում: քինիկ
 թաշ բառին մէջ Տեւասուսմ + Տեւելուն բնոչ Տակո-
 սանին նմանակապակն թիւն մ'ըլլայու է թաշ ան-
 կապակին կամ թաշաւոր բառին նմանակեանք
 կազմուս: Բնութարակն գիրքն Տակոսակայնի կ'ըլլար
 թէ ինչպէս գոտարանին կրկնակայնները (մի-
 յակ-թուակեր) միշտ բառամիջին երկուսն ասուն ան-
 փութի մնացած ըլլան եւ այսպէս արդի բառու
 մ'ունեցած՝ ջան բառակիրան եւ բառամիջինն
 մէջ: Եւ այս երկուսը թիւն թէ երեսու արդի
 գրաստարարուսով մ'ազգակն կ'ապացուցուի:
 Մանրեանցի (Տայերեն բարբառաբանութիւն Ա.
 Этноды по армянской диалектологии, I) նկարա-
 զրամը Մուլլ արեւելեան բարբառին մէջ՝ Տին Տայե-
 րէնի նոր-թուակերը միայն բառակիրան եւ բառ-
 ամիջինն մնացած են, իսկ բառամիջին զուտ
 նուրբերու փոխուած են: Մտայնն Տին Տայերէնի
 միջակ-թուակերը Մուլլ բարբառին մէջ յերեսուն կու-
 ջան բառի մը կեղեր իբր միջակ, բնոչ Տակոսակն
 բառի մը մէջն եւ վերջն իբր զուտ նուրբեր: Այն է
 Մուլլ բարբառին զարգացումն բառ կարելայն միւս
 արեւելայնայ բարբառներուն մերեկընթէն ուզուի,
 կրկնայ բնոչունուիլ միջնասանի Տանար՝ միջակ-
 թուակերս փոխանցում մը նոր-թուակերան, որոնք
 միւսեայն ասուն Տին Տայ. նոր-թուակերան Տեւա
 գուտ նուրբ եզած ըլլան: Այն ասուն Մուլլ բարբա-
 րան Տանար պէտք կ'ըլլայ միայն վերջնասանին
 նկատմամբ մնասուսար զարգացում, մ'ընդունիլ.
 ըլլայ անցանկան օրինոց, բայց նմանակապակն-
 թեանք: Բայց աստի ջանն մ'արդի արեւմտեան
 բարբառներու մէջ ա կը տեսնուին նոր-թուակեր
 Տին Տայերէնի միջակ-թուակերու տեղը բանած:

այսպէս կարող բարբառոց խմբին վերաբերող գաւաւարարանի մը մէջ՝ զոր Տ ւ ժ ու յ ե ր « Լեզուարանական Լեւոնոցոսի թիւեր, (Tomson, Ливоническая писльцованія I) գործին մէջ կը նկարագրէ Տաւմսի (էջ 15—17) յիշած օրինակներէն յառաջ կը բերեմ հետեւեալքն՝ որ կը համապատասխանեն հին Հայերէն բառերուն՝ գ-գ-ն-է-լ, ա-ա-լ, ա-ն (նաեւ հին Հայ. սեւ. ա-ն-լ, գ-գ-ա-բ-է-լ) (Քիւնստա զին Համար, աբէլ-ու: Կախող չ տարի մ' այս ցարդայնան նպաստեալ՝ անիներ չէ: Լեհահայոց բարբառին զուտուրը կը գտնուի հին Հայ. աբ-ա-ր, աբ-է, բ-բ-լ, բ-բ-ն եւս բառերուն համապատասխանող բառերուն մէջ, իսկ նուրբ-թաւր՝ հին Հայ. գ-գ-ն-է-լ բային համապատասխանողն մէջ: Վ. Գլուշոյ բարբառք՝ հին Հայ. միջակ-թաւերուն սեղ նուրբ-թաւեր ունի, թէ անչեւ սորէ եւ թէ չ տառն վերջէ, գ. օր. հին Հայ. աբ-է-լ-ու-լ, գ-գ-ն-է-լ բայերուն մէջ:

§ 5. Միայն արդի բարբառները չեն որ ստիպեն զից ընդունելու թէ հին Հայերէնի միջակները իրականին միջակ-թաւ են: Այն իսկ հին Հայերէնի մէջ ալ կրնանք թերեւս սար նշաններ գտնել: Կաեւ հին Հայերէնի մէջ կը սեւանայ թէ միջակները՝ շատ աւելի մերձուոր իմաստներն ժ'ունին նուրբ-թաւերուն հետ՝ զան թէ զուտ նուրբութուն: Ըստ ճանաչողութիւն չեմ գիշեր վէտ (բզմ.), սեւ. չ-ն բառին վրայ, թէ եւս առանց սարսակաթ ծագած ե՞ ջիւղանէ, եւ ինչոցմարջ նշանները բառին հետ սղերս ունի (Տեղեր. Ե: Ա փրահանիսն ճախն տես Լեզուանին գրածն ի KZ. XXXVIII, 404, թէպէտ եւ Miežinis այս բառք կը թող ճանէ լեզգ. gümürd, որ Ulmann եւ Brasehof բով չի գտնուի, միջգեւա սանց բով կը սեւանայ gabmurs «նշուփող» բառը: Miežinis գրած Ա անքն նայն է Bielensteink Ծ եւ Ա գրածին հետ, իսկ Ulmann

ah գրածը նայն է Bielensteink á գրածին): Գործեալ չէ բառք կապակցութիւն ունի հրց. goma, հին անգղ. gōma, հին հին. gómō բառերուն հետ, եւ թերեւս նաեւ յուն. γόμω (արմուշէկ, տեսայ իս խեցեմորթ) բառին հետ, եթէ կարելի ըլլայ [Mansi onk (Les Suturales grecques էջ 181—182) Տաւմսայն] այս բառս անհասկը այն նշանները բառերով որո՞ք Տեղեր. յի-կը զուցրնէ: Արեւն եւ ստար հոս եւն յառաջ եկած է՝ յաջորդ. -ին հետ նմանականելով: Բայց թէ այս նմանականութիւնը չ է եւ ձայններու մերձուոր իմաստներին մ'իրեն կարեւոր պայման մը կը պահանջէ, բնականաբար կրնայ տարակուսական ըլլալ: Աոր հակառակն աւելի որոշիչ է ստն, որուն չէ ծագած + ստար յաջորդ չին ապկեցութեանք յառաջ եկած է: ազ թէ եւս = կրնայ պատճառ եղած ըլլալ երգանայնի կորուստն, բայց գծուարս նաեւ թաւանայուն: Ատար կ'եւրեւայ թէ ի սկզբանէ ստար իսկ թաւանութիւնը չ տառնին էր: Ըստն. սակայն աստիկեան այբուբենի մէջ յերեւան եկող շօ, փօ (փոխ. է, փ) [Կոչնդեւ հին Տեղի լեզուի մէջ փոխ. կն, ps նաեւ կնն, յիս կը գտնուի, որուն զիս թղիթի մը մէջ մնացիք բրած է Wէյչէ (սեւ W ackernagel, Altindische Grammatik, I, § 113), ուտար եւ ստն բառին համար իմաստը մեկնութիւնս, թէ եւս կրնայ ուղիղ ըլլալ, սակայն շատ անբարեւոյ թիւն չի կրնար ունենալ: Բայց որովհետեւ այս չ տառք Տեղեր. Են ծագած է, աւելանիս կ'ըլլէ այն զիտուոր առարկայ թիւն իս յոս գրութեանս գէտ՝ որ ինծիք ալ երկար ժամանակ կասկած կու տայ: Ըստ ինքեան պարմանող չէ որ Տեղեր. ջի կամ՝ ջի մը հայերէնի մէջ սակաւին իրը ին մնացած ըլլայ. կեզու-բենի մէջ ալ պէտք է որ այս խմբերուն երկու նշանական Ին երկար տանն անփոփոխ մնացած ըլլայ ըստ Օ ս ա հ ա թ ի քննութեանց Osthoft, ԻՔ.

IV, 264—294, *Séda. Ի ժամանակի էջ 292 եւն.*) նշանակաւ հայերէնի հետ ըստ իմիջ խոստ մեծանորայգ ահից փոխ գերէնի մէջ միջակ-ժուերք բուական անագան ժամանակ մ'այ անփոխա մնացած էին (Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griech. Sprache, p 229): Բայց հին հայերէնի ոչ անկն միջակներն ալ (որոնք ըստ իմ' տեսութեան իրբև միջակ-ժուերք համարուելու էին) հնդեւր. միջակ-ժուերէն ճաշում առած են: Աշխատարարն արտաստիկներ կր կոչով շնչու ալս հնդեւր. Վե ճաշած է ասոր: Այս էին զարգացման բնժառքն երան ըլլալու: Ե անոր առարպէսն Ա: ԴԱ: ԳԱ: Գ: Լուս պետք եմ ընդունիլ որ կամ ցլ այն կերպով ցի կամ է որ ոչ անոր նախ (արտարերբու. ասան) շքմունի կրտութիւնը կրտնայցած է, որով այնպէս կր փոխուեր կր ըլլար Գ մը. եւ այս Դն ալ այն նշանաբանութեամբ՝ զոր շեխերէնի եւ փոքր ուսաներէնի համար ընդունելու ենք (չ. hora, փոքր ուսան. hora' յեւ, = հին բուրգ. gora) երգանայնական ի մ'եղած պիտի ըլլայ: Եւ կամ պետք եմ ընդունիլ որ այն զարգացման ալ պիտի երգանայնական է մ'առաջ կ'ընած է՝ առանց յարթող չի կամ ին, եւ վերջէն այս երգանայնական զուս էր լեզուին մէջ յամբարակց ցիկ շքեղուս. նմանափոխութեամբ: Դման է կրմ. բերէնի մէջ կո-գտ-ճաշած սկզբնատու ճի, որ ճիւղ կ'ընած է նմանափոխութեամբ այն յամբարակց սկզբնատու ճիւղ՝ որ ճաշած է շտէ: (Տես Լեզուականի գրածն ի ԿԸ. XXXVIII, 389): Այսօրի նմանափոխութիւն մը ասանն հասանալուն ճաշում է այն տեսակ գեղբերու մէջ, որ ի ժամանակը ր ու շ գրերէն կարք) հին հայ. ր եւ չ մը հնդեւր. նուրբ մը ճաշած է (հնդեւր. Լ եւ Գ, Գ՛ Ե Երեսայն յուսմէ կ'ընած է որ մի եւ պատմական ր ու չի միջեւ գրուելու են՝ իբր միջին անգամ՝ |, Է եւ Ճ, Գ ըստ բազանայններ, որոնց վրայ

փոքր պիտի խոսիմք): Եւ կամ պետք է ընդունիլ որ Ճ, Գ նախակն մՃ, ԳԳ կ'ընած ըլլան: Եւ որովհետեւ հետեւ ըստ բազանայններ փոխու մը նախորդ նշանին ահից ցած կ'ընած է, ըստ իրբեան անուստր ըստ մը չէր ըլլար եթէ այս փոխանցում մը նախ բազանայնին տեսչութեան առաջին կետէն հանդիպած ըլլար. մՃ, ԳԳ համեմատարար գիբու. մի, ցիկ կր համարուեր: Բնականաբար որեւէ գծուստութիւն մը յարուցանել չեն կրտար բացարձակպէս այն փոխուեալ ասոր բառերն, որոնք իրենց ընդի լեզուին մէջ զուս միջակ անին, իսկ հայերէնի մէջ՝ ըստ իմ տեսութեան, միջակ-ժուերք անունայն են: Եթէ մէջ հայերէնի մէջ զուս միջակ չէր գտնուեր, այն ասան պարզապէս անհարելի կր ասար այն բառերը ճշգրտի ներկայացընել: Առտի ասին նման մեկուսելու են՝ ԲՆ-մօ, նպ. dūman, ԲՆ-ն-ն, նպ. dūnām եւ ԲՆ-ոս ասեւ. dū-
x'arənoh.

Ճամանակ մը՝ եւ ինժի գէ՛մ նոր գծուարութիւն մը յարուցած էի, ընդունելով թէ բառամիջակ միջակ-ժուերէնն զարգացումը հնդեւր. զուս նուրբերէնն կարգաբան հետ զուգրեմաց ըլլայ. (բայց *Séda. Գ 3*): Այն ասան հնդեւր. ց'ի, ց'ի, ց'ի, մի, եւ եւ ասանց համարատեսական հայ. ք, Յ, Գ, Բ ըստ իմ ընդունելու մը գրուելու էր: Առտի եւ օրինակի համար՝ հայ. ք. ճաշած ըլլալու էր -Գ-է եւ -Գ- (որ՛ն-ը, յուն. մըշու) -ԴԷ-է: Բնականաբար ասիկա կարելի էր. Բեւեպա եւ հայերէն լեզուն -Է- անփոխուս պահած է (ճարմ, որո՛ւ՝ ըստ Բուգրու պանեւնի՝ ԼԱ. 1903, էջ 222 *perkämít. եւ համասխ եմ Բուգրու պանեւնի՝ կ'թէ ասով հնդեւր. *Տարանէլ = իտալով արեւար կ'իմանայ) [Ըեֆտուս Գեղեթի ԵԵ. XXVIII, 282 (որո՛ւ՝ հին հնդկ. arçisānā - Դիսայ ք) եւ ԵԵ. XX,

ծը (որս յուն. ἄρχος "ցարդ") սուսմ մեկու-
թի հունները չեմ՝ բնագույնը, բայց այսու հանդերձ
-12- շատ դիտարկումները -ը- եղած բնույթ. այսպես
նաև չեհերեն hardzo "շատ, ծագած է barzoh,
թեպետ -18- անփոփոխ կր թույլ (piersi "կարծր")
ևս այն թե -17- հայերենի մէջ կր փոխադրել -ը-ի,
աներկրայ կր տեսնուի՝ պարսկերէն փոխառեալ
քանի մը բառերու մէջ. դէռչալ, շնաբէրչ, -ըչ-ի,
էրչ, սեռ շիւրչ մանի Persische Studien,
p. 222 ff. Հայ. գեր. II, 140, 245, 425, Հեղե-
նակի գրամբ՝ KZ, XXXVIII, 194), Տճմա. այս
մասին § 16: Սակայն այն թե հնգեր. միջնա-
թաւերուն եւ հայ. միջնաուս միջնաինքուն միջն-
նախ բայ բաղաձայն մ՝ բնագույնն է՝ Տնարար,
բայց ոչ սահպողական ենթադրութիւն մըն է:
Մանուսնայ թե այսպիսի կարծիք մը թեքես այս-
եւայ տեսակներով նոյն իսկ անհասանկան է:
Իւ կեմ է այսու տեմայնիւ ստիկ է այս կարծիքը,
այն տակն բնագույնն է որ այս գուշակաբար բն-
գույննում բայ բաղաձայններն ոչ թե պարզ մի-
ջնաինքուն փոխադրան զարգացմամբ, այլ միջնա-
թաւերուն (մասամբ պարզ ձայնապէս, մասամբ՝ ինչ-
պէս վերն անփոփոխներ՝ աւելի յաճախեալէս ձայ-
ններու հետ նմանափոխութեամբ): Պատն զի սարկ
հայերեն չեզոյսի զարգացումը չի մեկնուի, կեմ է
միջնաթաւեր չըզուանները:

§ 7. Այս տեսութեանս զեմ՝ աւարտութիւն
մը չէ որ հայերենի միջնաինքն՝ զուս նորրի մը
հետ երկրորդական հանդիպելու մտանկան՝ ոչ թե
նորր թե աւեր կ'ըլլան, այլ զուս նորրեր. այսպէս՝
յիթեմ եւ յիթեմ (թին հոս մասամբ անփոփոխ մնա-
լուն պատճառն է յիթեմ նոյնանոյ բաղաձայններ հետ
կապուիլը): Տճմա. յուն. γράμμα, γράφω են: Իս-
թաւիւ սեռ. ընթաց ձեւերէն պէտք է հետեւցը-
նել, որ միջնաթաւեր նախ նորր-թաւի մ՝ աւարտ զուս
նորր կ'ըլլայ. աւելի զարմանալի է ծաւիւ- հայ-

յակներ: Բաւ՝ բաւեն կր տեսնուի թե նաև բա-
նաակցին նմանաձայնութիւն մը կրնայ տեսի աւ-
նենայ, որ կրնար արտաստիք երեւալ, քան զի հոն
աւարտն երկու բաղաձայններու մէջ՝ որ երկրորդա-
պէս իրարու կր հանդիպին, ը մը կ'արտաբերուի:
Պէտք է բնագույնը, որ հնագոյն մտանկանները այս շին
տեղ հոն միայն գտար մը կար: (Տճմա. Հեղեմ-
կի գրամբ՝ KZ, XXXIX, 237): Բանաակցին ան-
նմանական ք, ք, ք, ք եւն կ'երեւայ թե հոն
միայն տեղի ունի, որ սուս գտարմանս գրապիսու-
թիւն մը կար: Աւարտ՝ որմանի ապագա, ներեալ է
հայ. պատալ, սեռ. պտալ, ծագած բոկի հնգեր.
*khid-ko-m ձեւէն՝ որ կայ տեմ նոյնպէս լու-
սմմ եւն բառերուն հետ, ինչպէս Տին հնգի.
*phala-m "պտալ" տեմ phalati (կր ձաթի, կր
հերթալ) բային հետ: Բայց թե աւարտն երկու
բաղաձայնին մէջ եղած ձայնաւորն, որ կարուս
ե, ՚ եր (եւ ոչ թեքես Ս), ի հարկէ ապահով չէ:

§ 8. Հնգեր. զուս նորրերուն հայերենի
մէջ աւելցած զարգացումը մեկնարանելու համար
անհրաժեշտ կարեւոր է հնգեր. բաղաձայններու
խմբերուն վրայ խառնի, § 9—21 պիտի խոսիմ՝ այն
խմբերուն վրայ՝ զոր կր կազմեն փակ բաղաձայն-
ները փակ բաղաձայններու, սեպականներու, 1 եւ Ի
տաւերու հետ. (այս խմբերուն մէջ հնգեր. նոր-
րերը նախ կր բայու ին. երեք բաղաձայններէն մի-
ջնաթաւերը): §§ 23—35՝ կր յաջորդէ հնգեր.
նորրերուն ինչնորոյս զարգացումը. §§ 36—53՝ այն
խմբերուն՝ զոր կր կազմեն փակ բաղաձայններ եւ չ,
ս կամ առանձնական + առանձնական (հոս նոր-
րերն չեն բացուի. առանց բացառութեան կանոն
մը չէ երեք բաղաձայններէն միջնաին կարուսը),
երկրորդական (եւ ոչ ժառանգեալ) բաղաձայն-
խմբերը պիտի քննեմ՝ § 54 (եւ § 55):

§ 9. Հնգեր. բաղաձայններն մէջ երկու փակ բա-
ղաձայնէ բաղաձայն խմբերուն տեմէն աւարտակներ

բառակիրքին եղած բլլալու է սնշուլա pl- յա-
 մնայն գեղա տարիս այն միակ խուսին է՝ որ Տայե-
 բերնի մէջ ցարգ առագայելս ապարդս ցում է:
 Բ ու գ գ է (KZ. XXXII, 39) իրուան բնդունած է
 թէ pl- Տայեբերնի մէջ իրք է կ'երեւալ. սակայն
 իւր իրքն. ապացոյց յառաջ բերած օրինակներէն
 գուրս փարսիւս է արզի Տայ. Դեղադ քառք, գանն
 զի "ճեկարս" բառը Տին Տայեբերնի փարսելէն
 ծագած է (ճեկարսն ալ գեշեւէն): Ընդ գուրս՝
 Բազգէի ապացոյցներուն գէժ մանրակէն. առաք.
 կուժիկն մ'ըլլալու չէ. յամնայն գեղա Բ ու -
 յուն. Խ Ե Վ ա, պետք չէ մեկնել Հերբշմանի Տեա
 (Հայ. Բեր. Բ. 450) այն սծայ՝ որ յունարեմին շ-
 տաւք Տաւաւաք գնեմք Տոգեւր. զ կամ յի, եւ
 Տոգեականին Ա իւայր (Sthivali զժրանէն) յա-
 նալ եկած բանք րէ: Հոգեւր. սրմասին բառա-
 սկիզբն եր յամնայն գեղա քրէ- բնասայնակաւոր
 եւ: Ինչք քան յուն. Խ Ե Վ ա բառին Տեա Տամեւ-
 սեղք արեւէ աւարիս թիւն չի վերջներս: Առ Տա-
 մեւաւաթիւսը Բ ու գ գ է, Բ ու Վ ա, յուն. Խ Ե Վ ա,
 սնշուլա գ գ տարութիւն մ'ունի՝ Տայեբերնի ՝ ձայ-
 րին պատճառաւ. սակայն Բ ու գ գ է սնշուլա
 իրուանք ունի, երբ այս ՝ տաւք արեւէ Գնեւա-
 ձայնութեանք մը ծագած կ'ընէ (Տոգեւր. ցի)
 տաւն. (Տմեմ. յուն. Խ Ե Վ ա շ Օ Շ): Տարակոյ շա-
 րեթ թէ Բ ու գ գ է յուն. Խ Ե Վ ա շ Օ Շ գ ի Տեա իւր
 Տամեւաւաթ բառերուն (Բիւ- եւն) գանն մէկ մասն
 ու զիջ մեկնած է: Հերբշման (Հայ. Բեր. Բ. 449)
 որ այս ամենք բարբոսին սնայալճով կ'ուզէ Տա-
 մարիլ, իր գր ու շաւորութեան մէջ յայնամպէս քիչ
 մը շատ յառաջ գացած է, որով եւ սնայոյշ կ'ըն-
 Լայեբերնի մէջ Գնեւ Լ ու ք ձայնեղ բարա-
 ձայններուն առջեւն կ'որսուած է ր, եւ այնչափ կա-
 նուի՝ որ (p)ք-ի առջեւն ալ միեւնոյն նախաւառ.
 յաւելուանք գարգացած է, ինչպէս նախնական ք
 սկզբնատառի մ'առջեւ. (երեւել՝ յուն. Խ Ե Վ ա):

Սնայականի մ'առջեւ ալ ր կ'որսուած ըլլալու է.
 բայց այս մասին օրինակներ չեն գտնուած:
 § 10. Արշափ կրնանք վերաուզել Տոգեւր.
 Կ, Կ, Գ, Գ ալ նոյն գարգացումն ունեցած են՝ զոր
 ունեցած է ր իրքն. առաջն սնշուլա՝ բարանայն-
 նեւս. խմբի մը՝ ինչպէս մեկնեցեալք § 9. Կր կը
 գանուի քրէս բառին մէջ, զք՝ թերեւս քրէն բա-
 րանի մէջ, որուն նախաւառ. = ձայնուար կրնայ
 էէ ծագած ըլլալ. (Տմեմ. քրէս եւ քրէք). այն
 ստենն քրէն կրնայ խմամբ ըլլալ Տոգ ք. krakara-s
 "կարգաւ. բառին. Ի Տայեբն առումն կ'երգա-
 կան չի Տամեւայնիւր. (քրէն բառին առջեւն
 Տոգեւր. ց- մ'իկնած է ր կրնար ըլլալ, ինչպէս կը
 զուարթ Բ ու գ գ է, Խ. I, 444): զլ խոմ մը մը կը
 գանուի Խ Ե Վ ա բայնի մէջ, այլ. կե "էրք (KZ.
 XXXVI, 341). կե- կը գանուեր օրինակի Տամար
 բառերուն մէջ՝ Ե Ե Վ ա, Լ ու ք յուն. շ Օ Շ ա): Արշա-
 բաւնէ՝ յառ. Ե Դ Ս, չի կրնար Տեանեցուիլ թէ Կ
 տաւք ք քրին առջեւ սնայոսին սնշուլա է, գանն
 զի եթէ իրք անփոխիս թիւն կը սպասուէր: Գնեւ նկա-
 տորութեան առնելու է որ = եւ ք տաւերուն մէջ.
 սակեք շմբ կ'արտասուուէր, եւ այլ շ մայրք Ա կամ յ
 ձայնի մը ծագած պիտի ըլլայ: ուրեմն korus- կամ
 korus- ձեւ մ'ենթադրուել եւ ձայնաւորի նման
 փոխանակութիւն մ'ընդունելու ենք, ինչպէս որ
 յառ. gorus, յուն. γ ὀ ρ α ν ο շ, Տայ. Գնուի (Տոգեւր.
 *gor., կամ *gor.), յառ. gurus բառերուն Տամար
 կ'ընդունեմք: Հմեմ. § 12. Հայեբերն լեզուին մէջ
 սակաւին օրինակներ չեն գտնուած է Կ գ զ՝ ձայ-
 ներուն Տամար ուղականայն առջեւ. առ առասելն
 Լ ձի՝ *knid-զէ (չ գիրն ուղղականն միւս Տոգեւ-
 ներուն սնշուլա ըլլալու է). = սկզբնատաւք նա-
 խաղեր մ'ըլլալու է, Տմեմ. *սոմլ. § 14, Լ ու -Ի՞
 = Լ ու -Ի՞, Լ ու -ք = Լ ու -ք (թէ է այս վերջին

երկու բառին մէջ՝ ժողովրդական ստուգարանու-
 թիւերը նախադասական չկայ): Կը ընդունելու է անիշ
 եւ χονιδες բառերուն մէջ՝ այր. Թενի Տամա-
 լայն. բայց այլուստ զի- մին ալ նոյն աղբիւրը
 կու ստոր անշուշտ՝ Ինչպէս կը- (տարիչ Տարուս-
 րութիւն մը տես § 30՝ վերջը):

§ 11. 9 եւ 10 Հասանելիութիւն մէջ ներկայա-
 ցուած բաղադրանքներուն կրօնասր՝ անշուշտ այն
 կերպով անդի ունեցած է, որ զան բաղադրանք
 նախ եւ առաջ բաց բաղադրանքի փոխուած է որ կը
 միջնորդէ կրօնական ծանօթ ձայնական օրէնքը:
 Այս բանը անշուշտ Տնօրոյնի բլլայու է այն երեւ-
 ոյթներուն, որոնց հետեւութեամբ հայերէնի մէջ
 բառակցիքի ամեն բաղադրանք-իտ մը անհնա եղած
 է: Համեմատարար աւելի կրօնաբաղադրանք ժամանակի
 է այն միւս օրէնքն ալ, որուն համեմատ անւայնեղ
 բաղադրանքով եւ բառով խմբին մէջ՝ որ միշտեւ նոյն
 ժամանակը անտիփոխեցնուած էր՝ գրի տեղափոխու-
 թիւն անդի կ'ունենայ, եւ անկի ետքը զգրկն յա-
 առջ ձայնասր մը կ'աւելցուի: Մակայն այս օրէնքը
 (Brugmann, Grundr. I 2, 433) աւելի հնա-
 դայն բլլայու է՝ քան պարսկերէնէ փոխ առնուած
 հնագոյն բառերուն ժամանակը. ժամը զի ստանք
 բառակցիքին գրի տեղափոխութիւն շին բնօրայր.
 էք-դ աւեսա. չրատ-, նոյ. չրոտ, քր-իւ նոյ.
 մրաչի (մառ), պՏւ. մրաչի, էք-իւ հոյ. framān-,
 նոյ. jarmān, այսու: հանդերձ շատ հնաբար է որ
 աղբիւն կրօնեքերնի մէջ՝ նոր պարսկերէնի նորա-
 րոյս ձայնասրին՝ մէկ ծիրը զոյնութիւն ունենար,
 բաղադրանք-խմբերուն թիւրյուտու: Անտիք:

* Svarabhakti-vokal մասնագիտական բա-
 ցատրութեան իբր նամակը Թարգմանութիւնը կը գտնուի
 նոյնպէս ձայնասր- ինչ Svarabhakti- ձայ-
 նատրի մը բնական: Գառնուածն այնպիսի զեզաց
 մէջ, ուր svarabhakti մի տեսի աննքան ըլլար (գ- օ-

Թեպէս եւ մեր առաջը թերակատար է,
 սակայն պէտք էր ընդունիլ որ ամեն հոգեւ-
 միջակ յի առջեւ գրի տեղափոխութիւն ունե-
 ցած է (էք-իւ, հհոգի. grāvan- «հնարար») ժամ
 զի հոգեւ- միջանկերուն զարգացման կերպը հոյե-
 րէնի մէջ առանց որեւէ գեղեւանաց է:

Աւելի զգայն են առաջին թիւրյութիւններն՝
 երբ ի նկատի առնուելը հոգեւ- միջակ-թաւերը.
 ժամ զի ստանք հոյերէնի մէջ միօրինակ կունենի մը
 համեմատ զարգացում ժամանակը շին: Ապա-
 հոգայեա գրի տեղափոխութիւն եղած է խմբին
 մի- (էք-իւ) եւ հասանելիութեան նախ խմբին՝
 ցի- որ գտնարաւ այլազգ զարգացած է քան
 օր է ծագած ցր- էք-իւ--ց-իւ բային մէջ, յուն.
 βίγγυμ, լիւ. բίջαυ «կեղերեւ» (Meillet,
 MSL, X, 281), [Ը-է ֆաւստ վից BB 28, 295
 դէք-իւ--ց-իւ] լիւ. ցրէւս «ձեղերեւ» բային հնա
 կը համեմատ. թեպէս եւ այն մեկնութիւնը
 Տարուսը է, սակայն Մէլլեի ունեւ ստուգարա-
 նութիւնն աւելի հասանելի է: Բառամիջի երեւ-
 ոյթները (տես § 16) հասանելի կ'ընեն որ ցի-
 ալ գրի տեղափոխութիւն կրած բլլայ: Բայց ամե-
 նեւին կուսան մը չկայ, ուսկից կարելի բլլայ նոյրը

Նուանդերն կոյի «զմիկն, բառն ծագած գաղ. vanif
 բառին մէջ պարզապէս ձայնատրի մը յանդուած կամ
 ընդմիջարեթիւն կը նամանուի, բայց նիմայ տես-
 նուցաւ որ այն ձայնատր յանդուած կամ ընդմիջար-
 կուցիւն չէ, այլ քով ձայնի մ'աղբիւրնութեան յա-
 յուէ ծագ է (քան բառին մ'աղբիւրը յալոց ու ձայնը
 յառաջ եկած է): Այս պատճառաւ նոյնիւրն svata-bhakti
 զայնտրութեանը կը գործածուի, որ քան մերեան կը
 ընշանակի «ձայնի քնկուս» (երբեւ թէ է ձայնը երկու
 ձայնի այնպիսի չի որ բաժնուած ըլլար: Գերմ.
 կ'ըսուի նախ Vokalentfaltung = «ձայնատր յա-
 յուանուածութիւն կամ զարգացում» (իբր այն թէ ո
 ձայնատրը ունեւ յառաջ եկած զարգացած ըլլար):

Տեանցքնեկ նաեւ ճիւղի հասար: Եթէ երբէ կը համեմատի յունական տրոչո՛ւ (բերու, վայրենի) բառին հետ, այն առեւ (ընդզեմ Պրեւզիեցի) հոգեւ. եր կը Տեանցքնեմ, երբնու բառին մասին հետ: § 17 (ՏՏԳԿ. ճիւղիս «Տասնասուն» 9):

Գարբ-թուերուն չի առջեւ ինչպիսի ձեւ մ'առնելուն ընդերն որչեւոր համար՝ ամենեւին ապագ չից: Ըն առաւելն կընար ճնամ ուի թէ էրբն՝ հրամայականի էրբ՝ ձեւով՝ *Երձ միայնակ արժանաձեւ մը ծագած բլլայ: Հայ. էրբն՝ եւ յուն. չըջուալ իրարու հետ կըսելս (Meillet, MSL X, 276) հազիւ թէ կարելի է հայերէն բային խմարհման, եւ չըջուալի հասանարեւ ուրիշ բառերու հետ կոպ ունենարուն պատճառաւ (KZ XXXVII, 243):

§ 12. Ըստ § 11ի շատ անոտքը են սո համեմատութիւնները իրենի (իրեն՝ § 50), հրուց. ցոյցը եւ իրբէ, յուն. իրոչու, եւ իրենի՝ բայեն անբաժին է իւրքն սո բառին մէջ՝ իւրեն-իւրքն = իւրեն-իի, որով այն երկու համեմատութեանց ամենն գրաւին իսկ բարբաբին նոր լայսմը կ'առնու. այն համեմատութիւնը կրնայ միայն այն առեւ հաստատուն ձեւը՝ կըր կեմպարութեամբ ընդունինք թէ երկու բազանդներու մէջ գտնուող բոս մը բուական հին ժամանակներն իսկ գրի անգլաբարութիւն մ'առնեցած բլլայ: Ըրդ այսպիսի երթագրութիւն մը ոչ կրնայ հերքուիլ, եւ ոչ ալ ապացոյցուիլ: Եթէ այն գրի անգլաբարութիւնն առնեցած է բոս-իւմեր, բայց ոչ նաեւ բոս-իւմեր, այն առեւ ասոր պատճառն բլլալու են ու ձայնաւորին ճնամարտ ստանձնողականութիւնները: Բայց որք՝ որովհետեւ ու ձայնաւորին ամենն աչքի զարնող պատահարներուն (կորուստ են) մէջ բախտակից է նաեւ ի ձայնաւորը, ուստի ինչ որ կ'ընդունինք՝ բոս-իւմերի համար՝ պետք ենք

միանգամայն ընդունիլ՝ բոս-իւմերի համար ալ, Չի կրնար ապահովուիլ ապացոյցուիլ որ լւ- եւ լե- ալ ուրիշ բախտ առնեցած չըլլան, բայց եթէ այն զոր առնեցած են՝ բոս- եւ լե- Գաղտն իրէ նաեւ. ընդունուի այս կարծիքն եւ բոս այնմ՝ բոս-իւմերին՝ գրի անգլաբարութեամբ՝ բոս- բլլան միայն այն առեւ իրեն հնարաւոր համարուի, եթէ մի- եւնայն որչեքը կարեւայ նաեւ՝ բոս- լւ- եւ լե-իւմերնու: Իրայ ալ ասորմուիլ, ասոր զեմ զարք ստուգարաններն մեկնուած հայերէն բառացան- ձին մէջ արեւէ հաղաւսականութեան մը չի գտնուիր: Հակառակ չէ լւ- լեւ. ձեւսմ, քան զի գրի անգլա- փառութիւնը կրնայ կրտսրագոյն բլլալ՝ քան երկու ձայնաւորաց մէջ կըցած Տասնին կորուսիլ. իսկ լւ-լեւն, յուն. շննս, իւր մէջ՝ քրեւ- արձատանքը կը բաժանուի, ուր ք զիր միայն յարակից-մակա- րայն ձայն մըն էր, որով հոս-լւ- իրարու երկու բա- ղանդներ մէջ չէր գտնուեր, Գրի անգլաբարութիւնը կրնայ աւելի նոր բլլալ՝ քան թէ է ու ձայններուն փոխանցումն ու եւ ի ձայններուն: Ըյս կեմպարութեանը կրնար գործածուիլ յոգուտ նաեւ բոս-իւմ բառին ձայնական ձեւը մեկնուի, զոր առջեւ շո- առնող համեմատած են բառերու հետ՝ յուն. տրոչո՛ւ (անի, անիւ բոսի) իր. droch (անիւ): Հայ. բառի ու- արձատն (սեւ. արբն) պետք է մեկնուի այնպէս՝ ինչպէս է ուն, յուն. քո՛ս, այնինքն՝ պետք է բա- ղանուիլ նախ ամեն մ'ընդունիլ երկարման աստի- ճանաւ (*dthrough-) Բնականապէս այն առեւ տրո- չո՛ւ բառին եւ տրչու, մթնջուալ բայարձատին համար հոգեւր. մի մը պետք է ընդունիլ: Ըյսու հանդերձ անապահով բլլալու է ՏՏԳԿ. ճիւղիս «աս հի, անցանէ» բառին հետ համեմատութիւնը (V. Henry de Meillet, MSL, X, 276): Գրեմա- փութեան կողմէն ինամբ բառերու շարք մը, որոնք հոգեւր. է կ'ենթարկեն, (զտիլ) ragjan «խաղչու կըմբ. եր» գարն, շրջան կրնան հան մերթադրիլ

մայն, երբ հոգեւ. բազմայնեքս փոխանակու-
թիւն մ'ընդունենք (Տմու. հհոգ. հրմ., լաւ-
տտ կամ հինհիւ. draga «բաշէլ», լաւ. brahō):
Սակայն պետք շկայ որ հոյ. քոռքէ բարբ գրի
սեղափոխութիւն մը բովանդակէ իր մէջ. այլ
կրնայ հոգեւ. նայնուորի փոխանակութիւն մը
սեղեւ ունեցած ըլլայ: Պոպ ոգին (Pogodin, ի
IF. Anz. VIII 310) կը կարճէ թէ կարծիք է որ
ուսու. dorora «ճանապարհ» բառն ալ անոր հետ
կապ ունենայ. ստով հոգեւ. *միոցի-արմատ-
կան նկ. մը հաստատուած կ'ըլլայ: Ռուս. բառին
նշանակութիւնը (ճակ. շխ. draha, լեհ. draga
«ճամբայ») հնադին ըլլալու է՝ քան Հարաւային-
Ալեանայց. քով. (սլով. draga «հուն, կապան,
հոգեւ.», սերբ. draga «ձոր») եւ ազգակցաց
բառերուն «անի», նշանակութեան հետ այն հա-
մեմատութիւնն ունենալու է, զոր լաւ. orbita
ուրի orbitis հետ, կամ ուսու. kolos «շուիչ»
ուրի հինոյ. kolo «անի», բառին հետ: Թերեւս
ճակ. իր. drochet «կամօրջ», իրք droch-sctk.,
բայց ի հարկէ ոչ droch «յարհ, բառէ» հնչոյս
սեղացի ստուգարանը կը գուշակեն, այլ droch
«անի», բառէն, ուստի «անուայ ճանապարհ»:
(Գիւրբին կը ենթադրէ թէ ուսու. дроги
drożki «կամօրջ» նոյնպէս կապ ունենան շրջօճի
հետ, բայց անհամար է ազգացըսելը, զիսն զի
drogi բառն յոգնակի նկ. է droh բառի, որ է
«քեզի, գործուն» որ տաւրին առանցքը կը կապէ
յետին աստիցքին հետ, ուստի յոյճգնակի
է հոս «անի», նշանակոյ բառի մը հարաբարեւոր
սեանել, թէ եւ բոլորովին անկորելի ալ չէ: Մէյէ
(Meillet, Notes d'étymologie grecque, Paris
1896, էջ 3) զdroga կը կռնէ հինոյ. drzati «ու-
նել, բռնել» բային հետ, Falk եւ Torp (Etymo-
logisk ordbog, p. 113) զdroga կը համեմատեն
սարկեզ. drag «ասպղնձ, նիւ. կազմած»

հհիւ. draga «բաշէլ» բառերուն հետ, կռն-
լով ճակ. (անգ. p. 100) հինոյ. dragi «նոյ.»,
սլով. drog. — Եթէ Հիւ. բշման (Arm. Gram.
I, 494) գրիէ բայն իրումսք բնիկ բառ կը
համարի, եւ *krəsq- կամ *krōsq. նկ. լաւ. ա-
լացած կը մեկնէ, այն սանն պետք է ընդունիլ որ հոս
ու. չի- կամ -չու- սեղափոխուած՝ եղած է -կը- կամ
-ու-ը, սակայն այս բառն ակնի համաձայն պար-
կերթէ փոխաւթիւն մըն էր ի հարաբարեւորութեան
կրնայ ճակ. սըւն մեկուիլ *krusn- (ն- արմատ)
ճակ. նկ. նայնուորի անցնելով այս միջին նկ. երեւ. *krun-
*krurn-. յարեակամե մը՝ որ կ'արտաբ. -ōnes (հոյ-
-ուն) կամ -ōna վերահարեւմտեւոր նմանակա-
ցութեան կրնար կցուիլ նկ. նկ. հետ համանոյ-
նած ըլլալ, եւ անգրագոյն նմանակագութեանը
մէ՛ յոյն. սեւականի նկ. կազմուած ըլլալ է-
հոյճման համեմատ. ճման՝ բայց ակնի մեծուած-
ապառ ճմանով՝ կարելի էր ճակ. նկ. նու-նչ բարբ
մեկնել իրբէ. *grun- (ն- արմատ) սկզբնական
մը ձագած, բայց ակնի պարզ է § 10ին մէջ
արուած մեկուսիներ՝ հոգեւ. նայնուորի փոխ-
անակութեանը: [Հոգեւ. riu-ri- lu- նկ. խմբ-
բառն հայերենի մէջ գրի սեղափոխութիւն մ'ու-
նեցած ըլլալը, թէպէտ եւ ցար շի կրնար հեր-
բուիլ, սակայն շատ յանդուգն ենթադրութիւն
մըն է. որովհետեւ Հիւրմանի քով գտնուած
հրէնէ եւ հրէն. բայերուն ստուգարանութիւնը շատ
ապահուանարն է հրէնէ բային համար սրբէ մեկ-
ունութիւն մը սեւ § 50՝ վերջը. իսկ հրէն. բային
յուն. քրոջ բային հետ ունեցած կապակցու-
թիւնն ալ՝ շատ կասկածելի է. զքրոջա հոյւզ-
ցոյց բային հետ կը նայնացնեն Fick, Vgl. Wtb.
I 410, Prellwitz, Et. wtb. էջ 54, Zupitza, Die
germanischen Gutturale էջ 82, Mansion, Les
gutturales grecques էջ 113. իսկ շխ. փոխակցի

BB XXIX 54—55, 25, 29, 49 XXVIII 309 -ru-
-lu-է ծագած -ur- -ul- խոմերուն համար առած
բացմամբ օրինակներ՝ առանց բացառութեան,
օրով են]։

§ 13. Առաջին հայեցումքով իսկ կը տես-
նուի որ բառակցի միս առին բացմանը խմբերն
ալ՝ որոնց առաջին տարրն էր միջակ, միջակ-մու-
կամ՝ նորը-մու, նշանակն անհետ եղած են։ Ար-
դեն հնդեւրոպականին մէջ այնչափ գիշ էին երկու-
փակ բաղաձայնէ կացնուած խմբեր (hd- եւձ) որ
լատ այս կարելի է ժամանկ թէ այս առին բառեր
Հայերէնի մէջ բարբառներ կորուսած ըլլան, այնպէս
որ դուր աշխատանք մ'ըլլայ հոս օրերներ փր-
տուելը։ Սակայն այն խմբերը՝ որոնց վերջին անդամը
l, n կամ m մըն էր, այնչափ յաճախացէլ էին,
որ մեծ յոյս կայ թէ ժամանակակից կարելի պիտի
ըլլայ անոնց հայերէնի մէջ առած ձեւն զուցենէլ։
Հիւր՝ ման (Arm. Gram. I, 453) լա՝ բառը ծա-
գած կ'ըտ ⁹blusl անկէն։ Բայց եթէ համեմա-
տութեան առնուի նաեւ այս. ընթէ՛ւ այն առնէն
պետք է նշանակուի հուսանական համարել նաեւ
հոյս. ⁹pluss նախակէ մըն ալ. եւ լն յառաջ
եղած ինք մը կորուսան անհասանալիս կը գա-
նայ՝ երբ նկատուցութեան առնուի նայն ձայնին ՚ի
մ'առջեւն եղած առնն ունեցած ձեւը։ Չի կրնայ
ցուցուիլ թէ ի՞նչ են անդամոնց քով անոնցնէլ
բաղաձայններուն որեւէ տեղափոխութիւն տեղի ու-
նեցած ըլլայ. էլքոյր բառին մէջ կրինն ՚- ձայննե-
րու անմասնակցութիւնը կրնայ տեղի ունեցած
ըլլալ առաջ տեղափոխութիւնէն ետքն ալ (Brug-
mannի, Grundriss, I 2, 433 բառնն՝ այն սնով
անմիջ է, յամենայն զեզու) [Փոխառութիւն-
ներէն (գ. օ. նախք ասոր. ՆՂՂԴ) չի հետեւեր
որեւէ բան բուն հայերէն բառերուն համար՝ որոնց
մէջ այս փոխառութիւններուն առնէն հնդեւր. l-
խոմերը թերեւս արդէն պլակիբրուած էին. իսկ

Շեփակցիցի BB XXIX 38, XXVIII 298 -չք եւ
-չք-նիւն բառերուն համար առած ստուգա-
բանութիւնները (լատ. flere ⁹լու, լիւ. ձեյն
«վերջանալ» պիշ) ազից էին (լատար չի չի
լիւար հասկացատեսանել. ոչք բառին մասին տես
Հիւրըման Հայ. գեր. Ա. 481)։ -չք բառը բառ
Շեփակցիցի BB XXIX 69 ստորաւ. udrn «մի-
աստուգա ստեղ» բառէն ծագած է. բայց ուրիշ
մեկնութիւն մը տես Մէլիէր քով (Esquisse էջ 109)։
Իրայ այս դրից մէջ հենի անհասանալիս չ'երեւար
որ միջակի, միջակ-մուի, նորը-մուի մը եւ շ,
ձ, ՚ առաւելուն միջև. ձայնաօրոհարմութիւն մը
տեղի ունեցած ըլլալ էն այս անորոյս ձայնաօրոհ
արդիւնութիւնը նայն ըլլալու է անոր հետ, զոր կը
տեսնենք հնդեւր. ք, լ, ք, ք ձայններուն քով. այս-
ինքն՝ a, b, ք կերպով շատ դիւրաւ կը մեկուսի գ-
բառը՝ զոր արդէն բուզգի (KZ, XXXII, 27)
յուն. γάλας, լատ. glōs նշանակի բառերուն
հետ փորձել միարդինէ, բառիս նախնական ուղ-
ղական ձեւն անշուշտ էր *glōs եւ *glōs, որ օ
ծագած էր օսել որուն տեղ միս հոյսներուն մէջ
կրնայ -ou- եղած ըլլալ. Հայցական *glōm ան մը
հայերէնի մէջ *cal եղած ըլլալու է։ Բուզգի կը
համարի թէ այս c տարր՝ համապատասխանող
արդիւններն ուրիշ յուն. ձայնը պիշակեամբ
c եղած ըլլայ։ Իր տեղի պարզ մեկնութիւն կը
զտնէ. եթէ յլōm անկէն յառաջ բերենք. c (=ts)
իւր վերջին տարրը լ դրին առնել կորնցուցած
պիտի ըլլայ. ասիկ ետքը տեղի կ'ունենայ ձայնաօ-
րի մը բուսումը. եւ շատ վերջերն իրենց ազդեցու-
թիւնն բրին վերջնակցին օրէպերնը։ Բայց պո-
ծուաւ մեկին չէ թէ ինչու. ՚- արմատ (յ.թ. սեւ.
-ուլ) եղած է բառը։ Բայց բառական բացարձայն
թէ շատ ձայնական օրինաց պատուած հոյսի մը
չ'է. սեւ. *սուլ կէն) պետք է որ պլակիբրուիլ.
(չ'մտ. -չք՝ § 16.

§ 14. Հնգեր. գուտ նորերը բառակիրն ալ բայ բազմաձև եղած են այն զիպոց մէջ՝ դոր անտաք բառակիրան համար: Բայց յետոյ այս հապաղայինները ձայնաւորի փոխան են: Ահա օրինակներ ըլ խմբի համար՝ ե-ն. աւոյն ծագած *ի-ցօյրի-ն ձեւէ՝ ազգակից հարւ. կըթի, առա. кишеть (եռայ) լատ. curio (ուր ընծ ծագած և ստոր նախորդ սին հետ ի մի ձուլուած է): 'այնպէս Բա-ն-ի-ն՝ կրկնուոր ձեւ Բ-ն-ի-ն բայի: Կրկնուորի ուրիշ ձեւ մըն է Բ-ն-ու-տ, հինու. topiti (խաթիւնել միտնել), որուն երկրորդ ը գրը ձայնական օրինաց համանուն ծագած չէ: Եամե-նայն զէպո նայնպէս Բն-ն-ա բառին՝ որ բառ Բուզ-գ էի (KZ, XXXII, 40) կայ ունի յուն. πτερόν հետ, Բ- բազմապիս՝ գուտ ձայնական օրինաց հա-մանայն չէ: Ասիպն ստոր փայ գարնանայու չէ, փան զի հայերէնի մէջ կրկնաօրինակ յարգա-րուած բառակիրան թիւեր մինչեւ այսուան օրս կենդանի մնացած է (Բն-ն-ա բառն ալ հա-ն կը գե-րարերի?): Չայնական օրինաց համանուն չէ նաեւ Բն-ն-ա. եթէ πτερόν հետ կայակցուի թիւն ու-նեայ. -ը-ր-ն-ու-ն-ա եմ Բ՝ Բ-ն-ն բառին մէջ, այր. bute (= փոխակ), իր. boce (կախուլ) (KZ, XXXVI, 341). Հոս զ՝ նաեւ և եղած եւ իւր նա-խորդ սին հետ ի մի ձուլուած բլլայու է: Արիշ օրինակ մըն է -ա-ն-ն-ա, սեռ. -ա-ն-ն-ն, յարակից -ա-ն-ն-ն, կատ. -ա-ն-ն-ն եւ -ա-ն-ն-ն, սեռ. -ա-ն-ն-ն եւ յարակից -ա-ն-ն-ն, կատ. -ա-ն-ն-ն (խմայն գերմ. Schmach, schmahen, schmachten?): Եամենայն զէպո նման կերպով մեկնելու է նաեւ ձ-ն-ն-ն, յոյն. սեռ. ձ-ն-ն-ն (անձնան), նաեւ զոյսիս. նարար՝ ձ-ն-ն-ն ար-ը (որ յամենայն զէպո բառին հնագոյն գործածութիւնն է): Ասիկա բայանուն (nomen actionis) մըն է -ն-գ-երջու. օրութեամբ ձ-ն-ն-ն բայէ՝ որուն չ- տանն ի հարկն միայն ներ-կայակերան է (կար. ձ-ն-ն-ն) Հնգեր. զի ծագած

այս չ- տան՝ այն ներկայակերտ սարքն է, որ սե-մք գերջե բառ հոյ. նայնական օրնաց՝ իր-ն յեր-եան կու գայ- (լե-ն կատ. լ-ն-ն, յուն. ἐκλύου են). մեկնայն սարքը կը գանուի՝ փոխ-գ. ἀδό-χετ, յուն. ἐδόχε, լատ. facio ձեւերուն մէջ, Ի հարկն չ- տանին կը հանգիպինք նաեւ ինչ ինչ զիպոց մէջ, ուր կրնայ գուշակուիլ թէ այս չ-նն առնեւ կորուսած ձայնաւորն և բլլայու էր. բայց ասիկա նորագոյն անգրադարգացումն է, որ յայտնի կը տեսնուի նաեւ անի՝ որ նայն ներկայակերտն օրիշ ներկայակերտի մը հետ կը խառնակի կամ կը փոխանակուի, այսպէս՝ Գ-ն-ն-ն, կատ. Գ-ն-ն, Գ-ն-ն-ն, կատ. Գ-ն-ն-ն (բայանուն Գ-ն-ն-ն), Զ-ն-ն-ն, կատ. Զ-ն-ն-ն, երբն-ն, կատ. երբն-ն, Բ-ն-ն-ն եւ Բ-ն-ն-ն (բայանուն Բ-ն-ն-ն), Գ-ն-ն-ն եւ Գ-ն-ն-ն (բայանուն Գ-ն-ն-ն), Զ-ն-ն-ն եւ Զ-ն-ն-ն. իսկ նախնիքն բային մէջ չ- տանն առնել յամենայն զէպո ՚ է մը կար (բայանուն՝ ն-ն-ն-ն). Հմեռ. առ-կախին ձար-ն, զար-ն (Հմեռ. Լ-ա-ն-ն-ն), Կ-ն-ն-ն (= է հոս՝ կորուսած չ- տանն մը պատճառաւ.) Կ-ն-ն, պիտիքն՝ կար կարել-ն բայէ՝ Հմեռ. ուսու. ввзнутъ իրիլ մուլ. իսկ ввзять՝ կայակ-ն եւ — յայցա-նակ ինչորի առնելով հանդերձ — յուն. πάσχω, πείσσω, ἐπάθω, πέπονθα չէպք բայերու լատ. սակ ժամանակաց կայակութեամբ, իսկ հհնգի. badhami կայակ-ն Գ-ն-ն. binden են. նայն ար-մատեւ եւ նայն իմաստի զարգացմամբ՝ նաեւ լատ. offendo ՝ ընդ հարկանիլ բախել-ն, insensus (խ-չամբ, գառնացեայ). defendo ի բնէ՝ քա-կել-ն, ապա՝ *պարապանել-ն են): Պէտք է հրտօսել նայմ-ժ խառնուրդն արտայայտու-նայ անտեսութեան թէ հայերէնի այս չ- ներ-կայակերտը պէտք բլլայ -սգ-ն ծագած մեկնել, Բայանուն ընդբայանուն առնել մեծագոյն խոտ-րած մը չունի ձ-ն-ն-ն՝ քան օրինակի համար լատ. factio.

Ըստ այսմ վերջական էր իմ տեսութիւնս
 Է-ն, Է՛ն, Է՛ն՝ բաւերուն մտան, որոնցմէ թեր-
 եւս բարբոսին ասորեր է Է-ն, Է՛ն՝ (= այդե-
 կանք ընել) (KZ. XXXVIII, 201 ff.), Ըստ Հա-
 կասալի կանայ Տիմայ Տայ. Լա-ն՝ կռառել յուն.
 ոչ փօի Տնա, էթէ Դանս այս ոչ փօ արեբո ունե-
 նայ դերմ. mächtlern բառէ Տնա էթէ յուն. փ
 ասոր միակ-թնաի մը ներկայացուցին է, այն
 ասին Լա-ն՝ բառէ պէտք է Տեանչընել թէ
 ց՞ի (hh) + Գ. րիշ վերջնական արկից շե
 բայց էթէ Գ. (p) + Է թի + Է, զոր թերեւս
 իրաւամբ Լա-ն՝ բայցն մէջ կը գտնէ Շեֆ-
 աելոյնց BB XXIX 36].

Կահնարար -ել- խուսըր կար --ն թուա-
 կանին մէջ. Ընդհանրապէս կ'ընդունուի թէ
 *okto ձևը միւս "եթէն" թուականին ազդեցու-
 թեամբը նախ *ովն եղած է, եւ ասիկ ծագած
 է՝ ըստ Բուզգէի *ով, *ուտ, --ն, միշտեւ ըստ
 Բարթոլոմէի աստիճանաբար զարգացման կարգն
 է՝ *ով, *ուտ, *ուլ, այնպէս որ -- նայնական օրի-
 նաց համանայն բայց միայն հոյսնեան մէջ (սեւ.
 --ն՝ն)։ Ասիայն այն թէ Բարթոլոմէի ըսած այս
 աստիճանաբար զարգացման կարգը միայն ուղիղն
 բայց (Հ. Բ. Բ. I, 484) բարբոսին խախտաւ կար-
 ծիք մըն է։ Լա-ն՝ թուականը ցոյց կու տայ թէ է
 երկրորդական երկրորդաւ Է- մը օ՛ չէ եղած եւ
 նոյնպէս երկրորդական օ՛ն երկրորդաւ մը համար
 ալ այնպիսի զարգացում մը պահանջուու իրաւ-
 սանք չունինք։

Ուստի Բուզգէի այն կարծիքը՝ թէ օս եղած
 է --, լիովին հաստատական է. այս կողմէն *ովն-
 մեկուս թիւնն ամենեւին արգելք չունի։ Բայց ըստ
 ինքեան այն ալ կարելի էր, որ յամենայն զկար
 կարեւոր *out նախաներ *ն թէ *ովնէն ծագած
 բայց, այն ուղղակի *oktoն։ Ղանն զի այս պար-

զացումն եղած է՝ Է Տարիէ, այնպիսի ժամանակ
 մը, քոր հոգեւոր. Է տակաւին Տայ. = եղած չէր,
 բայց զգալապէս Տեռի էր այն վերջնականին հաս-
 նելի։ Այն ասին ոչ թէ բայց բաղանայն, այլ
 սկզբնական բաղանայն, ոչ քաւերք հասց հաս-
 նման ձայն մ'եղած պիտի բլայ։ Այս փակ բա-
 զանայնք միւս ամեն զրից մէջ տակաւին անփոփոխ
 մնացած էր, իր առջև բայց բաղանայն այսինքն է
 կամ է եղած էր. Ըրտասանութեան զրից նկատ-
 ւոր բայց բաղանայնն ասէ զի բարս կը յեղա-
 փոխուի՝ ըստ փակ բաղանայնը, եւ ամեն
 սրեայ ստիտական երեւոյթ մըն է է կամ է ձայնի
 մը յեղափոխելով չ ձայն մ'բլայ։ Այսպիսի
 փոխանցման — ճէ (զբանս ճի, ճ) չի անցնիլը —
 սկիզբը կ'երեւայ շուտերեմի մէջ (Jespersen,
 Fonetik, էջ 244), իսկ այսմեկերէն (Jespersen,
 էջ 250) եւ պուերեմի (Հ. Է. զինսկիս զբանք՝ IF,
 V, 74) մէջ նման փոխանցում մ'արգէն կատա-
 րուած է լրիւ։ Երգանայնական ի (նախնական շ)
 աստը շեփ. հ'ն (մարտի), հին սրաւ. žrěbe բա-
 սերուն մէջ՝ ճիշտ յիշեալ ձայնաշարութիւնը ցոյց
 կու տայ, միայն թէ այս ձայնաշարութիւնն ինքնա-
 բայ չէ, այլ անմեծանայնութեամբ յառաջ եկած է.
 Տեմ. Gebauer, Historická mluvnice, I, 518,
 որ իրաւամբ կը համեմատէ զպատական chčestí փոխ-
 štěstí, ս.ս.ս. счастіе (բախտ)։ Արգ՝ էթէ է *okto
 նախնական մէջ նման ձայնափոխութիւն մը ակզի
 ունեցած էր՝ այն ասին այն չէն յնթիւ այս ձայնա-
 շարութեան պէտք էր որ ու մը ծագէր։ Միայն կը
 մնայ այն խնդիր թէ արդեօք չի այս ձայնա-
 փոխուիլը նկատուելու է իրիւ ինքնաբայ, թէ յա-
 ջարդ մի ն ազդեցութեամբ կատարուած է թէն
 այս երկու կարեկութեանց վերջնէն ընդունինք,
 զժուարութիւն մը չ'էլեր անկէ՝ որ նման խուս
 մ'այլազգ զարգացած է քաւերք, սեւ. քաւերք բա-
 նի մէջ. Գանն զի հոս կը յաջորդէ Է, Է նայնա-

որը (θουάτηρ, Συγγ. θουατέρα) Π---դ ալ (որ
 րաւ Հիւրը՝ Դանի IF. Anz. XV, 59) իմաստով իւր
 ունի հին անգլ. suhterga *Տորեգորորդի, բառին
 հետ) միեւնոյն ձեւաբառական կազմութիւնն եւ
 միեւնոյն ձայնական պայմաններն ունեցած պիտի
 ըլլայ, գործը ունի դ---որ: Իսկ եր---տնէ՛ բա-
 ւին մէջ՝ կի՛նէ կայ ունի յուն. πρωτος բառին
 հետ, -է- խմբին կը յաջորդէ փոփոխական ո՛ր:

§ 15. Հնդեւր. զուս Խորեքեր բառամբին
 ձայնաւորի փոխուած են նաեւ ր, լ, ն, մ ձայններուն
 առջեւ: Հնդեւր. -ր-ի համար կը ստատուէր -ը- եւ
 այս -ը-ը յերեւան կ'ելլէ թերեւս --ը--ն բառին
 մէջ. փերջաւորութիւնն այնպէս է՝ ինչպէս է ք--ն
 (ն-արմատ, ք), է--ն (ն-արմատ, է), ն--ը-
 անշուշտ իմաստով իւր ունի սա բառերուն հետ՝
 յատ. caper «նոխայ», հին հիւս. hafr «քայ,
 քը», իր. caera «սխար», նոյնութիւնը բնա-
 կանայէն կախում ունի անկէ՛ թէ սրղեար է
 կրնայ համապատասխանել հնդեւր. զի մը, որուն
 փոյլ փորը պիտի խափը, Կ'երեւայ թէ -ը-ը մը
 յերեւան կու գայ --ն (սեւ. --ն) բառին
 մէջ, հմտ. հին հիւս. tafn «գոհ», յատ. days,
 յուն. δεῖπνον ծառնոյ (սակերն սեւ՝ Johannes
 Schmidt, Pluralbildung, էջ 199 եւ հետեւ.):
 նոյնպէս է *smorno-է ծագած --ն բառին մէջ,
 հմտ. --ն, Meillet, Journal asiatique 1903,
 էջ 495:

Բանի մը որս զիցայ մէջ -ը- եղած է
 --ը. այսպէս՝ որ--ը յատ. arātrum, ն--ը (սեւ.
 որ. *patrail ծագած), յ--ը (խոթի հոյր):
 Արեւն այս անպատի տեղի անկեցած ըլլալու է գոնէ
 յաջորդող օ կամ օ ձայնաւորի մ'առջեւ (այս
 պատճառաւ գփուար է որ ընդ բառին մէջ գտնուի
 քքրօսի պարունակած փերջաւորութիւնը, այլ
 աւելի՛ -ո-ն կամ -ր-ն փերջաւորութիւնը, որ
 հայերէնի մէջ մեծ դեր խաղացած է): Եայտնի չէ

թէ առաջնորդեան ձայնաւորող առջեւ ուրիշ ձեւ
 մըն ալ առած է. --ը--՛ պիտի ունի աւետ. atar-
 *հուր, բառին հետ, ըստ կ'ընդունուի սովո-
 րաբար թէ յատակ եկած է այլ եւս անոյց *air
 գոյականէ մը՝ որ ծագած էր *älörէ (այսպիսի
 եմտաւորութիւն մը բացարձակ հարկաւոր է
 ն--ը--նէ՛ որոյն համար, եթէ է այս բառն այս
 անպիսի փերջորդի): [Ա--ը--ն բառին պատճառաւ
 հաւանական է, որ -ը-է ծագած --ըը յաջորդող
 ձայնաւորներէն անկետ ըրայ, սեւ Hüb-
 schmann Հայ. Քեր. Ա, 414:]

Գփուար է մեկնել --ը--ն բառը համե-
 մանելով հին հնդկ. smagra *ժորսը, այր-
 mjekre *ժորսը. ն իտ. smakra «ծծառ» իր-
 smech «ծծառ» բառերուն հետ: Ամենն իսկն է
 բնիկանի *smakra- սկրնանն մը, որուն օ ձայնը
 հոյր. նորութեան մը համանայն (հմտ. --ն,
 է--ն) իտ. smagra եկած է օ ձայնէ մը (թերեւս
 նաեւ օ ձայնը *morras ձեւէ՛) անմասնաւորու-
 թեանմը: Ցարակոյս շիցայ թէ շին առջեւ՝ կայն-
 աւորի փերածուած բազմալիներ նախայէն աւելի ի
 մըն էր՝ իսկ թէ զ. հոս ալ կ'ընդ այնպէս ըլլա-
 ւու է, ինչպէս սեւանը --ն բառին մէջ, ա. § 14:
 Իսցայ շեմ գիտեր թէ -կը-, -կը- ինչ ձեւ առած
 են, ի՛թէ ն--ը--ն՝ որ պատճառական ժամանակներէն
 ն- արմատ մըն է, նախնայէն --նօ- փերջաւորու-
 թեանմը կազմուած անցեալ գործող մ'եղած
 է, փերահաստատուած պիտի ըլլայ ի. երկու բա-
 ռանայնի միմեւ կորուսած կ'ըլլար՝ ա. § 20:

Կ'երեւայ թէ հնդեւր. -ը-ը- բարբոթին ուրիշ
 աղբիւնը մը կու այս: Ելս խու՛մըր կը գտնուի
 է--ը--ն բառին մէջ, հնդկ. զնէր, Իտեպէս եւ
 Zupitza (Gutturale, էջ 14) կ'ուրիշ փոխ. -գ'ի՛
 հայերէնի եւ գերմաներէնի համար -ը- նշանակել,

բայց միտ չէր դնել, որ Հայերենին մէջ միջնադաս-
 ր- մը չի կորսուիր ձայնաւորաց միջնէ կամ ձայ-
 նեց ու փակ բաղաձայններու առջեւ: Ինչ ի-բ-բ-
 բանն իրար զ' ունեցել է՝ թերեւս արցալուսչուի
 նոյն իսկ Աստուծոյն յերկուց օգնութեամբ: Այս
 բարբառները կը բաղաձայնակէն իրենց մէջ բարբառին
 հնչեւեր. գրութի կրող բառերու մէջ անպակ-
 թիւն մը, որոնք սնուչաւ մեծուս մասերը Հայերեն-
 ն առնուած են: Այս բառերուն կարգին կրնայ գե-
 րաբերել նաեւ կիրիւն. լնց "շեքաբ", յարձ. ձայնը:
 Արի փոխ առնուած պիտի բնայ պիտիտի մաս-
 նակ մը՝ երբ զ' տակաւին ձայնաւոր փոխուած
 չէր, այլ զանէ ՚ Հայերի տարիմանին իրայ կը
 զանուակը չէն միջնէն Ա եղած մասուն կարծ է.
 հմտւ. կրմբ. helu *որս. իրլ. selg (ս. Zupitza,
 BB. XX³, 104): Ղաթնախան Հայրմուշ համա-
 ձայն՝ ի-բ-բ-բ բառին -բ ձայնը՝ ըստ օրինաց կը մնայ
 ազգագրական մէջ. - զ"բ-էն -աբ-ի փոխանցումը
 տեղի ունեցած բնական է նախնային սերել հոյովն
 մը մէջ: Ասիայն այն ասեմէ էս տարածուած է միւս
 բոլոր հոյովնան ձեւերուն մէջ. յետոյ այս է-
 եւս միւս ամեն է-ի պէս սեռ-ի-բ-բ-բայնակին
 մէջ եղած է Է (սեւ. ի-բ-բ-բ) — Չեմ կրնար զՆուել
 թէ է-գր., - զ"բ- իտմբը առեւելէ տարբեր արդիւնք
 մը սերել պարմանեւոր մէջ (զ. օր. առաջնորդ-
 մանն ձայնաւորաց առջեւ):

§ 16. Այն ՚ի առջեւ աննայնեց բաղաձայն
 ունեցող խմբեր, որոնք առաջին տարրը ձայ-
 նաւոր փոխուած չէր, յետոյ զոր տեղափոխութիւն
 կրած են: Բրուգմանի քով (Grndr. I, 433) կը
 մշտնի օրինակները հնչեւեր. -մ-է ձայնած -բ-ի
 եւ հնչեւեր. -բ-ի-է յառաջ եկած -բ-ի համար
 ցածցառ տեսնուած հնչեւեր. -ն- ուլ պետք էր
 հոյ. -բ-գ- տալ: Ըստ հայնաստի հնչեւեր. -մ-ի-
 կու. տայ հոյ. -բ-ո-ւ- Ասանց եկած -բ-ի սեւ. աբայ՝
 օրմէ են -բ-բ-ա- եւ -բ-բ-ա- նախադաս մասերից,

աղերս աւելն յուն. մշրոճ, հհնդգ. մյր-ս "արտ,
 մարգ" բառերուն հետ (Meillet, MSL, IX, 150),
 Մէլէ հոս * տարբ առեղծուածայնի կը զանէ:
 Այս * ձայնը՝ զոր տեղափոխութեան յառաջ ձայ-
 նած է անո՞ղ՝ որ ձ (tsr) խուսին իւր միջին տարրը
 կրնայցան է. հմտւ. ա-լ. § 13: Գարնայ զի-
 տեղը թէ հնչեւեր. -bhr- եղած է -բ-ի, եւ -ցիր-
 -ն-: Մէլէ բառին մէջ կը զանուի -ցիր-, յուն.
 մէջր: (Meillet, MSL, VII, 165): Մէլէնմ բառէն
 յայտնի է թէ Բըլլ բառին վերջնայնը է մըն էր
 նախնայնը. * Բըլլն-ի վերջնայնը թիւր -ն-
 ձայնած է * Էնմ, այս ալ * Էնմ նախաձեւէն:
 Գիրաւ կը յաճուի -բ- եւ Բըլլ բառերուն միջնէ
 տեսնուած առեղծուած հսկասութիւնը, եթէ
 ընդունուի թէ հնչեւեր. ցի ազգէն զոր տեղափո-
 խութեան յառաջ՝ ՚ի իրայնէ շ ձայնին փոխուած
 էր. ստոր զոր տեղափոխութեամբ յառաջ եկած
 է * Բըլլ, եւ այս ըստ օրինաց § 6 Բըլլ: Գայով
 -նիր- խմբին, արդէլք մը չկայ ընդունելու թէ
 -նիր- զոր տեղափոխութեան յառաջ՝ բաց բաղա-
 ձայն թ ստանն ձայնն ունէր. մնայն թէ բաց բա-
 զանայնը ձայնաւոր փոխուած չէր (Ինչպէս որ այս
 հնչեղիւր է -յր-ի). Գիտնի կու տամ որ § 3.
 հաստատին մէջ այն եզրակացութեան հասած եմ,
 թէ հնչեւերուցական միջն-թուակը՝ հնչեւեր. նը-
 բերէն շատ ետքը՝ բաց բաղաձայններու փոխուած
 են (ընթացի որ ասոնք անփոփոխ մնացած չեն):
 Մինչեւ հիմայ վաւերական փաստ մը չէ գտնուած
 -նիր- խմբին համար: -նիր- իտմբը յերեւան կ'ըլլէ
 շոյք (սեւ. շոյք) բառին մէջ, եթէ մնայն շո-
 բառին հետ ինձամբ թին ունեցող, ինչպէս որ
 Բ. ու. զ. գ. կ'ընդունի (KZ. XXXII, 43): Եթէ
 տակաւ ուղեղ ալ է՝ ասիկ զեւ չի հետեւիր թէ
 -ցիր- իտմին ինչպէս զարգացած բնայ յետա-
 կողմանն ձայնաւորաց առջեւը: [§ 43 հաստատին
 համեմատայն շոյք բառը կրնայ * ԸԲԻ-է ձայնած

բլլուլ. ուստի ընդունելի է թէ՛ - ghr- խուրը՝ որք
 փոխուած եւ - ghrէն ծագած յաւարք նախորդ
 սին հետ ի մի ձուլուած է. հմտւ. - զբէ ծագած
 որք § 15) — Տակաւին օրինակս չէ գտնուած
 նախք-թաւ + ք բառակցին. ուրէ՛ (խարստ),
 ուրէ՛, ուրէ՛ շատ կը յիշցընէ լատ. aperire «ար-
 եւատ, բուրք (որ հագին թէ որեւէ կայս մ'ունե-
 նայ aperire հետ), որուն հետ կայպէ կ'ուզուի
 նաեւ. Aprilis անունուոր: Լատիններէն ք փոխա-
 նակ քի՛ հաս աննեւին արեւելք չի յարստաներ:
 Բայց անկորեի կ'ըլլար այդ ստուգարանէն թիւնն:
 Իսկէ ուրէ՛ պէտք էր սոր մտարնել եւրէ՛ն բառին հետ.
 հմտւ. եւրէ՛ն բառին մասին § 19:

Միջնատառ - ուր- խուրին եւս զքի տեղա-
 փոխութիւն կը կրէ. ուն (սեւ. արակ, ուղ. ուշ
 ձեւէն) կը համապատասխանէ յուն. ἀνδρ(ի կամ
 *անրս) արականակներն: Եստեւայն գէպս նաեւ
 հին - ուր- խուրին տեղափոխութիւն ունեցած է,
 բայց սասր օրինակ մը գեւ չէ գտնուած. (Բ ու զ-
 զ էի KZ, XXXII, 13 նուր բառին նկատմամբ
 բառը չեմ ընդունիր): Իսկ - ուր- կ'ըլլայ ք. ոչս-
 պե՛ս՝ նոր, - ուրէ՛ն սեւ. ուրէ՛ն ուղղակիւնն.
 (հմտւ. սասր հարստակ եւրէ՛ն - ուրէ՛ն՝ § 11):

Ըստ ինքեան չ խմբերուն զքի տեղափոխու-
 թիւնն աւելի հին բլլայու է՝ բառ արեւելքէն փոխ-
 առեայ հնագոյն իսկ բառերը. սակէ է քորթ՛ եւ
 քորթ՛ ձեւերուն մջ կցած տառանունք: Պարս-
 կներէն փոխառեայ բառերուն մջ տեղ ունեցած
 զքի տեղափոխութիւնները (արեւմ. աւետ. Էստ-
 րա, ըւրէ՛ն աւետ. Էստորա, թիւրեւ նաեւ
 պարսկ. քորթ՛, այսինքն պ մասնիկս որ նոյն նշա-
 նակութիւնն ունէր զք ունի որ - ուր - ըւորն բա-
 սին մջ. գարնեայ ուրէ՛ն, աւետ. օրնամի եւն) հնագոյն
 օրինայ տեսակ մը հետեւորդ ազգեցու-
 թիւնք կը ցուցընեն, որովհետեւ երբեք է ձայնա-
 խուրն մը՝ սը աննկարող բարանայնի է կը յաջորդէր:

§ 17. Միջակի, միջակ-թաւի կամ նուրք-
 թաւի օրինակները շատ ցանցառ են՝ 1, ու, ու տա-
 սերուն աւել: Եթէ՛ անքանոր, սեւ. անքանոր
 աղերս ունի սա բառերուն հետ հին ուլ. dōno «գե-
 տին», լեւ. dignus «գետին», իբլ. doman «աշ-
 խարհ», sudomain «արտանշտ», կրթ. dofin «խա-
 բին», այն առնն - ինն- կցած է - ուն- (բնականապէս
 նկատարութեան չին կրնար առնուիլ գերմ. բով
 ձեւերը, զք օրինակ՝ հհետ. döjör, գերմ. tief):
 Ուստի եւ - ձեւն- հասնելու էր այն հետեւանքին,
 որուն հասած է - քս-: Ըստ հարստակն հնգեր.
 - ուն- թիւրեւ չ կցած է. երբն, հհնգ. grāvan-
 «հնարար». հմտւ. ուր է ծագած ք՝ § 16. սար-
 բեր է - ուլ է յառաջացած - ուն վերջաւորութիւնը
 (KZ, XXXVIII, 217, միջնագում - բն): Բուն
 բառը կրնայ բովանդակել - մին- կամ նաեւ - ուն-
 (§ 18): Հմտւ. տակաւին լեւո՛ւ բային մասին
 բառուոր՝ § 50:

Ինչ ինչ գիպաց մջ կ'ուզէի ձայնաւորի
 ցարգացում մ'ընդունիլ: Ինչպէսն ենթանկերու
 քննութիւնը զիս սասր կը մտնայրնէ: Ես միշտ այն
 մտայ իրայ եմ թէ՛ անպահան ներկայի նախահըն-
 ձեւը. արեւելք սպասած են յիտականին հհնգ.
 օրինակներով՝ այսոյն, ցրնոյն, ցրնոյն, ցրնոյն
 սեւ- պեւ եւ կարելի չի բոլորովն ուլ ուրտուլ՝ թէ՛
 փոխանակ - ուն - ուն- ձեւերուն կրնան հնգեր.
 դոն, - ուն- ձեւեր ուլ գտնուիլ. սակայն կ'ե-
 թեւայ թէ՛ ասոնք շատ քիչ տարածուած էին: Ըստ
 օրինակներ հայերէնի մջ այլ կան, այսինքն այն՝
 ուլ - նե՛ն - նե՛ն - նե՛ն, աննկարողական կերպով
 կ'աւելնան արմատին մրայ. ունե՛ն, կատ. ուրէ՛ն
 (երբ ք եւ չ բաղանջաններուն միջև - ու կամ է
 ձայնաւոր մը կորուսէ՛ ք տառն անտիպիսի կը մնայ
 կամ - ձայնին չի փոխուիր. քորսն, սեւ. քորսն).
 յաւնե՛ն, յուն. օրոստայ, ունե՛ն յուն. օրոստայ,
 վրանե՛ն, վրանե՛ն, քորսն, կատ. քորսն, քորսն

ն-ժ, կա. բռնի (3 տառն անկմամբ կամ կորուս-
մամբ՝ ք եւ ձայնեղ բաղադրանքուն միջև. բռն-
ն-ժ անշուշտ աղերս ունի գոթ. briggan բառն
հեռա՝ որ Թhergh- արմատ մ'ենթագրել կու սույ-
հմեա. հհիւ. springa Գ ցաղելու, յուն. սπέρι-
չոյաւ. սյո սուսգարանութիւնը առած էի արդէն
իմ գործիս մէջ՝ Aspirationen i Irsk, էջ 194. ընդ-
հակառակն Stokes Sprachschz էջ 186 brig-
gan բառը կը կշռէ կրմբ. he-brung Գ ասելիւ-
բառն հեռա, որուն կը հաւանի նաեւ Zupitza,
Gutturale 204. նոյն Zupitza թ KZ, XXXVI,
65 կ'ուզէր երկու սուսգարանութիւններն ալ
միացնել: Բ րու. գ մանի IF, XII, 154 եւ
հեռու. բառն ինծի բարբաժն անհաստայի
կ'երեւայ. ես ստոյգ կը համարեմ միայն հայկական
բառն գերմաներէնի հեռ ունեցած ինտուսթիւնը):
Բերել ժառանգ մին է զգնւ- (զգնութ), կշռելով
ճոյնուս բայնի հեռա՝ եւ վերջապէս կրնայ յառաջ
բերուիլ բայերու շարք մը, որոնց մէջ կ'երեւայ թէ է
-ln- եղած է ք (կամ որեւէ նմանակարգութեամբ
մը նաեւ ւ): Թռչու- կը համեմայնի կերպագե
լատ. tollōի հեռ (նոյնպէս tolitum Գ ընդառաջ ք)
իսկ նշանակութեան կողմէն՝ աւելի կը միարանի
սո բառերուն հեռ շէջնու եւ գոթ. þulan, քք.
dolen, հին անգլ. þolian, հհիւ. þola: Հեռու-
որուն բարձր է քեռու- (արդաւնքութիւն ունի բա-
ւերուս հեռ) լիւ. þilo, þylan, pilti Գ Թայելու-
բայն նաեւ հհիւ. քքնիւ - ընու. (Meillet, Es-
quisse էջ 83 կը սխալի, երբ կը կշռէ լատ. pluit բայ-
նի հեռու) Բրմատական բայեր են գարնէլ կուս-
ուելու, յ-տեւու, ք-տեւելու, յուն. օքէլլա
(§ 4. Գէլէ կը սխալի, երբ յ-տեւելու բայն քեռ-
բառէն անանջուած կը համարի), քեռու հհիւ. s-
skilja, քեռու լատ. volvo, իր. fillim, Գ Գնելու (II
անշուշտ նո՛ւ ձայնած), որով նաեւ հհիւ. քքնիւ
Գ քոզարկելը բառն ալ կը կապուի: Եսոր հակա-

ուսին քեռելու- կրնար քեռելն անանջելու երեւ-
ոյթն ունենայ, ինչպէս որ կ'ընդունի Մէլէ (Es-
quisse, էջ 83). բայն իրականութեան մէջ անշուշտ
ճիշդ հակառակն է, այսինքն՝ քեռել կ'անանջի
քեռելու-էն. իսկ քեռելու- կառ. քեռելի, ինչպէս
նաեւ քեռու- քեռելու, քեռելու, քեռելու- բայերը,
կը վերաբերի Գ քորուսը, բայերու մէջ առանձնայա-
տակ ապր մը, զոր կը ներկայացնեն նաեւ յուն.
օք էլլա, օք օլլա, օք օլլա, լատ. sepelio consulo
(censeo) հհիւ. sapurydi. Եեռու- յ-տե-յ-ե-
լու- անշուշտ կապակցութեան մանր եղանակի հեռա:
Հայերէն նաև վերջուորած բաղադրի բայերուն
քա՛լ սակաւթիւ եւ նաև վերջուորակերը՝ ա-
նանջ նախորդ ն տառին Բքք կը սյո քա՛լ վեր-
ջուորած փորձովի բայերուն կարգին մեծ մասը
արմատու վերջուորակիւն ունի ւ կամ ք մը,
սյո առնն ապէ հարկաւ պէտք է հեռուցնել թէ է
լի եղած է ւ կամ ք: Սուսգիւ անպատեհ է սյո
առնն զիպոյց մէջ լատ. volvo բայն սխալ փնտռել-
իսկ յուն. օքլլաօի եւս նաեւ օքնի պէտք է ք մտածելու
է, քանզի սյո կարգի բայերն անուններն անանջուած
էն: Ինչպէս եւ վառու- քեռելու, քեռելու- քեռ-
ելու- քեռելու- քեռելու մը կը ներկայացնեն, բայն
քա՛լ վերջուորակ բայերուն անպատեհ կարգի բայե-
րուն հեռ աղերս ունենայը կը հաստատեն. նոյն-
պէս քեռելու- քեռելու- քեռելու- (Տմեա. § 50):
Բնորոշակի կ'ուզէի, իմ սյո ապ ընդունած
-ln- է կամ ւ փոխանցման նկատմամբ, ինչէջը-
նել թէ արդէն շատ մը սուսգարանութիւններ ալ
սուսգարանած են (յակնէ յունուսնէ Բ րու. գ է է
IF, I, 441), որոնք -nl- է կամ ւ եղած փո-
խանցում մը կ'ենթագրեն. ինչ ինչ զիպոյց մէջ
ընդունելու է գարնէլ թէ նախնական փակ բա-
ղադրակ մը՝ որ կը գտնուի ու եւ I ձայնեղ բաղա-
դրանքուն մէջ՝ կորուսած բայը: Ես ընտանացական
զիպուած իմ ընդգրկուած իմ շունիմ (Տմեա. քառ-
քառ)

ճագած *odpntny >*odantny ձեւէն, որ է հն-
կած է, իսկ -nt- վերածուած է -s-ի), Բերքեւ
կարեւի է այս կերպով սղաւել Բուզգէի այս
կամ այն ստագարանները (չէ ստագիւ կրօնայ
կապ ունենալ չա՛նի հետ)։ սակայն այս ստագա-
րաններէնէնց մեծ մասը եւ գլխաւորաբար Բուզ-
գէի այս գէղարկն սուսած բնութագրական մեկնու-
թիւնը մեկի թոյլու է։ Այն՛ թէ արդեօք ա-
յն (սեւ. սղա- կամ սղա) ինտուսթիւն ո՛ր ունի յուն-
սա բառին հետ՝ Ξοξλοσ· νεβδωσ (Niedermann,
BB, XXV, 85), անպաշտօլ է՝ հայտարարին պատ-
ճասու։ Հմմտ. քերթ. § 40։

Բայց հայերէն ածականն ներհաներուն մե-
ծագոյն մասը արժանայ վերջաւանա բաղաձայնին
եւ ն սառնին մեղանց հայտարար մ՛ ունին։ Ըստ ան-
գամ՝ նա՛մ վերջաւորութեան առջե՛ւ այժմ կոր-
ուած ու մ՛ի յայտ կու գայ։ Այսպե՛ս երբնա՛մ,
կատ. երբոսոյ. մարց կը մխտ հա՛մ dhru- արժան
մ՛բնդուանելու (հմմտ. հհնդկ. dhruvā-s «անուր,
արա՛ն»), անպէս որ թերեւս գաղտնայ միւր սկզբնա-
ւանա խորին ապացոյց արժանի մը համարելու է.
յառնայն գէպը երբնա՛մ ամենեւին գործ շուրի
հայ. rotā «երգումն» բառին հետ, վասն զի վերջինս
հհնդկ. vrātā-m «սխա՛ն» բառին հետ ինտուս-
թիւն ունի (Baudouin de Courtenay, ի գիրս v. Rozwadowski, Questions
grammaticae et etymologicae, II, 8; Meillet,
MSL, IX, 142; Lidén, Ein baltisch-slavisches
Anlautgesetz էջ 20 ի թերթին «Göteborg
högskolas äreskrift», 1899, IV.)։ Ընդունա կը
մնայ այն երթագրութիւնը՝ որ կը համարի թէ է
երբնա՛մ աղերս ունի ստեւ. arđ «երգումն» բառին
հետ։ Բայց ասիկա շատ նշանակալից չունի,
վասն զի ստեւ. բառն կարելի է ի հարկին միւր-
կամ միւր ձեւէ ճագած մեկնել, բայց կանոն է
բաղաձայններուն անգլագրութիւնն եւ հայտարար

մը նախադաս յաւելուածը (հմմտ. V. s. Miller,
Осетинский Этнодл, II, 91)։ նախադաս-յաւել-
յաւածական հայտարարն ի հարկէ սովորաբար է մ
(ärt'ä «երբեք», աւետ. Թրայո). բայց մ եւս շատ
անգամ՝ իբրորս հետ կը փոխանակուին անտարբեր
մը եւ կը ճագին նախնական հոյ՛ հայտարար մը
(հին երանեանն ձ կամ օ.)։ Էթն է նախադասելուածն
ուսերի հին բլբլբ՛ ջան այն նախնական հայտարարին
բաժանուծը, այն ասեւն նախադասելուածական
հայտարար պէտք էր կցորդ բլբլբ նաեւ այն բա-
ժանեանն (արուն արեւնեւոր ստիպան շին գանու-
ած)։ Իսկ էթն նախադասելուածը անզի ունեցած
է վերջաւանի արհնայ աղեկութեան յաւալը
— արուն գէ՛մ արգելք մը չկայ, — այն ասեւն
կարելի չէ արեւն աւարտութիւն մ՛ընել այն մեկ-
նութեան զէ՛մ՝ որ դարձ ճագած կ՛րտ. «dhru-
ն» մ կանոնաւոր ներկայացուցին է հոգեւր.
մի). — Բայց նաեւ միւս նա՛մ վերջաւորած բայե-
րուն մը ն-ին առջեւ մ՛եկած է. Բանա՛մ
եւ ք-ինա՛մ բայերուն համար ասիկայ յայտնի կը
աննուսի անոնց Բուսոսթ եւ ք-ինուսոս զգյա-
կաններէն. Կընչէ՛ բային մը (բաղադրութեանը
կրկին նշանակել վերջաւորութեանց՝ նա՛ւ եւ յ-մ-
տ, § 14) ք աստեւն անվիճար մնայ կը յուցրել թէ է
ք եւ ն սառնուրն մընէ նախնապէս հայտարար մը
կար, եւ այն հայտարարն ու մըն էր՝ Կըսոսոս գյա-
կանին գիտութեանն համեմատ։ — Չայնուր ու
մըն ալ յերեւան կու գայ նա՛մ վերջաւորած
գյոյականներուն մը (հմմտ. KZ, XXXVIII 219),
արնց մը (հոգեւր. -ն) վանին աւելցած է ներ-
կայակարն ածականացոյցով մ՛աճած արժանին
վայ։ Ի հարկէ նա՛մը եւ նա՛մը անուանց ջով չի
ստեւանիք նա՛մ վերջաւորող բայ մը, այլ ն-նի՛, իսկ
երբնա՛մ գյոյականին ջով՛ կայ ոչ ածական ներ-
կայ մը՝ Էրեւնէ՛։ Երբնա՛մ բառին մասին հմմտ. § 50,
Բայց այսու հանգրեւն նա՛մ վերջաւորութիւնը յա-

աւջ եկած ըլլալու է ՝ առ՝ վերջաւորած բայերէն: Աւտիկ կ'երեւայ թէ հայերէն լեզուն ալ յիշատակ մը պահած է այն կէտին թէ - neu- ներկայ մը կը վերաբերի և վերջապա ունեցող արմատի մը: Ըստ հետեւորդի կարելի է որ այնչափ յարմարակց գործածուած -առ՝ վերջաւորութիւնը նեմ յառաջ վերջապա -արմատական օ մը պարունակի:

Կը թույլ -առ՝ վերջաւորութիւնը: Բնականորար -առ՝ շատ կը յիշեցնէր դառն. -ան օ. նշանակութիւնն ալ ծուարը կը հասնուցնի, լատին գի -ան օրտ Thurneyssen (IF, IV, 81) կը ծուարի: Ի մէջ այլոց կատարելութիւն ներկայ կոչման (ἀμαρτανώ, δλισθίνω, բայերէս ἀμαρτείν, δλισθείν). Հայերէնի մէջ ալ -առ՝ միջոց նշան կերպ գործածութիւնն ունի (հմտ. § 50): Բայց արեւելք անուշա պարզապէս պատահական չափանշանութիւն մըն է, եւ դիւրաւ կը մեկտայի -ն- ձեւերուն հոգեւոր գործածութեան կերպէն (Delbrück, Vgl. Syntax, II, 40 եւ հետեւ., Հեղինակիս գրածն՝ Ի թերթին KZ, XXXVIII, 349 եւ հետեւ.): Երեսն մը նշանակալիցութիւնն այն ժամանակեայ բայերուն համեմատ, որոնք Ուոլ ներկայ եւ առանց իր կատարելք ունի: Ոտոյ գրաստանի մէջ նշանակութիւնն որ կը տեսնուի չիմքան և հայ. տռուէն եւ անոչուս նշանակուած Սիγγան Գրաստանի և հայ. տռուէն բայերուն մէջ, մեծ նշանակութիւնն մը չունի. լատին գի մէջ զեղբուն մէջ հասնական է յառ. fingo ձեւով (հմտ. հայ. հոգեւերէնի öngviti «ձեգեմ», հմտ. այնպէս ՝ բային արմատական ձեւը), եւ միւս զեղբուն մէջ բայերովն ուրիշով է յառ. fingō ձեւով (հմտ. հայ. հոգեւերէնի öngviti բայերուն համեմատութեամբ, թէ նուրիւհոգեւոր. ձեւը բայերովն տարբեր էր յառնական կամ հոյակոտն տիպին: Ի հոյակի կ'երեւայ թէ կատարել է -ան օ եւ -առ՝ ձեւերուն մէջ

եղած նշանակական համեմատութիւնը (հմտ. փնթ, հայ. ֆիթթ). արդեւ եւ այնպէս կրնայ ըլլալ ոչ երկու լեզուցայ մէջ ալ միայն զիւրիւս անհամար ձեւերու հասնելու ջանքին յառաջ եկած ըլլալ այն. կ'երեւայ թէ -նա շարժական կէտեր ունի -նա- տիպին հետ (IF, II, 295. հմտ. Ի ծանոթարի իջանաօ, քոսանաօ). ուտիկ յ գրին առնելիս ձեւեր կրնայ, ինչպէս որ թերթիքի IF, II, 312 ընդունած եմ, ներկայացնել և («э») արմատայ-վերջամասը: Բոյ հետեւան հայ. -առ՝ կ'երեւայ թէ արեւելքի լեզուներուն ունեցած է -նա- տիպին հետ: Արդեւ վերջ յազգիք բերը լեռն- Էրն, տեղ-տեղ, տեղ-տեղ բայերուն ջով լեռն-տեղ, Էրն-տեղ, տեղ-տեղ ձեւերուն բայ տատի -առ՝ եւ իւր կատարելութիւնն -առ՝ ձեւը կը փոխանակուի -նա-ի հետ: Առտեղ, Էրն-տեղ, լեռն-տեղ եւ Էրն-տեղ ձեւերուն ջով կրն կրտարական կ'անցնին նաեւ. -առտեղ, Էրն-տեղ, լեռն-տեղ, Էրն-տեղ: Սիւն-տեղ, Էրն-տեղ, Էրն-տեղ, Էրն-տեղ, Էրն-տեղ ձեւերուն ջով կ'ուն ինքն-տեղ, Էրն-տեղ, Էրն-տեղ, Էրն-տեղ (Էրն-տեղ իւր - առտեղ իւր փոխանակութիւնն ձեւը կը յառտեղ): Այս յառաջ բերուած վերջին ձեւերը կը յայտնեն թէ -նա՝ վերջաւորած բայերը կատարական ալ կրնան ըլլալ նշանակութեան կողմանէ: Եւ ինչ ինչ -նա՝ (-առ) վերջաւորած անցողական նշանակութեամբ բայեր կրնան անփոխել գործածուիլ նաեւ իւր կատարելութիւն. բայց պիտի իրեն կատարական գործածուած ձեւ մը (զոր որ -Էրն-տեղ) յետոյ աւելի կը բացորոշուի -առ՝ տիպին առնելով (Էրն-տեղ): Ուտիկ եւ -առ՝ ըստ իմը կը համարուի ներգործական ձեւ: -նա՝ կատարականին ջով: Իսկեւ հին՝ ուր ձեւաց փոխանակութիւն չկայ, -առ՝ բացորոշ ներգործական նշանակութիւն ունի եւ համեմատարար բիշ անգամ անանցողական կամ չեղար է. (գլխաւոր գրառու-

դու թիւն կը կազմեն շարժում ջուցընոյ բայերը՝ եււնեմ, ինւնեմ, արւնեմ, անջնեմ, նստնեմ)։ Իսկ նստ բանի մը որոշ գիպոց մէջ կը համապատասխանէ հին միջնոյ մը, սակայն մտնում է նոյնում։ Ընտրել կը հասնենք սա երկնայնորթ թիւն թէ նստ մագած բլլալու և *nustai միջին ձեւէ մը, իսկ նեմ բնդհաստակն *neumi ներդրական ձեւէ մը (այն ստեղծելով գտնարաւայտական օրինակ մը համաձայն բլլալ, վասն զի ինծի շատ հաստակուն շերտար փակուելն բաժանումս *ne-nimi եւ այն *ne-ni ալ ի գիտածելով հստակ ստեղծելով թերեւս նստեմ մագած *n-ը՝ երկնայնութիւն մէջ՝ այն հաստակն սիկայնեքը)։

Կան կեղքեր, ուր հայ. նեմ տարբ. բայ մը ստուգարաններն կը համապատասխանէ -neu-տարբ. բայի մը, զոր օր. նստնեմ, հհնդկ. agnoti «հասանել», սեւեմեմ, յուն. δεῖχναι (սեւ Հեղինակին գրածն ի թերթիկն KZ, XXXVIII, 410, այս ստուգարանութեան արդէն շատանց բացբացանեանին կողմէն սաւաղորտում բլլալն ի գերմ Sprachwissenschaftl. Abhandlungen, II, 175, յետոյ միայն ինչոց շարք. ընտ. թերթիկն մէջ կրնամք (սեւ ՀԲ. 1903, էջ 381. Sprachw. Abhandl. պարբերականն ինծի մտայնի չէ)։ յոսեմ յուն. δὲχναι։

Մտարակոյ Տայերեն նեմ վերջաւորոյ բայ մը շատ գիպոց մէջ կը համապատասխանէ հոգեբանի երկնայնոց դասին. թիւնեմ հհնդկ. bhanañmi, նեմնեմ հհնդկ. anañmi, նեմնեմ հհնդկ. bhanañmi, նեմնեմ հհնդկ. vindāmi, սեւեմնեմ յուն. fingō, նեմնեմ հհնդկ. rindemi, թերեւս նաեւ նեմնեմ գրեթ. siggan եւ սեւեմնեմ հոյ. εγκνῆμι «գործել» (ուր ջ մագած է անէ), յուն. junkstai, junkau, jinkti «գործած բլլալ»։ Ուսկ կը հեռեցրեմ թէ -neu- տարբ. Տայերենի մէջ գործածումն է իբր փոխառոց երկնայնոց գա-

մին։ Ուստե՛ն է նաեւ պատերեմի մէջ (ս. Հեղինակին գրածն ի թերթիկն KZ, XXXVIII, 347 եւ հետեւ.) եւ մասար նաեւ յոստերեմի մէջ (Հեղ. I, II, II, 289) Thurneysen, IF IV 82 կը կարծէ թէ Հեւրոյստ բային վերջաւորութիւնը հոգեբ. սեւեմնեմ ներկայէն (*juegmī) բարբոզն անկախ է, ինչպէս օր. զ. օր. նեւտ բային վերջաւորութիւնը հոգեբ. սեւեմնեմ ներկայէն (*juegmī) անկախ է. բայց յայտնակալեր օր. սեւեմնեմնեմ թերեւս մասնաճեղ ներկայ մը է (*juegmī), որ նախակալի մէջ *juegmī ներկայէն գործածութեան կերպով տարբեր էր. իսկ Հեւրոյստ մասնաճեղ ներկայ մը (*juegmī) ձեւէ մը *juegmī ին. լուծ. չէ կրնար բլլալ, վասն զի սեւեմնեմ ներկայի տարբեր ձեւերը մի եւ այն գործածութեան կերպ ունին. ուստի եւ բայ մը երկու սեւեմնեմ ներկայի ձեւ չունեն. արդ. եթէ Հեւրոյստ յուն. նարակոյնութիւն մըն է, անշուշտ չի կրնար մեկնուիլ այս օրէնքով՝ որ այն ամէն յուն. բայերը՝ որքան չիբր արժանայ վերջաւորում ունին եւ -s-ով անորոշ կատարել մը կը կազմեն, -vui- վերջաւորում ներկայ մ'ունեն. ճիշդ հակասակն այս օրէնքը անշուշտ Հեւրոյստ բային համաձայն նմանակոյնութեանը յաւաք եկած է. իսկ Հեւրոյստին վերջաւորութիւնն իրական փոխառոց է հոգեբ. սեւեմնեմ ներկային (*juegmī)։

Եթէ քոս այսմ Տայերեն նեմ վերջաւորում բայերը -neu- տարբ. կը ներկայացնեն, այն ամէն զիբրա կը հասկնային թէ -տարբ. մակարոյս ձայնաւորի զարգացում բլլալու է՝ ի եւ ձայնաւորի շփոխումն նախոց անկախեղ բաղաձայնի մը միջեւ բնական։ Կարելի չէ գտնել թէ ինչ որչեւոյ գործակերպում մէջ անկի ունեցած է այն ձայնաւորի զարգացումը։ Ըլլաւ հոգեբ. է թէ այն ձայնաւորի զարգացումը նմանակոյնութեան անկի ալ տարածումն է։ Սեւեմնեմ բայն իբր -տարբ. կը պատէ տա-

կուին այն ձայնագրական ձևերն յիշատակը, որ
 — եւ շ գրերուն մէջանցը առանցը ձայնաւորի
 էր. (Տննմ. Meillet, Esquisse, էջ 32): Արեւմտ
 ձայնաւորի զարգացում մ'ընդունուելուն զէմ
 արդեւք մը չէ, որ (Ճիշդ Տակաւակ բառին քաւ
 շննու՝ § 13) շ փոփոխութիւնս — անի տալիս
 (— անիւ, — անիւ, գոթ. lukan 'փակել'),
 փասն զի այս շ տառը կրնայ կամ՝ բային միւս
 ձևերէն վերահաստատուած ըլլալ, եւ կամ՝ — անի
 վերջաւորութիւնը կրնայ Տոս նունակութեամբ
 առնուած ըլլալ: Եթէ քաւր քաւր քաւր քաւր
 բային Տեւտ աղերս անի, ինչպէս կը կարծէ Շեֆ-
 տեկս վից BB XXIX 30, եւ կ'ուզէի քաւր շ է
 նի առջեւ ծագած եւ նունակագունութեամբ տա-
 րածուած մեկնել]:

Մէյէ ալ կ'ընդունի ձայնաւորի զարգացում
 (տես Esquisse, էջ 31 եւ Տեւտե.): "գանէ, կրակ,
 անպակմաւ բայերու տպին մէջ՝ արձանկի Տանար
 անընդունել, ուրիշ արձէք մ'անի — այն բարբա-
 ներուն մէջ՝ ուր շեփոք փանկոք մը շեփոք է եւ ուր
 բաւ Տեւտե. որդի բաւալիջն — պահուած է, ինչպէս
 է Ղարաբաղի բարբառին մէջ, այս բայերուն — անել
 վերջաւորութիւնը սղոծ եղած է — անի, այսպէս՝
 — անընդունել, — անընդունել, — անընդունել, եւն: Սա-
 կայն եթէ մէկը Մէյէ է ի այս անկարգած խոչՏըրա-
 մուտիւնը զփոք խորՏըրած է, կը բարի գիտարու-
 թեանց, կամ՝ գանէ անունիկալ արդեանց կը Տանի:
 Յիշեալ զաւտարարաւոր շեփոք յետարնիզէմ
 շեփոք մը, եթէ Մէյէ իրաւունք անեւնար, պէտք
 էր այնպիսի ժամանակ մը Տանիկալած ըլլալ՝ երբ
 շ գրին առջեւ եղած — ձայնը գիտ իրովից զար-
 ցացած շէր, այլ մերձաւորակալ զեւ կրբ — Սի-
 կ'արտասանուէր: Միւս կողմանէ, եթէ § 13. Տա-
 տածին մէջ քաւր շննու բառին տաւած մեկնու-
 թիւնս ճիշդ է, պէտք էր արդէն իսկ վերահաստ-
 օրինոյ տպելու. սխեմէն յառաջ՝ — ձայնը գանէ

բաւալիզան մէջ կատարելապէս զարգացած ըլլալ:
 Աւտի առջ գրեթէ ստիցուած կ'ըլլանք զաւտ-
 անկան այն շեփոք յետարնիզէմ շեփոք մը վերջա-
 ձայնի օրինոյ սխեմա ժամանակէն ալ յառաջ
 գանէ: Առ այժմ այս ինչորոյս վայր որչ զատա-
 տան մը շնն մշտն ընել:

§ 18. Կ'երեւալ թէ միջակները, միջակ-
 թաւերն եւ նուրբ-թաւերը ո, մ, ր, ւ, ձայնեղ
 բաղաձայններէն վերջ՝ իրենց կանոնաւոր ներկայա-
 ցուցնելուն աւին. այսպէս՝ քաւր, յաւ. էրցոս.
 — քաւր, ՏՏնդ. ք. pruhani 'ստիպել', — րչի-
 յերեւան կ'ելլէ քաւրն մէջ, եթէ այս
 — քաւր — շմկուի — քաւր — քաւր — ձևէ:
 Տայիկալան զրի սեղանիսութեամբ (Տննմ. § 12). — րչի-
 թաւի օրինակներով արագացում է, զ. օր. քաւր
 ՏՏնդ. ք. pruhani — rdh — կը գանուի — քաւր
 մէջ՝ Տանգերն իւր — քաւր — vrdhhi-անանցոյն.՝ եւ

* Vrdhhi բառը Տնգիւրէն է եւ կը նշանակէ
 "անուժ", (ձայնաւորի մը), ուտի եւ ըստ իրենս մի
 եւ նոյն իմաստն է՝ զոր այտուան օրս Կերմանացիք
 Dehastur 'երկարման աստիճան', աստիճանն կը
 քայտարան (այսպէս յուն. ցոյց "գող", քառին մէջ,
 կշռելով ցոյց "կրկ", քառին նոս, օ ձայնաւորն երկար-
 ման աստիճան մի կը ներկայացնէ): Բայց ստիպ-
 օրին եղած է Տնգիւրէն քաւրն քայտարանիցն այն
 դէպքերուն մէջ պատկեր, ուր Տնգիւր, ձայնաւոր մ'եր-
 կարարի կալ՝ նշանակութեան քանակունութիւն մի
 ցոյցանուր նամար. թէպէս երկարման ձայնկան
 նիս յայտի ըլլալ (գ. օր. քաւրն "թողիւ, անու-
 յաւին ցոյ):

Քայլով արդեւ բառին առ ձայնը որով նոսն
 Տնգիւր. օն կը ծագի եւ այս օ ձայնն ալ որդի քառն
 օ ձայնին երկարման է. ըստ երկուսիցն՝ այն երկարման
 անանցման եւ նշանակութեան փոխուելուն կը ծառայէ,
 ստացն ձայնկան նիսն յայտի ըլլալու. ուտի քաւրն
 քայտարանիցն նոս այն իմաստով զորանուած է:

օրնց այս ձևերն ջ գիրք՝ որ միայն -dj-է ծագած կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ -li-է, ինչպէս պայծառ պիտի տեսնուի § 36 Տառաստեղծ մէջ, կը յուցընէ թէ -բոլի՛ բառին ր գիրք է տասնէ մը յառաջ եկած չի կրնար բլլալ: Բաւ զգ է այս բառին մեկնութիւն մը սուսած էր (Beiträge, էջ 28) որուն վրայ այս օրս ալ խօսք չի կրնար բլլալ: Բաւ զգ է իւր «Lykische Studien, I, 59) որքէ՛ բարբ ինքանի քամ իր յան. օրնօ՛ւթ. բայց նաեւ այս ստուգարանութիւնն ալ մերժելի է. վասն զի սակա միայն որքէ՛ բառին կը յարմարի. բայց նաեւ ոչ՝ անոր Տեա իմաստութիւն սենեցոյ միս բառերուն: Հոս կը վերաբերի ամենէն յառաջ՝ այն -բոլ- (-li-: -- բուն), որ գրեթէ կարգ ամանցական մանկ մ՛կնացած է, այսպէս՝ -բոլ- -բոլ: էրիլ -բոլ: երբ -բոլ եւն, յալ-բոլ: թ- -միթ-բոլ: զիլ- -բոլ: բ-թ-մի-բոլ: ալ- -բոլ: իլ- -բոլ: լի-բոլ: նի- -միլ- -բոլ: զիսի- -բոլ: -միլ- -բոլ: (ս-իլի բառէն), նալ- -բոլ- -բոլ (նալ- -բոլ- -բոլ- -բոլ), իւլ- -բոլ- -մի, -բոլ- -բոլ, յոթնոլ- -բոլ: որ- -բոլ: նիլ- -բոլ: յիլ- -բոլ: միլիւն է զիլ- -բոլ բառը: Տարակոյս չկայ թէ անանց մին է նաեւ յ- -բոլ- -բոլի՛մ կրկնուար ձևով՝ որ Տայրերեի մէջ այնպէս կենս գտնի է: Ինծի բառական յաջոյ կ'երեւայ Wiedemannի (ի թէ երթի թ BB, XXVII, 221) առաջարկած մեկնութիւնը՝ կռեւով Տայ-րած «ծանց, ազգ» բառին Տեա, որուն Տեա աղերս սենի զարձակ ՏՏճոկ. vādmi «յառաջ թեր» ՏՏիւ. rāda «խորհուրդ տալ» գտի. vōdjan «խօսել» ՏՏճոկ. vāditi «յաջողի»: Եւն ստան նարմար պէտք էր ընդունիլ մերձուորակս՝ *erih-, *orāh-, *redh-, *rodh-, իսկ ձայնաւորի երկարութիւնը — իր երկարան ստիպան նկատելու էր: Հաս որմնակերտ ապացուցուած է -vāh-. որք՝ յան. օր-εανος իսկ ի-խմբերուն համար թիւ օրինակ կայ: Հնդեւ. միջակերը Տոս (ինչպէս գրեթէ ամեն

անկ) շրջադասութեան անկախ են, այսպէս՝ -ադ- -ադ-ադ, -ադ-ադի, -ադ-ադ-ի: Մեղի բառին ՚ ստար անուշա մոէ ծագած է, հմեմ. ՏՏճոկ. mēdi-s (Meille, Esquisse, էջ 28). յալ՝ բառն անուշա իմաստութիւն սենի իս. žalga «նոց» բառին Տեա եւ յառաջ եկած է -lǝ-է, որուն յով կար նաեւ -lǝh-, գտի. galdə «կասցան» բառին մէջ: Միջակ-թառեան համար ի նկատի կ'առնանք լիլ-ի, Տայ. ālēza, թեպէս եւ սլաւոնական բառին ուրիշ մեկնութիւն մ'ալ հասարար է (Տրգ. chelch «ուկեք. լառ. glans, եւն), եւ -ալ յան. ὀλοφύρομαι: Մ-միլ բառին մէջ գտնուելու է նարբ-թաւ մը, թեպէս եւ իս. maldyti «իմպրել: բառին մէջ միայն -d- կամ -dh- մ'ըլլայ նախարար: Միջակ անպիտել մ'եւքր՝ անլ-անլ գտի. siggan, - - -միլ ՏՏճոկ. andjmi (Տայկական -ի մասին վարք՝ § 44), - -մի- -մե- ձևով, միջոկեա ՏՏճոկ. ambhas- «Վար»: Միջակ-թառեան զի անգականի մ'եւքր շատ օրինակերով կը տեսնուի. անլ-ի, գտի. aggeus: Եթէ լ-լի-՝ աղերս անի յան. σπλάγγνα բառին Տեա, այն ստեւ քմակնացած -ցցի-ի օրինակ մը կ'ունենանք: Գտնուար է օրինակեր գտնել ոչ-քմակնացած -ցցի-ի, -vāh-ի եւ -vāh-ի համար: Հետեւեյով Բաւ զգ էի (KZ, XXXII, 11) կարելի էր ծ-մի՛մ, ծ-մի՛լ միացընել ստ բառերու Տեա՝ յան. γόφοις, ՏՏճոկ. jāmbha-s «տասն», ՏՏճոկ. jāmbhāyati «մարել» (Տայ. -մ բլլալու էր՝ Տոցեւ. -յի-). ստար վրայ կրնայ աւելցանիլ նաեւ ծ-մ բառը (անս շեղեմակին լիշեղեւ գրուածքը Materalyi i prace komisji językowej akademii umiejętności w Krakowie, I, 172). այն ստան -vāh- պէտք էր լ եղած բլլալ, եւ գործիական Տոյով ձևերն ալ՝ ինչպէս յերմիլ-նիլ-ն ուղղականէն, նմանապատմութիւն բլլալու էրն անկերու Տամմաւ՝ -ալիլիլ, -աթիլիլ՝ -ալիլ-ի եւ

ապա ուղղակիներէն, եւն. -nāh-ի Տամար՝ ի վերջոյ կրնայ թերեւս նկատուիլ ինչ աւանդիլ բռն բառք՝ որ քաղցանկերպ կրնայ մեկնուիլ (Հիւրշմ՝ Ա. 430). սակայն նաեւ -dhn- (ՀՏՏԳԿ. budhm-)- մեկնութիւնն ալ կարելի չէ մերժել: Եթէ է-մեհեւեւ -nāh- ՚ս աչ եղած են՝ այն առեւն կը պատուէր որ -ջցի- միայն ջ եղած ըլլար: Բայց որով Տեաեւ երկու ձայնաւորի միջեւ -ջ- մը գոյու- թիւն չունի Տայերէն լեզուի մէջ, ըստ այսմ պէտք է որ այս ց որեւէ կերպով անդադուին փոխանու- թիւնն մը կրած ըլլայ: Թուգգէ (ի Թերեթի իՔ. I, 454) Տայ. գոյու-ի բառք կը կուէ յաջորդացո Տեա՝ ՀՏՏԳԿ. jaighāna: Դիտույք, անմիջաբ. յուն. χοχώνη (որուն օ ծագած է աէ = Տոգեւ. փանկեանց՝ ըստ Joh. Schmidt, KZ, XXXII, 373). աւելի մերձաւոր ըլլար է ՀՏՏԳԿ. jaighā ՚յաջո՞, բայց սկզբնաւոր քանկան է ըստ աւետա. zangā-՞ կոծ՝ ին. zengü-՞ քայլիմ՞, որով Տայե- թեմին ենթադրած քանաւաստականք կարելի չէ ըստ կանոնի Տաչակցընել: Ի Տարիէ կորեթի կը մեկնել Տայ. գոյու, գոյու-սա ձեւերէն՝ *ghyghmi, ghygh-si ծագած. իսկ *goygmi, *goyg-si ձեւե- թուն մէջ միջին ձայնաւորը կորուսած պիտի ըլլար (§ 20). -ջո- եղած պիտի ըլլար -է- (Տմտ. ՚ որ յտաւել կու գոյու-յոմ-է, արաբ. բառին մէջ՝ § 17). -ջս- կ'ըլլար -- (Տմտ. -- յտաւել եկած -նս-է -է-ո բառին մէջ, եւ -մս-է ծագած՝ Գոյու բառին մէջ): Եսոր Տակտաւեր Գէլէ գոյու-ի կուէ յտա. vadōš Տեա (տեւ Conjugaison armenienne, Բու- Նուէր, Բ. էջ 11 արտասուգութեանն): Եթէ է կ'ըն- գունաւի թէ է -ջցի- եղած է ց եւ այս ալ եղած է, այն առեւն Տար կը լսու- բառն իր Տունանիլ Խնչը բառին Տեա միացընել, բայց միայն այն ենթա- դրուիթեամբ թէ Խնչը բառին քանկանք ծագած ըլլայ Տարագին քանաւաստականէ մը, որուն ալ պատճառ եղած ըլլայ ոչ թէ է, այլ յաջորդող և

ձայեր (Խնչը՝ -- արմատ մին է, սեւ. Խնչո-), Խնչը = ին. tingūs "ծղւ., ՀՏԿ. Խնչը (ծար)։ Թուսի՞ կրնայ ազգակցութիւնն աւեւ- նայ բառերու Տեա՝ Տայ. tēgnati "քաչել-ս աւետա. Թոյն]- ձգել, քաչել, Կախոյն այս ա- մենք բարբոթին անասաՏոյ է։ [Եթէ ին. dengü (վերջադրեմ) yabangü (վերջ) բառերուն մէջ ց տասք ցիւն ծագած է, այն առեւն այս բառերու Տեա՝ Բու, Բու-լս, Բու-լս, Բու-լս, Բու-լս-լս՝ ազգակցութիւնն կրնան աւեւնայ։] Կարք պիտի տեսնենք -միւ- խորին Տամար ի նկատի աւանդիլ քանի մը ստուգարանութիւններ (Ի-լս-լս, Լս-լս-լս՝ § 28, Խու-լս՝ § 28, § 29):

Թեպէտեւ բաւական մեծ Տունութիւն կրնան աւեւնայ արդի Տայերէնի այն ուղղակիներէն վերջէ տեղի աւեւնայ ձայնաւորութիւնները, որոնց Տամեմտա Տին Տայ. Է, Ծ, Դ, որ, և ձայներն եղած են Է, Է, Է, Գ, Բ, արեւելեան բարբառներու մէջ (Գոյու Քեւնց, Թոյն, I, 101, 112), իսկ ստոր Տու- կտաւին արեւմտեան բարբառներու մէջ՝ Տին Տայե- թեմի Է, Է, Գ, Բ, ձայները սպորտականին Տու- մեմտա երպանայնուգութի չեն եղած (Tomson, Лигвотвическая грамматика, I, 12, եւ Տեաեւ. Karst, Historische Grammatik des Kilikisch-Armenischen, էջ 32). եւ այս առեւն կը նշմարուի նաեւ թէ Տին Տեւաարաց եւ թէ Տին մասնաւոր- գրութեան Տրատարակութեանց (ի մասնաւորի Տուարցին Տրատարակութեանց մէջ). սակայն եւ այդպէս ստոր յամենայն գեղաւ անագանային են՝ քան Տայերէն զոյգ պիտան եւ Տին Տայերէնի ուղղակուութեան ծղութիւն, ուստի եւ Տու նկատու- լուութեան չեն աւանդիք:

Տարբընակ գոյուարութիւններ կը պատճա- նեն Եթ- (լր որ. Եթ- քոթ) եւ Էթ-: Կրնար Եթ-ի- Տամար ընդունուիլ Տոգեւ. Էթ- (ՀՏՏԳԿ. aithā, յուն. Էթ թալ). իսկ Էթ-ի մէջ կրնային

այլեւայլ նախադրութիւններ եւ ճակատներ ըլ-
լայ (յուն. ἀντί, ἐνθά, ὄσση. adhi. կամ
նման ձեւ սք): Ենթ-ի է ձայնին նկատմամբ՝
Տմնա. § 47:

§ 19. Արեւմե կըր Տղեւր. միջներէն,
միջնի-թակերն եւ նորը-թակերը՝ ք, ւ, շ, Տ
ձայններէն վերջէ՝ երկն այլուր առած ձեւէն
չսա զգայալիս շին խառտի կամ սարբերի,
միւս կողմէն Տասաստուն է թէ Տղեւր. զուս
ճրբեր ք, ւ, շ, Տ ձայններէն վերջէ՝ զձեռն աւ-
ժարար բրնջ բնական ձեւերով շին ներկայանայ:
Այսպէս՝ -րգ-, -րէ- կըլլան -րգէ-, -րէ- երբ
ՏՏղեւ. arka-, -ւ-րք ՏՏղեւ. mära- (-րէ- խորին՝
որչ զեղբի մը միջ առած սարբրնով ձեւէն
միայ խառտի առիթ կ'ունենանք 20. Տասսանին
միջ): [Հերշ սուգորսնորն առեզմաւական
բառին մասին ա. Hübshmann II 467].
Ի ձայնը ղեմ վերջ կանանուր կը զարգանայ.
Հորն զուս. procus, եւն: Գժուար է օրինակ
բերել -րքի Տմնա. թէ շ-իւմ-ի գործ շունի զուս.
serpo բառին Տեա՝ ապացուցած եմ ի թերթին
KZ, XXXVIII, 20: Բուգ. Գ. Կ (KZ, XXXII, 65)
երբն բարք կը կապէ երեւի՝ զայն Տեա (յուն.
πρὸ ἐπι-, թերեւս նաեւ կըմ. rithli, եր. rithl
ձեւ. կերպարմբ., Տրգ. farben «մարբէլ, սրբէ յ
Osthoff, IF, VIII, 43 եւ Տեաեւ.): այն ստան
պետք էր յըրբ-ի զով զձեռն նաեւ յըրբ- ար-
մասունե մին ալ, որ սակայն զուս իրենան
չայերեւի միջ բառակիրին ն- բլլալու էր, Բայց
որովՏեաեւ յուն. χροία եւ χροία «գոյն» նա-
խապէս «մարթ» կը նշանակեն եւ զուս. color «գոյն»
ի բն «պատեան, մարթ» է, զուս այսմ Տնարուար
է որ երբն աղերս ունենայ ոչ թէ է երեւի Տեա,
այլ առեղի թէ եւ քիչ մը խոզրական) յուն. ἔροφος
«մարթ» բառին Տեա. այն ստան է սուտ Տղեւր.
քին ներկայացուցին է (Տմնա. բայ ստաի § 16):

Տղեւր. -րքի Տմնա (բառ Տղեւր. -րգ-, -րէ-ի
> Տայ. -րգ-, -րէ-) կը սպասուէր ամենն յառաջ
-րէ-: Նախերբը՝ բերբերուն Տեա բառ բառակերն
Տմնաթայ եւ. Զիք, զառ. qunq. րր-ւթ,
յառ. antae «բարուորք»: Անգլապաններէ կարբ
ին զարգացումը կանանուր է, որ յետոյ աճա-
կան սարբ կը կորսուի. նաւնէ՝ ՏՏղեւ. arniti.
(Ինչը բառին մասին, որ աղերս շունի ՏՏղեւ.
tanakti «մանկ», թանկանուլ, զայնին Տեա՝
ուն § 18). -մր- կըլլայ -բ-. Ի՞նչէ՞րբեւս -այուրի
ձեւ, զուս. stypore բառին Տեա կապակցութիւն
ունի՝ բառ W էլ էի MSL, IX, 154. (Տու կը վերա-
բերի Տղեւր. -ն- ձեւով փոխանակ -ք՝ անուշա-
նաեւ յուն. παρατετόμβει, παραφρονεί
(«խեղարբ») τομβόνηρον. ἐσατόγηρωσ,
καί παραλλαγμένος τῆ ὀνατοία («խոր ճերու թեան
Տասսան եւ ախարացած մար») եւ γέροντα τόμβον
առ երբոյ, փասն կը ձայնարանորն զուս Տրա-
պարբէ ղեւ այս բառեր Joh. Schmidt Տեա:
(Kritik der Sonantentheorie, էջ 65) կընէ
τοφοτέρον եւ գոթ. dumbs բառերուն Տեա)
-մր-ի մասին սրբէ խորի կը յայտնէ Bugge
KZ XXXII, 63:»

Ի՞նչի կ'երեւայ թէ Տղեւր. ք, ւ, ղե ձա-
գան Տայ. ք, ւ, ք փակ բաղանայները՝ ք եւ շ (Տ՝
ձայններէն կարբ՝ քունի որ միւս արտասանու-
թեան կերպերուն փակ բաղանայներ նոյն զրբջ
միջ շին ապախի, կրնան միայն անոյ մեկուսիլ՝
որ Տղեւր. զուս ճրբեր ք, ւ եւ շ ձայններէն
կարբ՝ նաեւ բայ բաղանայներ կըսն են: Ենայ
կրպանայնայուրի բայ բաղանայը յընթացս ժա-
մանակաց կրպանայնական կըսն է: Սակայն առիկա
Տանգիլգան է միայն Տղեւր. ղե մագան ք, եւ
Տղեւր. ւե, ղե յառած կհամ ի, ք ձայներուն,
բայց ոչ Տղեւր. քե սկիզբ առած = ձայնին:

սին հետ շիւք շման չէ մեկնած շահ (ի կամ ս...
 անշուշտ սպասհամարէս պարտեքըն), պարտ (ի-
 պարտեքըն, Տէմա, ՀՏնդ. p^oditam «ի՛նչե-
 բայեա յոճնն ի՛նչ աչի, անհրահ...»), ջան (ի- յայն-
 հայց. ջան եւ ջանաւն...) ծանաղորդ (ի- --) ջն
 (ի կամ ի- --): Եւանջելոյն զգույն ասիեա շատ
 ստորեքրտեքիւն շունի պարտեքըն քառեքրտ հայ-
 բերնի մը սասած սոցորտեան կերպարանքն է
 պարտեքընն ի- եւ -ս- արմատները՝ քոտ կանոնի,
 շայեքընի մը այ ի- եւ -- արմատներով կը
 փոխանակուին: Բնակամարտն 0- արմատները
 պետք էին հայեքընն ի-: -- արմատներով փոխանա-
 կուիլ: Սակայն այս վերջինը միանշանակն կանո-
 նաւոր փոխանակութիւն է պարտեքընն (0- արմատ-
 ներուն, եւ շատ քիչ անգամ այս 0- արմատներուն
 տեղ կ'անցնի ի կամ -- եւ կամ --արմատ մը:
 Սակայն եւ այնպէս չի կրնար սրբացուիլ թէ պար-
 տեքընն փոխանակուի -- վերջաւորած քառեքրուն
 մը ի- եւ -- արմատներն անհամեմատ անելի մեծ
 մաս մը կը կազմեն՝ քան թէ միւս՝ պարտեքընն է
 փոխանակուած սրեւէ վերջաւորութեամբ քառեքրուն
 մը: Եւ ասիեա անմով կրնար մեկնուիլ թէ նոյն
 իսկ հայեքըն լեզուին մը միայն այս արմատեան
 կազմութեան համար՝ բացմամբ ի նոյնչեք կոչին:

Եւանջելոյն զգույն ծանաղորդ մը է, իսկ
 ջան ի-արմատ, եւ եթէ ասոց բնիկ հայեքըն
 բլլայն ընդունիլ ուղիւր՝ պէտք ենք ասոցն այն
 առանձնայտառից զարգացումն մեկնել նոյն իսկ
 այն -- եւ է ձայնեքըն: Եւս ճամբով այն եւ-
 թագրութեան կը յանդերձ թէ -im եւ -um տեղի
 կանուխ ինչպէս կորսուած են՝ քան թէ -om եւ -um:
 Աստի թէրեւս կար սուղիւ ժամանակ մը, երբ
 կ'արտասանուէր *marj՝ որ ծագած էր *myrj-m-
 սակայն կ'ըրուէր սակաւ են *marj՝o կամ *marj՝a որ
 յառաջացած էր myrjont: Բարբոսին հետախորդ,

բլլայտ տեղ՝ կրնայ նաեւ ընդունուիլ ի կամ ս
 ձայնեքըն միայն երգանակագրի արտասանու-
 թիւն մ'աւանդը: Եւ ասիեա կրնար տեղի ալ
 հասանալան բլլալ -- ուստի այդպէս (երգանակա-
 դարի) ձայնաւորները դիտարով կը նշանակեմ՝
 *marj՝o *myrjont, նմանակութեամբ *marj՝o myrjont:
 Երգանակագրի ձայնաւորներն յառաջ (կամ
 երբ այս ձայնաւորները ինկած էին վերջակայինն)
 ի երգանակագրի մնացած է, իսկ երգանակագրին
 ձայնաւոր մ'անջն էր փոխուած: Ենայն ի ձայնէն
 յառաջ եկաւ ն, իսկ ձէ՛ ք: Մտադիր կ'ընեմ
 որ ինչորք հոս պարզապէս վերջակայն -- կամ ի
 ձայնի մը երգանակագրի բլլալուն իրոյ է: Թէ
 անրեք նախաւորապէս ս կամ ի ձայնի մ'երգանակա-
 գրութիւնը (որուն մասին զբառ եմ ի թերթին
 KZ, XXXIX, 235 եւ հետեւ...) արդէն տեղի ունե-
 ցած էր՝ պէտք չունիմ այս մասին վճիռ տալու (սա-
 կայն կ'երեւայ թէ ասոր դեմ քան մը չկայ): Մտադ
 է ընտկանայեան թէ է ս եւ ի երգանակագրին էին,
 վերջնակէր վանկին մը (այս որան՝ ինչպէս նաեւ
 կրնանք սպասուելով թէ իսկ այն ատենուան
 շեշտեալ վանկին մը): ուստի պէտք էր որ
 հոյովման մը ի ի եւ ձի մընէ փոխանակութիւն
 մը յերեւան գտար, որ կրնար այդեւայն ուղղութեամբ
 զարգանայ (Հմնտ. -- արմատն -- ք, շ-քք, յուն-
 արտա.) Հմնտ. ստիպելն § 21:

Վերջապա ի կամ -- ձայնի մը երկնայեալ
 ձայնաւորութիւնը թէրեք թէրեք ասորք հետք մըն ալ թ-
 ուղիւր բլլայ, Մ էլ է (Esquisse էջ 14 եւ հետեւ.)
 կ'ըրուէր որ վերջակայնն -ն կորսուած է ու ձայնէն
 ետքը. եւ ՀՏնդ. q. santli, գաւ ՀՏնդ. q. viucall-
 յուն. zikost, Fixati, յուն. viginli: Եւ այնպէս
 մեկնելու է անշուշտ ի կորսուած երեւան,
 ----- բառերուն մը այ. -- ձայնին անկո-
 րուտ մնայն պէտք է հետեւեցնել թէ -- վեր-

Յազանի չէր. եւ այն վերջականն ձայնաւորք, եթէ հայերէնի հարմարեան համաձայն գառակեր (սեռ. էրե-ակն) է մին էր: Այն առեւն նաև ("անցք գետոյ") յառաջ եկած ըլլալու է պնդարի ձեւէ մը՝ որ կը մտարեաներ հայ. բան "ձայնոյ" լառ. յարն. սեռ. ponti-nm ձեւերուն հետ: (Թէ էրե-ակն ըստ պետք չէ յայն. քրիւնոսի հետ համաձայնոց ձեւէ մը մեկնել՝ ինչպէս սովորաբար կը մեկնուի, յայտնի է ա՛ք մտարդէն, որուն ա՛ռ տար.՝ նոյնա-կողմ՝ առ ձեւէն գառակով՝ միայն լէ յառաջ եկած կրնայ մեկնուիլ եւ ոչ միւր. վերջապա ձայնաւորք հաս գ մըն էր, հծմտ. ակն, առիւ, որոնք են ձայնիկ կը պարունակեն: Առտը միայն է ձայնէն յառաջ — եւ գարեանց — ձայնէն յառաջ, որ միայն զուգրեմաց է ձայնին — կորսուած ըլլալու է լ մը ըւ ետքը:

Միայն ու եւ ՚ ձայնեղմերէն վերջը գառակոց է ձայնին քով յայտնի կ'ըլլայ վերջապա և կամ ու ձայնի մ'երգանայնագորի ըլլալուն ազդեցութեանը: Չայնաւորի մը վերջը՝ ազդեցութիւն չի կրեր է, վասն զի լեն յառաջ եկած ՚ ձայնը՝ արդէն երգանայնական եղած էր, կամ թերեւս նայն իսկ ձայնաւորի փոխաւտ: Չէ ապացուցուած երգանայնագորի վերջականն ՚ կամ ու ձայներուն ազդեցութիւն մ'ըրած ըլլալը հոգեւ. Մ ՚ զի վայ: եւ տեղի ունեցած ըլլալու պետք մ'այ չկայ:

§ 21. Կարեւորագ 20. Հաստման իստգար-կութիւններով կարելի է քանի մը նոր ստուգաբանութիւններ գտնել: Այսպէս՝ ՚ արմատ մին է աւ: Այս ՚-արմատը պետք էր նոյն ըլլայ հհոգի. ղիւ-ց՝ յարմակումն (հայ. բան "կորն") բառին հետ: Ենթագրեալը է ձայնը նորէն յերեւան կոչուող կրիտարեան՝ կողմնութեանը մէջ՝ քննութեան (կրիտութիւնն այնպէս է՝ ինչպէս է ըստ մէջ՝ արեւմտեղիս՝ այս է՝ ոչ, արեւել ձեւերէն. աւելին տես Ա Վ ա ս ե ն ի եւ Վ է լ է ի գրածներուն մէջ

MSL, X, 279, կրիտարի ստիչ տիպեր կը ներկայացնեն՝ յարջընէ՛մ, վերք՝ § 18, առ-...-ակէ՛, յ-ե-չ-տեւէ՛, որոնց պարզերն են՝ յեւ-՛, եղակէ՛, եղակէ՛, յեւակէ՛. գարեանց՝ ապարտք՝ § 18, իսկ-...-ակէ՛, իսկ-...-ակէ՛, իսկ-...-ակէ՛, իսկ-...-ակէ՛ § 14.): Ահ քառնի հետ աղերս ունի գարեանց շ-ընդմէջ՝ իբր առանցքներն, ինչպէս՝ շընդմէջն, շընդմէջն, շընդմէջն, շընդմէջն, որ՝ անցողիկ բանու համար՝ հայերէնի մէջ այնչափ սիրուած վերջապարտութիւններն համարունան զպեղծիկ սրեմակ մին է: Ան բառին հետ կ'ուղիկ գարեանց կապել աւելո՛ւ աչ: Չախ կողմն բառ այժմ իբր "գործախ, ձախարդ կարք" նշանակուած ըլլալու է. (այն առեւն աւել բառին ն տարք ՚ Էն ծագած ըլլալու է. առիկս ՚ հարկէ լաւ չի համակայնի Էն ս է նի մակարեւութեան հետ՝ IF, Anz. XIV, 52, որ կը համարի թէ ազդէ իսկ հասեան արմատագործեանց մէջ "ձախ" իմաստ բացատրող բառը ՚ն նման ձայնով մը յերեւան կ'ըլլէ. այս մակարեւութիւնն ինծի հասկնալուի կ'ըլլայ միայն այն պարագային, երբ ենթադրուի թէ աւելո՛ւ բառին ն ձայնը ծագած է իւր. առիկս կարելի է ՚ հարկին մասով թէ ըստ առիկ՝ չի կրնար ըլլալ որ Էն ս է նի կարգաւած այս բառը աւելո՛ւ բառէն բաժնենք եւ միայնրենք յ-ն բառին հետ, որուն սկզբնաւորն յ գիրք՝ հոգեւ. լեն կրնայ ծագած ըլլալ:

Թերեւս իտալո-քր, իտալի, իտալիան, իտալ անուցած են՝ արի, հոգեւ.՝ ghoru- արմատական բառէ մը: Այսպիսի բառ մը կրնար հոգեւ. փոխանայնան-ձեւ մ'ըլլալ՝ հհոգի. kratu-ց՝ հհոգեան կորցուցութիւն. աւետ. xratu-ց, նոյ չիւր՝ "միտք" բառերուն քով (հայ կը վերաբերին նաեւ լաւ. xpatos, հհոգ. hardr):

§ 22. Բոց 9—21 հաստմաններուն խոսարկութեանց իրենց ազդեմը կրնայ հետեւեալը բառիլ. Հոգեւ. միջանկեր, միջանկեւերն եւ

նորը-թաւերը նաեւ վերը քննուած բազմաւայն-
 ֆաներուն մէջ յրեզ հաստար իրենց կանոնաւոր
 ներթափանցողներն աւելն։ Սակայն քանի մը գի-
 ւացայ մէջ լաւագոյն է ընդունել թէ միջակ-թաւերը
 ձայնաւորի փոխուած են. (ձայն՝ § 16, —ռը—ռը—
 եւ թէրեւս նաեւ քաւ՝ § 17)ն սկիզբը եթէ է նի
 կորուած է մէն վերջը՝ Տննու. § 18, այն առեւն
 նմանակայն թիւն մ'ընդունելու է, որ գիւր-
 ցոյն է մասնել՝ եթէ առաջին փակ բազմաւայն
 մըն էր. փասն զի Թ ձայնով է՝ շքիմաց փակմամբ
 կը կազմուի. ուստի նի հոս բայ բազմաւայն
 չէր կցած)։ Ընթ հակառակը հնդեւր. զուտ նոր-
 բերը բայ բազմաւայն կցած են վերը յիշուած
 ամեն բազմաւայն-ֆաներուն մէջ. բայ բազմաւայնները
 կորուած են բուսաստիցներէ, բազմաւայններէ վերջը՝
 դարձեալ փակուած են, իսկ բազմաւայններէ յա-
 սաջ՝ ձայնաւորներու փոխուած։

§ 23. Հնդեւր. զուտ նորերուն ինքնորոյս
 (բազմաւայն ֆաներն անկախ) զարգացումը հայե-
 րենի մէջ՝ նորի ամեն անց նորը-թաւերու տարած
 հասուցած է։ Բայց այս նորը-թաւերը վերջէն
 շատ անգամ՝ բայ բազմաւայններու փոխուած են,
 սակայն ըստ կանոնաց՝ որոնք արտասանու-
 թեան սլոյնալը գրեց համեմատ՝ մեծապէս
 կ'սլոյնակերին։ Բայ արտասանութիւնն ամենէն
 աւելի հնդեւր. էի եւ թի քով տարածուած կը
 աւանտի. նորը-թաւի քովամանը պահուած է
 էի համար միայն, երբ կապուած էր հնդեւր.-թի
 հետ (§§ 48, 51.) իսկ հնդեւր. թի քով նոյն սու-
 արձան միայն ճին առջեւ (§ 51) կը գտնուի։ Միւս
 կազմանէ բուսաստիցներ զարգացումը սովորաբար
 տարբեր է բուսաստիցն զարգացմանն. (Վերեւայ
 թէ հնդեւր. վերջամայր մասով կը համանայնի
 սկզբնականին հետ). միայն է այս մասին զարուս զու-
 թիւն մը կը կազմէ, այնու՝ որ ամեն գրեց մէջ՝ կ'ըլլայ։

Ընթ պատճառաւ էի մտնել բաւ մ'իսկ աւելցրելու
 պէտք չէմ ածենք։ Ընդ հակառակն յարգրիս
 պիտի խօսիմ՝ նախ՝ սկզբնատաւ եւ այս միջատաւ
 հնդեւր. թ. է եւ զ զարգացման վայր։

§ 24. Սկզբնատաւ թ անթը հայեւրենի մէջ չ
 կ'ըլլայ։ Ընթ որինանները կը գտնուին Հիւր ը-
 մանի Հայ. Քերականութեան ցանկին մէջ (Ա.
 462—469)։ Ըստից միայ որինակ մըն ալ եւ կ'ուզեի
 աւելցրել. նըրը (է—ձեւով, ոչ թէ է—) բաւ
 Մէյէի, տես Journal asiatique 1903 էջ 494)։
 Ընթ բարբ փոխ աւանուած բաւ չէ. փասն զի ոչ
 պարբի, ոչ սեմական եւ ոչ ալ յայն լեզուայ մէջ
 կը գտնուի բաւ մը՝ որ նըր—թի համապատասխանէ,
 եւ բարբովն անհիմն է այն կարծիքն ալ՝ թէ հայե-
 րենի բուսաստիցն բուսական սպիկայն թիւն կրած
 ըլլայ անձնով լեզուներէ։ Սակայն միայն փոխ-
 աւթեանը չէ որ հին թուականներուն կրնան նոր
 թուականներ փոխանակել. այսպիսի նորութեանց
 ուրիշ մէկ ստիւնն ալ է շափ մը զուցրեաց
 տաւերուն՝ թուականներու փոխանցումը։ Ընթ
 որինակ մըն է դանիերն snes, որ ծագած է հհհս.
 բառն snēs « գուսպանիկ, կարուած միւր. քաղց
 snes շափանդը մ'եղած է այնպէս՝ ինչպէս կցած է
 գանիերն ol = հհհս. vult «ձայ, զուց.», snes
 20 է, 61՝ 80)։ Ընթ շափանդը նմանապէս մինչեւ
 համար միայն կ'արժէր (այնչափ՝ որչափ որ փոքրիկ
 գուսպանիկ կրմ երկարացոյն զարգ կը տարուի),
 իսկ հինոյ թ մասնաւոր հաւկիթի համար ալ կը
 գործածուի, իսկ snes նաեւ մալն աւանակ հաշուած
 աւարկայնց համար ալ կ'արժէ, մասնաւոր այն
 առեւն երբ թիւն անորոշ բացատրել կ'ուզուի (en
 snes monn շիրք 20 մարք.), եւ գուսպանիկներու
 մէջ snes մասով սորչեւ կանոնաւոր 20 թուական-
 նին առեւ կը գործածուի։ Ահլց ասոր յաւաջ հայե-
 րենակիցը Dr. St. Rożniecki այն գեղգրին
 համար գեղեցիկ որինակ մը հարգրեց ինձի, զիս

մատիբը բնօրով՝ որ սուս. sóroky *բառասանն ՞ (որ բնօրվածպես շի կրնար աստորձուցտէ փոխա-
սեալ բլլալ) զգայկան մին է՝ որ արեւոս ունի
սուս. բառի Տեա՛ սորոչկա՛ շապիկն՝ Տայ, sraka
՝ զգեստ՝: Երկին սիրամ անգ. մարիէ երբ հաշուելու
համար զորձանուած է, եւ մինչեւ զայժմ այլ այս
բարբոթին ասանկայտուեղ զորձանութիւնն ունի,
ինչպէս որ Dal իւր բառգրքին մէջ կը նշանակէ
«соболя поныиъ продается сорочками или со-
рочками; каждый сорочокъ (на полную шубу)
вложень въ чихоль, въ сорочку» («մինչեւ սորո-
չան արասան բնօրի սորոկ-ի կամ սորոճոկ-ի ձեւով
կը ծախուին. ամէն սորոճոկ (ամբողջ մուշակ մը)
պատեմնի մը՝ սորոճիկ մէջ զրուած է.): Հաշիւ
ընելու այս կերպը հին հիւսիսային գրականութեան
մէջ այլ կայ. Knytlinga sagar մէջ կը պատմուի թէ
Vidgautr անունը Սամլանդայի մը (Sámland Լիտա-
ւիա, արեւելեան Սրուշիա) Knútr Lávarðr գրքին
պարզեւ բրաւ. fjóra tigu serkja grára skinna
(40 serk զարբ. մուշակի) իբր փարձք անոր բնծայած
հիւսիսարեւմտեան. եւ մեկնութեան համար ան-
միջապէս կ'աւելցար թէ իւրաքանչիւր serk կ'ընէ
հինգ timber, եւ ամէն մէկ timber՝ 40 մուշակի կամ
մարիէ՛: Բայն ինքեան serkr՝ շապիկն՝ կը նշանակէ,
սուսի եւ Տայ (բայն բերանցի գիտաբանութեան
Dr. Valtýr Guðmundsson) սուսերէն
ժողովոյն մեկնութեան մը պէտք ունի. բայց աստի՛
զուցե թէ եւ serkr՝ շապիկն՝ նշանակութեամբ արեւ-
ելքին եկած բայն մին է: Կրեթէ ակնյայտնի է որ
Տայ. նորէնք այլ չան. snes, ol եւ սուս. sóroky
բառերուն նման թէ սուսերն մ'եղած բլլալ: Եւ զն-
շէնք յաստիջ եկած կը համարթէ հնչելիւր. քրքրէրն,
որուն մէջ կը տեսնեմ՝ հնչելիւր. փոխանակութեան
ձեւ մը յուն. քէթթի՛ որ ծագած է *perreէ. զար-

ձեայ յուն. πέρρα՝ «լախձան», հհնգի, párean-
«գորակ շեղչի եւ անկերու յայ, հասած, párean-
«լեւ», Ի հարկէ այս մեկնութեան մէջ պէտք կ'ըլ-
լայ նորէնք բառին հայտնութի՛ իրրեւ. օ՝ արմատ
(սեւ. նորէնք) ոչ-նախնական նիստէլ, նախ-
նարար պէտք էր ք-արմատ մ'եղած բլլալ: Ինչ-
պէս է արեւմտ. յուն. քրէթթ:

§ 25. Ստիպին քանի մը զիպոյց մէջ անհէտ
կը կրտսեր սղբնատաւ ք ձայնը. առ (բայց նոյն)
որի, հհնգի. քրիտեւ, ուր յուն. αἰ πολεαί,
աք, յուն. πόλις: եւ նորէնք բայն Բողոքուպ-
նեանի (Հանգեւս Եմ. 1908 էջ 381), կայ
ունի հհնգի. բառի Տեա՛ քայլիմի՛ «սեանեմ» (Ի
հարկէ սակախն քննելու է, թէ այս ստուգաբ-
անութիւնը կը համեմայնի արեւմտ. Տայ. բային
ինքնուրոյն խմբահնչան հետ — կատ. սոսնդ):
Վերջէն երեք զիպոյց մէջ՝ բայ թո՛ բացատրած
օրինոցս (KZ. XXXVI, 99) — անոր յաստիջ եկած
է — անյնէն: Բրեմե ամէն ք ձայնի կրտսեմ՝ բոլոր
հաստատուն զիպոյց մէջ, տեղի ունեցած է — անորին
տանձելու՛: Թեպէս ասիկա բայ պատահման եղած
զեպք մը կրնար բլլալ, ստիպին միտ գնելու է որ
հայնի թէ կարենայ գտնուիլ արեւմտի մը՝ որ
անյնատարին տանձելի՛ ն ձայնը կրտսեր հնչելիւր.
յնն ծագած մեկնուիլէ՛ Հնչելիւր. օ ձայնաւորը շատ
կանուիւնն — փոխուած բլլալու է նաեւ բառին
մէջ հմեմ. յուն. ποσ. շատ անպարհաճ է, ինչ-
պէս Հիբրէան իրաւամբ գիտել կու տայ, որ նոյն
կայ ունեցող բառերուս հետ՝ հհնգի. քայլն՝ յայր,
խոչոյ. յուն. πῆγνομι, յուն. քայլն, անյնատար-
նեքը շնն համեմայնիբը՛: Եւ երբ կրնայ իրաւունք ու-
նենալ Խէլէ MSL VIII 154, երբ նա. սեւ. նոյն
կը համեմատէ՛ Տայ. քայլն՝ «պաշտ» բառին հետ
(անձից է համեմատել զարեւելայ սուս. ԲՈՒԼԻ, որ
պայհաճապէս հհնգի. phalaka-m՝ «տոխտակ» բա-
ռին հետ ազանպնութեան ունի. նա բառին նշա-

նակու թիւինն ուղ նշխարէս լաւ չի համեմայնիր հոյ-
 քոյնի հետ, եւ հարկի թէ լաւս. յոմոսիս պատշաճե-
 վերջապէս ամենայաւ կերպով կը համեմայնիր լաւս.
 յոմոսի հետ, որուն նման արմատի կայուն թիւեանք
 կրնայ նալ համեմատաստանել: Մէ, յէ կ'ուզէ գն-
 ւանկ կշռել սուսական բառիս հետ՝ полный "բայ,
 պարտաւ. այս համեմատութիւնն ալ շատ գոհա-
 ցուցիչ չէ (հմեմ. полный բառին մասին՝ КЗ XXXVIII
 374): Հիբրեան բառ թիւեանք կ'անցնի Մէ, յէ՛ն՝ նալ
 եւ նոյնի բառերուն տակած մեկուս թիւեան գրայնէ:
 Այսչափ հաստատապէս սակայն չեմ կրնար մերժել
 գոմանք: Առտի այն խնդիրը՝ թէ արեւելք ք բառ
 նշխարական արժնայ կը կորսուի օ նշխարանքին առջեւ,
 առ ժամն բայ կը թողարձ:

§ 26. Բանի մը գէպքի մէջ կրնար այն-
 պէս երեւալ՝ թէ ը կեանք բայք ք: Հիւ, բշ-
 ման Arm. Gram. I, 409 յառաջ կը բերէ իբր
 արմատի՝ ի մէջ այլոց՝ շեռ, (որ նեա բառին անբա-
 ժան է): Բայց բոլորովին սկիներն է թէ է շեռ յառ-
 աջ եկեան է՝ նեա մեկնն: Բ, բաւ գ ման, Grndr.
 I: 510 յառաջ կը բերէ՝ ի մէջ այլոց՝ շալէ, եւ յուն.
 π ο λ υ τ η հետ կը կշռէ (բառ Բ ու գ գ է կը КЗ,
 XXXII, 22): յառաջագոյն ես ալ այնպէս կը կար-
 ձէի: Այս մեկուս թիւն սիտը բառաւ յայտնի
 կ'ըլլայ շալէ եւ շա՛նի համանի բառերուն համե-
 մատութիւնն: Ամենեւին տարակարգ շկայ որ այս
 ամեն բառերուն մէջ է նախարութիւնը կը գոմուի:
 Բ-ն է բառն -մե՛ր բայն յառաջ եկան գոյականէ
 մին է՝ Է նախգրի, իսկ շալով պէտքը չէ բաժնել նալ-
 լին, հմեմ. Բուրք եւ անոր բառին իմ անտար (քնդ-
 հանար): Ահիներն է թէ է շառչոյ բառին մէջ ալ նալ
 նախարութիւնն մը կայ: Այն եզանակաւ պէտք է
 մեկնել նման շեռն ալ: Բնիկ հայկական բառի
 մը սկզբնատաւ չ նշխար ընդ հանրապէս միշտ է նախ-
 արգութիւնն է: Հմեմ. § 43: (Տարակարգ շկայ թէ է
 այն պարագան՝ որ ամեն սկզբնատաւ չ արդէ հայե-

րեմին մէջ ն կեանք է, պէտք չէ շառչոյ եւ շեռն
 բառերուն մեկուս թիւն համար գործածել:)

§ 27. Հնդկեր. սկզբնատաւ է- նայր հայե-
 րենի մէջ Է կ'ըլլայ: Համոզել արմատիներն կը հա-
 մարիմ՝ յարեղներս. Բուրք, լաւս. toliv՝ գիրք
 § 17. (նշխարկ Բույ յ միջնատու թիւեանք հանդերն,
 հմեմ. § 43): այստեղ սիմանդալայն հոյ, toliv
 "խաղաղել", իս. tyliti "լաւ", իր. tulim
 "բանած": Բն-ն, կառ. Բուշի կամ կրատական
 Բ-ոյ, հոյ. tajati "հալել, մայրլ" (կրկն): անս
 Meillet, MSL, IX, 154. Բառն (ն- արմատ. բայց
 հայրգութիւնն, ն-ըն բառերուն պէս երկրորդա-
 կան բայաւ է, հմեմ. КЗ XXXVIII. 217) իս.
 tarbas "մատայն" հհնդկ. tarpa-s "հորթն" եւն.
 (Wiedemann, BB, XXVII, 224). Բ-ու-ն, Բ-ն,
 Բ-ը-ն, Բ-ն, լաւս. tarviti եւն. անչալ շա նման Բ-ը-ն,
 Բ-ը-ն, Բ-ը-ն (բայանուն Բ-ը-ն), լաւս. terō, թէ է
 նշխարկութիւնը շատ կը տարբերի, Բե, Բէ հնդկեր.
 *Ն- գերանունական արմատին հետ կրնայ տարբ-
 անանայ. [Է-ն, Է-ն բարդի մէջ Բ տարբ. իսկ է, է
 վերջնատան ալ պարզին ազդեցութեանք յառաջ
 եկեան է. նշխարկան արժնայ համեմատ է վերջն-
 ատար պէտք էր որ կորսուէր (հմեմ. Է-ն-Է), եւ է-
 միջնատար է սկզբնատաւն բարբարոս ասորերի
 կերպ մը պէտք էր որ ընդունէր. Բե եւ Է-ն բառե-
 րուն աննշան աւերակութիւնն անշաշա նշխարկա-
 մեկնել է՝ ինչպէս սուս. TOTB նմ է Զ-TOTB նմ,
 լաւս. tantus, իգական tanta պարան՝ եւ սկիներն
 etant (իգական) պարան՝ գերանուններուն միջեւ
 անանատան աւերակութիւնը): Մինս ստագարմու-
 թիւնները՝ զարմը եւ ալ իբր ուղիղ կ'ընդունիմ,
 այնչափ համոզիչ չեն՝ իբրն. նշխարկան այս ար-
 ժնայ վատարի:

Մնչուշա բառած է թէ է հնդկեր. է- տառը
 հայերենի մէջ իբրն. ո- յերեւան կու գայ: Բայց
 սառը համար յառաջ բերուած արմատներուն մէկ

մար կրճանք ուղղակի Տերքիչ : Ամենեւն նշանա-
 կութիւն շատի հայ. առ և հ հնչող. lántram
 «գործի ստացմանին, առ է քառերուն համեմա-
 սութիւնք (Bugge IF, I, 442)» վասն զի նշա-
 նակութիւնները շին համեմայնք. սար հակա-
 սար քառ (է-արմատ) քառ քառակունն ճշդի կը
 համեմայնի գերթ. zahl քառին հեռ, հրգ. zala,
 անշուշտ գերման քառը նոյն է քառերու հեռ
 լիւ. dailis «մասն հնչող. dalem «մաս, կտոր,
 տեքիւն կրթ. dalen, էրթ. duillen «տեքիւն, էրթ.
 Judäsim «բաժանեմ», որմը յայտնապէս հնչեւ ք.
 ա (սէ 0) ունին, զոր սակայն շին կրտսր ընդու-
 նիչ այն լիցարարինները՝ որմըք Ան տարբեր
 հնչեւ ք. ք կրճող ունին. այն տանն հաս ք ընդու-
 նուելու էր, վասն զի տանք յայտնապէս հնչող-
 ճնն «հասանեմ», յուն. δαίωμα «բաժանեմ»,
 քառերուն մէջ գտնուող արմատն անդրազնի
 զարգացմանք են: Բայց եւ կարճեմ թէ է հոս պետք
 է գնել նաեւ սա քառերն՝ հ հիւս. tel «գաւ, խա-
 բեութիւն», հրգ. zälton, zälön «գոյնու», յուն.
 δόλος «նեղք, գաւ», եւ իւր ընդունքը. օ դ-
 լέ օ ρ α «կրճանեմ», քառ. dälön «սըշտընեմ»,
 dälön «ցաւիմ», Բնդարակեաց արևուտը պետք էր
 քառ ինքնին հնչել. «ձ-ձ», «ձ-ձ» (հին. օ փ-է-
 լ օ ր եւն մասին» § 17). արմատ քառին համեմատ
 ծագած են սա ձեւերը՝ «ձ-լ», «ձ-լ», նաեւ
 «ձ-լ» սա երկրորդը՝ որ հ հնչող. dälö-tele «քա-
 ժանեմ քառին մէջ կը գտնուի. (հայ. ձնն
 «մասն», dälili, սակից փոխ առնուած է գերման
 բառը՝ quill. dails բուն) եւ զարկեայ՝ «ձ-լ»
 «ձ-լ» (գերթ. Zeile, Ziel, հ հիւս. til «տա»), Գար-
 ձեաց հայ. որը (առ-բար քառին հեռ՝ քառաշար-
 նիչ են), քառը (քառ-թաճ, քառադարձարդ)
 հին. քառ-իւլը՝ սմանք կշար են յաբրգներու
 հեռ՝ հ հնչող. kirds «նոգ, փայլեմ, մկուսի», հրգ.
 lara-droya «յայնկոյ ծպտան», եթէ այս ուղիչ է՝

որ մեր առաջնասիրած Պատմագրին վրայ
 նա առ այս բայք սխալ նոյն իսկ ճիճազնի
 «... սերուններ շատ նպաստուր են մեզ. էթէ
 70-... ոչ վարդանանց Պատմագիրք վարդանին
 ըրալից յիջին է եւ քառ անանց Թատմագիր վարժա-
 լիւն իմ գրքերն ոչ հասարակագիտ կը ցու-
 թիւն որ -իւն իրարմն ձեռն-իւն շատիւ -իւն է լի:
 Թէ՛ Վկայարանական պատմանմանք. ամենէն իրա-
 զը վարժուած մէկ ժամ իսկ այսինքն՝ թէ է վար-
 ձա անց Պատմագիրք թարգման բլլայ (Պատմանց)
 ու ստանալու երկրին մէջ) Չառը (Չարահան)
 Ս. նշանի վարժուած (Հաւել Հարսել, էջ 50—51-
 90. — Նիւ. Ու. Մ. Կ. Գերթառուեան Ա. Մաս
 (1886 էջ 115. — Բաղթի Կոչնէր Ա. էջ 299-
 300. Բ. 488), զուս առանցական բան մ'է: Արդ-
 ձեանք քառ փկայարանական պատմանին՝ վարդա-
 նանց Պատմագրին մարմնք բաժնուած եւ երկու
 տեղ թարգման է. այսինքն՝ Մոկաց իշխանք «նա-
 տել լիւն-իւն է լիւն-իւն է լիւն-իւն յաշտընն էր
 -իւն-իւն» (Սոփեթը): Այսպիսի բաժանման մը
 նպատակն եղած է, քառ փկայարան կենսագրին,
 պատուել Սրբին ճշմարտորէր թէ Ոչառանեաց
 եւ թէ Մոկաց իշխանք. եւ զեռ մինչեւ փկայա-
 րանական զբուժման տամանակը՝ Մոկաց ճշմա-
 րայրը՝ Սուրբ այր եղիշէի. կը կոչուէր, իսկ
 Ոչառանեաց՝ Սուրբ եղիշէի այր» (Սոփեթը):
 Երբ Չարքար Ս. նշանին մէջ մինչեւ հիճայ
 վարդանանց Պատմագիր Սուրբ եղիշէի անուամբ
 պատուած գերեզմանը պետք էր իւր մէջ ամփո-
 ժած բլլալ ու թաղ լիւն էլ. այսինքն՝ զոյնին եւ
 ձեռք մը պակաս: Բնդհատակը՝ Աղիմամարի Տ-
 իսաշատուր Կաթնղիկոյր ամբողջ կտմար մը գտաւ
 այն գերեզմանին մէջ, էրք Ս. եղիշէն տակն եւս
 պատուելու համար՝ Սրբին գերեզմանը փոխազրեց
 Տամարին արկողման անկիւնք գտնուած Ս. Նի-
 կոզարու Հայրապետան մատուին մէջ:

Թէ՛ վայարանական զբուսաններս՝
 աւանդութեան զերար Տեղբարձք միշտ
 թիւն մը կը շնչեն։ Ըն աւարքն անձ յի նշա-
 վարդանանց Պատմութիւնը գրած է Տե՛ն Տակա-
 ինը որ կը պատմուի վայարաններն եւ կ'ընէ կը
 զուի Ժողովրդեան մէջ՝ կրնայ ստույգ ըլլա՞ն
 մը մասին, բայց թէ՛ այն կ'ընէ՛ն՝ է՛ վարդա-
 Պատմութիւնը, զժուար է զայն Տասնասան։
 սակնը Սուրբ Եղիշէի մը գոյութեան պատմու-
 թիւնն է, եթէ է յերիւսուած կամ կարիւր է՝
 շնորհակտը պատմագիր Եղիշէին Տամար։ Եւ սուս-
 զի անհրաւելութիւն մըն է այնպիսի անյարիք եւ
 անյարմար պարագաներ պատմել զբողի մը մա-
 սին, որ շէ ուզած ինքզինք յայտնել։ Ըս ուզած է
 իւր գործին մէջ յայտնակի, ինքզինք Տմ յայտ-
 ցրել։ Պետք է խոստովանել՝ որ Աւարայրի Քանա-
 սանցն պատմէր յայնպիսի է իւր գիտութիւն մէջ։
 Միանձանց խրատողն իւր անարՏասնակի ձգտու-
 մին զուգանակը՝ զրեխա արուեստին մէջ ալ յարած
 է։ Ըս իւր գրութեան մէջ փոփոքած է անձնՏանու։
 Աւարդանանց Պատմագիրը ինքնակենսագիր
 մըն է։ Աւարդանանց Պատմութիւնն է իւր կենսա-
 գրութեան մի կողմը, միւսն է Միանձանց խրատը։

Ե.

Երկրորդական, բայց կարեւոր կէտ մըն ալ։
 Աւարդանանց Պատմագրին կենսագրութեան
 մասին մեր գիտութեանններն անբողջացնելու
 Տամար պետք է նկատի առնել, ի մէջ այլըն, իրեն
 բնծայուած «Յոյրականութիւն Բերտուսի Ըս-
 ոքը, լու եւս այդ Ըստին շունի մը կէտերը, մա-
 նուարարք Թարքը լեռան նկարագրութիւնը։ Այս
 գրութեան Տեղեկակը, որ նոյն կը թուի ըլլալ
 Միանձանց խրատողն, Տե՛տեւարք եւ Պատմա-
 գրին Տե՛տ, կարեւոր տեղեկութիւն մը կու տայ

անտղներու նկատմամբ, որոնց մէջ կը
 լա՛ս սու՛ն ալ. — «Տե՛տեւո՛ւ ի՛նչ սու՛ն է՛ն
 Դ՛ն ալ, ու՛ր յո՛ւն բազմուց վարեցուց ասարհու-
 լի սու՛ն յաւալ Տասնակէք ըստ ասարեղական
 թիւի՞ յի յարց ցնծացեալ բերկիբ ուրբ Եղիշէ-
 լի մտառք Գուշ շնչել յանկն զանկն Գե-
 թի՛ն. — — — — — թիւն սեխառք Ենկնսն
 Գ. Մե՛նք, զանկն դարդեցուց լիւն լիւն
 Գե՛նք (Եղիշէ, էջ 232. 2 մտ. խոր. Գ.
 Գ. Գ. Գ.) Գար թարգմանաց խու՛մքն է այս, որ
 ու Տե՛տարութեան կը պարագի, եւ ինչպէս կը
 պատմէ խորեղացին, իրենց սասնական ուղեւա-
 րութեան միջոցին Տանգիպեցան կ'ընտես եւ Պա-
 դեստին — «անցար է Սուրբ Տեղեան երկրպագել,
 եւ մնալ վայրկեան ի Պադեստինաց Տրատունգոյ»
 (խոր. Գ. Կր.) Թարքը լեռան նկարագրողը կը
 Տասնասան զայս. — «Այլ վան լերինն զեղեց-
 կութեան եւ վայրացն վայրկեանութեան՝ եթէ կամիք
 անարժեքով ունեն զնել, սակայնի մի բլբլբլբլբլ
 մեզ զուսիլ ցանկայն տեղայն։ Ընկալ յաւեատ-
 րանն զիտեք ամենկրեան զուղին, Բոյց մը բ-
 յնայք ինչ նոյն է՛ն — ուր սեխառք, ու յարտու-
 վայն — — — — — լիւն լիւն, որչ ի-
 լու ինչ ինչ՝ ունեց Տե՛ն է՛ն (Եղիշէ, էջ 236).
 Ետայնի է անտարակոյս՝ թէ այս ստղերը զբողի
 կամ երկրորդողը Մովսէսի Տե՛տ է, մանաւանդ
 Պադեստինի մէջ, որ նա Տե՛տարան էլամ է Թա-
 րքը լեռան վրայ — «Ե՛ն է՛ն սուսն լիւն զուս-
 նայն մարք, որ ներկեւորչ ներկար ընդ տե՛տեանն
 յուրիս ի լեռան անդ, եւ ուրչ սեխառքով սրան-
 յանի կարող» (նշէ էջ 239)։

Ի՛նչ կը Տե՛տեի այս տեղեկութիւններն.
 1. Աւարդանանց Պատմագիրը, Տեղեկակ
 միանձանց Միանձանց խրատն եւ Թարքը լեռան
 նկարագրութեան, կը պատկանի Գարք Թարգմա-
 նիշներու խու՛մքին։

2. Վարդանանց Պատմագիրն էրր լատինացից Մոսկովի եւ Գրաթի, ստանց Հեա լատինացիանի եր 451ին. այսինքն՝ Վարդանանց Պատմագիրն վերջանալէն շատ յետոյ վերջնապէս Հայոց, Հեաեւարար՝ Պատմագիրն Վարդանանցի գեղարեւուն:

3. Եւս Տեաեւութիւնները ճիշդ կը շատ ցործափ շՏաստատութի թէ Միանանց Երասեան թարգմտիչը Նկարագրութիւնը՝ Փիլիսոսի կարգմանին (տարեկանցին ընդունուած է առ զարմն է: Ինչ ինչ նմանութիւններ սակայն, պիտի տեսնենք ետքը (ՎՂ. Ը. Ա. 20), կը ցուցնեն թէ Վարդանանց Պատմագիրն է այն երկու գրածներու Հեղինակը:

Կենսագրական ճշգրիտ տեղեկութիւններու շղջութիւնն եւ նոյն իսկ պակասութիւնը, միշտ մասն եղած է մեր ավելին ընտրելու եւ ավելին նշա-

1808 Երասեան Ենացիքի մէջ (էջ 91) անանու յարանակցիք մը, որ Վարդանանց Պատմագրին անմէկ նկատմամբ մտամբ ու գիշ եւ մտամբ սխալ յարուած մը գրած է հջեւով անոր թարգմտիչը Նկարագրութիւնը կը ընդունի թէ «Հայոց իշխանական Տիկնանց, Միանանց Երասեան եւ թարգմտիչը Նկարագրութեան մէջ աղտեր մը կայ» — «Եւս ավել Տաստատու տեղեկութեանց մէջ չէր Եղեղէ Ա. Վարդանանցի վրայ կը ստան պատմագիրը, շեղք գտնել յիշատակութիւն նորա Երասեանի վրայուն վրայ: Բայց իրեն թարգմտիչն ստորագրութեան մէջ կը ընտուտայ խառնարկ կենսագրագրութիւնը ոչնչակն կը նկարագրուի, որ էր պատմագրութեան Հայոց իշխանական Տիկնանց խառնարկ կենսագրութեան մէջ փոխ առած կ'երեւի, եւ կարգացոյց մտայ յատարել աներեւ կերեւի, որ մի եւ նոյն Եղեղէն է, որ առաջին մէջի խառք երկրորդին մէկն եւս կը խոտի երէն յամացողու Հայկական եւ անՏաստատու անճառ ու գրեւով: — Եւ ստորեւով կը ստուգուի որ Միանանց Երասեան եւս Եղեղէի էր գրածն է ըստ որում նորա փոխ եւս կը ստորագրուի անանք: Եւ նոյն խառնարկան էլ Տիկնանցի մէկ յետ գրածն ստանալը կ'երեւի գրած», եւ այլն:

Վաս Պատմագիրներուն: Թեւեւս գաղտնիք մը կայ ու թիւն տակ. — Եղաթմանգեղոս, Յանուար 7-մ, Բուզանգարան, Զգան, Զեկնոր Գրակ, թողի յի ճնունոց տուած են այս երեւութիւն: — Եւ Տիկնայ շինական Տաստատութեանց աւանդական յօտն պատուած ըլլայ, որ թիւն ալ գարաւոր նախապատարմունք Հարեան Զեկնայ այլ եւս իրականութիւնը, սակայն զեա ըստ ըստ եւ ոյժ պէտք է զիտանկանալու ճաննաւու Տաստատու Հայոց մասնակցութեան նոյն իսկ ավելին սիրուն եւ ավելին ժողովրդական Հեղինակներու անձն ու գործերը: Եւսպէս է Վարդանանց Պատմագիրն եւ իւր գործը: Կարեւի շէ այս գերանգանցակն զգայուն զիջու՝ ասանդական կամ վիշաբանական պատկերներու մէջ գտնելու: Տաստագրութիւնը գաղափարներ, քանի որ ստանք Տիկնանց գծուարութեանց կը բախին:

Կէկ կողմանէ Պատմագրին լատիներն իւր անմէկ նկատմամբ՝ բուն իսկ Պատմագրեան մէջ, միտ կողմանէ Վարդանանց Պատմագրեան երկրորդ մասնական անանուն թուրք խորթին են այն տեսութեան, որով կը Տեղերնը ասանդական կամ վիշաբանական ավելն պատկերներ կենսագրութիւն մեր Պատմագրին: Կիտեկ կու տանք՝ թէ Պատմագրեան գրաւոր գրուածներու եւ մտանաւորագրագրուածի մը՝ թարգմտիչն անկարգութեան՝ կարեւոր տեղեկութիւններն, ինչպէս տեսանք, վիշաբանականներն ընդարձիկն ստորեւ կենսագրութիւն մը կը ցայտնայրեն: Եւ եթէ Տակաուս ավելն Տաստատուանց թիւններն՝ այն գրուածը Վարդանանց Պատմագրին շինմանցի, բուն մը՝ որ զիւրին չեւրեւիկ, զէթ անոր տեղեկութիւնները ճշմարիտ են այն խոտմէն Տաստագր, որուն մէկ անդամն է Վարդանանց Պատմագիրը:

Պատմագրին կեանքը թարգմանչաց կեանքն է. այսինքն՝ որչափ արգիւնուտ որ ուսումնական աշ-

խառնութեամբ, սիջչափ անձանքով անձապատ
 ճակատագիրն եղած է Առհայր-Մեծորակաման-
 գրիթէ-բոլոր հետեւագիրքուն: Անոնց ինչա-
 մանք բոլորովին անձանքով մնացած է. հակա-
 նաւոր միայն հասած է ցանազիր տղիկիս կը
 ներով: Իսկ անոնք՝ որ իբր ծանօթ մեր աշակ-
 գրութի՝ աւանդական զրոյցներու մէջ վիճելի քա-
 մ՝ առած են:

Իրոց այս վիճակին մէջ սակայն՝ գժուար
 թարգմանիչներու անհասական կեանքը միեւն
 մակարակի մրոյ գնել անոնց ավենի ծանօթի-
 զը որ. փարպեցու կեանքին հետ. այսինքն՝ ավենք-
 ալ նշուակ տղաներու հարածներին: Եւ արդէն
 փարպեցու փուղեք՝ առ Առհայր, եւ խորհուրդու
 Ազգը՝ ամբողջ կենսագրականն են թարգմանիչ-
 ներուն:

Թարգմանիչներու կեանքին մէկ կողմը՝ պատ-
 մականն է այս. պէտք է գիտել իւրաքանչիւրի
 գործին մէջ իրենց կեանքին միւս կողմը՝ հագեհա-
 սակներ: Սուսգիւս ավեն գործ իւր հեղինակն աւ-
 բողջովին յշուլացներ ֆիզիկապէս եւ հոգեկրօնապէս
 միանգամայն: Երբ ուշ գնենք Ոսկեբերանի այն ա-
 ուստ խոսածքին եւ գոտապոյ շեշտութեան, շեմ
 կարծե՛ք՝ որ ընթերցողն անոնց ետեւ տեղեզ մարմ-
 նով հիւանդոտ եկեղեցական մը՝ քարոզել մե-
 րեւակայէ. ոչ այ կարելի է խորհրդային, շոյն-
 պէս առաս եւ հասուն գրութեանն հեղինակի,
 երեւակայէ 20—25 տարեկան երեսնասոր մը:
 Բայց հեղինակներուն հոգին կէտ առ կէտ կը պա-
 տասխանէ, կը համաձայնի իրենց խոսուածքին,
 իրենց շեշտութեան: Արարանաց Պատմութիւնն այս
 գրութեանն հետեւ է. հեղինակի հոգին կը տեսնուի
 սնոր մէջ՝ ընտիր, փետ՝ բացատրութիւններով
 շքեմեակուս:

«Հայոց պատերազմին» մատենագրական շի-
 նուածքը գերակայեցապէս զգայուն հոգի մը, հոյե-

ան միտք մը մատենորէ կ'ընեն: Անոր բոլոր
 կամ. այսու թիւնները թէ Պատմութեան, թէ
 70-ականց խրատին, թէ Թարգրի շխարհագրականին
 թուովէ կազմեն կեանք մը՝ առարկայ տղաներու
 մասանքին, որ կը մէջ գնենք ժխորէն եւ ընկե-
 լիւն պատասխաններէն զուրս, իւր յուզու-
 թիւնն: Այն մէկ գրիւն, մշակատակարան կամ վկայա-
 բանութեան պիտի կրնային Բանաստեղծ Պատմիչը
 ապուստիլ մեր մտքին վրայ եւ զգացմունք մեր սրտին
 մէջ, եթէ է ոչ իւր՝ հրաշալուարութեան մը:
 Եւ արդէն զգացում Պատմիչ է նա:

ԳԼՈՒԻ Բ.

ԱՐԳԻՐԱՆԵՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵՆԸ ԽՈՐԳԻՐԸ,

Ո՛րեւ զբքի մը անունը կամ խորագիրը՝
 զբքն ավանդն աղիւիւ եւ ավանդն արտայայտել
 մասն է, Պատմական փոփոխութիւն մը կը սպաննէ
 աղիւիւն աւ կը մթացնէ արտայայտութիւնը: Ա՛ն-
 րեւի՛ թէ այն գործը, որ այսօր Աւստրալիան Պա-
 տմիչն անուամբ մեր ձեռքը կը գտնուի, ենթա-
 կուած ըլլալով պնդարի փոփոխութեան մը: Հաւա-
 նական չէ՛ որ մեր Պատմագիրն իւր գործն առանց
 խորագրի թողած ըլլայ:

Խորագրի խանդարութեան արդիւնք են գա-
 զախորհրդներու անհաստատութեան. անոնք շատ
 անգամ շատ բան մ'ըրած ըլլալու. անեղով բառ մը
 կ'ուեայրդնեն կամ կը պակասեցնեն. կամ բոլորովին
 կը փոխեն: Թիքուտի շատ տղէտ պէտք չէ ենթա-
 գրել այն գաղափարայնքը, որոնք ընդ հանրայն
 ակնածանոց եւ տեսակ մը երկի պատմութեան կը
 կատարէին իրենց պաշտոնը. բայց միանգամ ընդ
 միւս պէտք է խոստովանիլ թէ մատենագրական
 գժուարութիւններու մեծագոյն մասն անոնց կը
 պարտինք:

Իստեպարուներ կամ փոխտու թիւններն իրան
 շափ ալ միտարնեն, սակայն, զորմին արժեանս
 տի մար — սնուչ ալ խնդիր մեր նախնեկն նշա-
 ճեառն վայել է — կործես ամենն ապահովակա-
 ճ է զկէ ճնանեազարակն սուսմանարտիկն կը
 մէջ՝ մեկի թողուլ ամեն խորագիր եւ Տեղեմանս
 արտասուել զորմը, լարս Տամար է որ Եզնիկ, լու-
 բին, Փարսեցի եւ այլն սնուններն աւելի է
 կ'արտայայտեն իրենց զորմերը քան՝ որեւիցէ խո-
 րագիր մը:

Մեր ուսումնասիրած Պատմութեան խորա-
 գրին մէջ երկու կարեւոր կէտ կայ զիտելու 1.
 Բուն խորագիրը. 2. Այն խորագրին մէջ յիշատա-
 կուած անձը, որ զրեւ տուած է Պատմութիւնը:

Անեւացեաց օրինակ՝ Եզնիկէ սնունաբ
 միտուած Պատմութիւնը սակայ կը խորագրէ.
 «Առ Վարդան ի Հոյն Պարտեզան Պարսիկ
 երէց» — Մովսէս շոյնու: Թէ վերջին զարեառ
 ձեռագիրներն եւ թէ Պատմագիրներն նոյն ճշգու-
 թեամբ ճնն պահած այս խորագիրն, եթէ պահ մը
 նախնական, այսինքն՝ Տեղեմանին ձեռքն էրած
 Տամարինը գտն: Չեռագիրներն մէջ աւելցուած
 են՝ Ա. Վարդանի Տամար ստորագրեման, «Պատ-
 մութիւն արքայն ապա ի Հոյն պարտե-
 ղեթի» — յետոյ — «Եզնիկ Բրտեզանի» Բ. Պատ-
 մագրին սնունը, «Յեռնաբ արքայն», որուն կը
 կցուի «Դարձայ երէց» (սնունը Երեցուէ) շոյնու
 շրթն: Այս փոփոխութեանց մէջ նշանակելի է
 ոչ միայն խորագրի արդի խոնարար մը, այլ
 մանաւանդ «Մովսէսի ջնջումը (տես Գր. Մշ.)»:

Առջիկ (ժ. զար) տարբեր կերպով մը կը
 ներկայացընէ. «Եզնիկ Վարդանու որ Վան Վար-
 դանաց ի արքայն սնունն շոյնու շրթն եւ ի-
 տարման, այսու» — Պատմութիւն Եզնիկ Վարդ-
 ղեթի. (Առջիկ էջ 15 եւ 79): Արեւմտ (ժ.բ. զար)
 աւելի պարզ խորագրով մը կը յիշէ, որ զրեթէ

Նա կան եղած է այժմ. — «Պատմութիւն Արքայն
 շոյնու»:
 Դրանով Թովմա Երբունին (ժ. զար), առաջին
 արեւել ճանթարարը Եզնիկն, այսպէս կը ներ-
 քարէն, «Պատմութիւն Արքայն Վարդանաց, եւ
 Վարդանու սնունն Եզնիկու շոյնու» — Պատմութի-
 թիւն Եզնիկ Հոյն, շր շրեւ էր արեւմտ — Արքայն
 Վարդանաց:

Խորագրի այս քանական ձեւերը յայտնի կը
 ցուցընեն թէ Վարդանաց Պատմութիւնը յիշա-
 տակներէն եւ ոչ երկուքն իրարու կը Տամանայ-
 նին, Կառատար նշան մը չէ այս զրբի մը Տա-
 մար: Չեռագիրներն աւելի ճշգրտութիւն կը պա-
 Տամանի քան պատմագիրներն. Դասն զի ստաբ
 իրաւ է որ արգի խոտութեամբ շէկն կրնար յիշա-
 տակէ նախորդ պատմագրի մը զորմին բուն խո-
 րագիրը. այլ որ եւ իցէ ձեւով մը կը ներկայացընեն
 զորմը կամ կը յիշատակեն, բաւական է որ իրենց
 բացատրութիւնը Տամանպատմութեան յիշատա-
 կուած զորմի ոգւոյն: Այսպէս Արեւու փոխունակ
 Վարդանաց Պատմութեան սնունը ստաբ զիտու
 կարգութեան ձեւով նիթերը կ'ակնարկէ: Արա-
 յու (էջ 3) պակի սեղմ կերպով նոյն ոճին կը Տե-
 անի, Բայց այս ամենն աւելի կատարած կ'արեթը-
 յընեն քան թէ կ'արգարացընեն բաւ կամ յիշա-
 տակութեան մը պատմաները: Այսչափ տար-

1 Արեւու էջ 17: — Տարբարութիւններ մանա-
 անդ առաջինները, աւելի քան խորագրերով զարգարու-
 ջան (տես Հոյ. Մարտիրոսեանի Հ. Գր. Չարբի
 էջ 167 եւ Տեմու): Ահա թէ ինչպէս լու քան մշտն
 Արաւ սնունը փոփոխութիւններէ զորմ կը զորմն:
 2 Թով. Եր. Գար. Ա. Գլ. Բ. — Գար. Ա. Գլ. Բ.:
 — Արաւու ուրիշ ձեռագրիկ Տաման խորագրի մ'է ա-
 ու: «Եզնիկ Վարդանու, որ է Պատմութիւն Արքայն Վար-
 դանաց ի արքայն սնունն (Արք. Մարտ. Բ. Գլ. 2. Լոյ
 Արաւութեան էջ 206: Արաւու լրացընէ 1795):

բերութիւններն գէթ երկուք պետք
իրարու համակայնելն:

Այս անձնութեանց հիմ պետք է նշա-
րել ոչ միայն ըստ կամս գործադրում և կա-
րամեները, այլ մանաւանդ սկզբնագիր օրէն կը
վայ բարբոթին տարբեր խորագրի մը ենթա-
մէիք: Բայ տասի այն խնդարուած խորա-
ններն են որ վարդանանց Պատմագրին ա-
նկատմամբ կրնան այլևայլ զորոյր յարկել պա-
մա եղած ըլլալ: Այս պարագան կը լուարանէ
խորագրի վայ մը գիտելու երկորդ կետ: այ-
նիքն՝ ո՞վ է վարդանանց Պատմութեան ի գր-
ածուելու շարժառիթը, կամ նախնեաց ըր-
ցատրութեամբ, ինչորչը կամ նշուչը կամ նշ-
ուչուչը:

Բոյր ջեղպատմութիւններ, զոր օր. Մա-
սիկանանց, Արծրունեաց, Բագրատունեաց, նոյն
իսկ ազգայիններն խորեանցի, Առաջիկ, յատուկ
ինչորումով կամ նշումով ի գրք առնուած են: Այս-
չափ միակողմանի հանդամանքներով կազ-
մուած է մեր պատմական մասնագրարներ: Եւ
չարս Մասիկանեանց յատուկ Պատմագրին է Փար-
պեցին, որ Գեծն Աշտնի նշումով գրեց իւր
Պատմութիւնը: Եղեշէի անունով յասած Պատ-
մութիւնը, որ իւր թէ Փարպեցիին յասած պետք
է դասուի — մինչ Փարպեցին իրմ յասած մայ-
նիւր գործիքն կը ծանշույ, Ազգայնանդեզու եւ
Բուզանդ եւ Երբորք կը համարի ինչպիսիք: Եղեշէ
ընա ընանիւր — որչ չէ թէ որուն ինչքան-
քով գրուած է: — Չեռագիրներն շատեր, Ան-
նեացեացն ալ միտին, կը հաստատեն թէ վար-
դանանց Պատմութիւնը գրուած է Գաւիթ Երեցի
մը նշումով, ըստ սմանց Մասիկանեան:

1 Կամանակոյից (Ե-Չ գրք) պատմութեան մէջ
Գաւիթ Երեցի Մասիկանեան անուն անմ որ չեն գտներ-
փոյն Փարպեցի (եջ 125) Գաւիթ մը կը միջ Երտաշտա-

Արծրունի բարբոթին կը տարբերի այս մա-
նա ըստ այսմ վարդանանց Պատմագրին իւր
Պատմութիւնը գրած պետք ըլլայ նոյն իսկ Ազգա-
րպեցեանի հրամանով — որք է նշումն — որչ
— որչ —: Վարդանանց պատմագրութեան
մասին երկու յայտնութիւն ունի քովման: մին
թէ՛ արժանաւոր խորագրերը, միւր՝ պատմագրու-
թեան շարժառիթը: երկուքն ալ մըշտի նոր
մըշտի պետք են սակոյն: Գէթ իւր պատմա-
ններէ եւ ոչ մին արձագանգ գտած է յանրդ
գարեբու պատմութեանց կէջերով, ոչ ալ ինքն կը
յանգգնի իւր աղբիւրը մատանիչ ընել: Եղեշէ,
ըստ քովմանի մատմութեան, նա հաստատուած
վարդանին կ'ուզէր արգելաբ. զի հանուպազ ըն-
թեանուցուս, լսելով զտարբերանցն զգալութիւն
եւ զպետ կաշեկոյն զմասնորութիւն, խորքերը:
Պարպեցու քովմանին պետք է ընդունիլ այս սխա-
լները: որովհետեւ հասանական չէ որ քովմա ըր-
տարօրին տարբեր ձեռագիր մ'ունենց ըլլայ իւր
ասին, ուր պակաս էնթագրուի Պատմութեան
ընծայակներ: Գէթ Աննեացեաց օրինակը, որ
ժամանակակից կրնայ համարուի Արծրունեաց
պատմին, թէյլ շատը այդպիսի մեկնութեան մը:
— Եւ յորդ գիտում պետք ընենք թէ ո՞վ կրնայ
ըլլալ նշուչը Գաւիթը:

ժողովաններու շարքում տանց տահանուի: Եղեշէ
չափ ժողովաններու մէջ շինքի այն Գաւիթը (եջ 221)
նման Գաւիթը նշուցընել ուղեցին նշուչ Գաւիթ
երեց Մասիկանեանց Փարպեցու մշտականին ճեռ Լու-
անական հիմ մը շնոյ տարօրին ենթարկութեան մը: Արմ-
նեան ոչ միայն երկ միւնայն Գաւիթն ըլլալ տ' Եղեշէ
անպատասա պետք մէջէ իւր մեկնումն եւ թերեւ ոչ
տանց շինք ներկայցուցի, այլ մանաւանդ, ինչպե-
պետք անսնդը, վարդանանց Պատմագրին իւր գրու Ձրդ
գրուս տասնին ըստորին շէր կրնար Երտաշտա մող-
լակներէն եւ այն իրեն անանով Գաւիթ մը ինչպիսի
կատարել:

Գալով խորագրի ինչգրին՝ ճառագրի կ'ընեն
 ընթերցողը թէ ձեռագիր մը՝ ճանաչել խորագրու-
 ներու կից, որքէ մ'այ ունի՝ բարբառին տար-
 ձեւով, որ զերբը կը ներկայացրել լիկ իբր Վա-
 զանի համար գրուած պատմութիւն մը կամ մը
 շատակարան մը — «Յիշատակարան Վա-
 զան — շարժումը»։ Յիշատակարան՝ իբր պատմու-
 կան գրուած՝ բառական հին գործածութիւն
 մ'ունի (Հմմտ. Եղիշէ էջ 109՝ «գրեցու յիշատակ-
 րան այս վրան նորա») թէ եւ մեր յառաջ ընթաց
 խորագրին ձեռագրից, որ լուսագոյններէն կը թուի,
 թուական չունի. բայց ըստ ամենայն հասանու-
 թեան հնագոյն օրինակի մը գաղափարած է. Գր-
 Արկ. երկու տարբեր խորագրերուս. յիշատակարան
 գիտել կու տայ թէ «Եւս վերնագիրը (այսինքն՝
 առաջինը, որ նոյն է ծանօթներուն հետ) տարբեր
 գրչով է եւ բուն ձեռագրի համեմատութեամբ նոր
 ձեւը է: Եւ յիշատակարանը է իւր մը բունով է-
 նեւորէ իրով: Յիշատակարանը Արտին վարդանա
 զաւրափարին» (Գր. Արկ. էջ 325 ծնթ.):

Եւ ինչ հետաքրքրական է Ոսկի ճաներին
 ՎԵՐԳԵՆՆԳԻՐԻԿ կոչումը. — «... զիցառ Եւ-
 սուսածառնայ տառս ձեռամբ... ՈՏ. երկուս...
 ի թուականին Հայոց ՊԱԻ (?) ի քաղաքի վան
 ընդ համանեու Ս. Վարդանայ... որք հանգիսիք
 այս աստուածային Գանձուցս Երեւոյն... Ես
 նիկողոյս տրեղայ կամուս ամենակային Աստուծոյ
 ստացայ զՎարդանայիս եւ ետու զսո քնն միշտ-
 ասի եւ ծնողաց իմոց ի գուռն Ս. Տիրամուրն
 լուսոյ, որ մի որ իշխեալի հեռացուցանել զսո ի
 գրանէ Ս. Աստուածածնի խաւարաստայ Վանուց,
 եւայն թնորոս ԱԿԵՐ, Մասն Բ. էջ 334):

Ն շմտ. «Յարձակութիւն Պորթի վարդան իրոշն
 (Յուցակ Հայ. 26և. Կարս Մարտ. ի Արեւմտ 1891
 Հ. Ե. 8.) — «Եւս գտածագրութիւնը, կոչեցեալ Վարդան

Թէ այս տարբեր խորագրերն են սկզբնագիրը,
 ձառագրին ձեռքէն կ'արձ օրն է — գծուար է
 ունի, Բաւական է միայն համարուիլ՝ որ Վարդա-
 նայ Պատմութիւնը խանգարութեան կրած է նոյն
 ինչ խորագրին սկսեալ, որովհետեւ նոյնպէս այլ-
 ինք թիւներու (քերականական, բառագրական,
 աստուածներու, նախագառութիւններու եւ այլն)
 թիւն պատմութեան բունին մէջ՝ Եղիշէ ձեռագրերն են
 բարացուցանող կը կոչուին:

Ամփոփելով մեր գիտողութիւնները Վարդա-
 նայ Պատմութեան խորագրի նկատմամբ կ'ընենք՝

1. Պատմագրին սնուցածառ խորագիր մը
 գրու իւր գործին ճակատը, բայց շատ ուրիշ խո-
 րագրի մը:
2. Այդ ուրիշ խորագիրը հեղահեղ խան-
 գարութեան կրած է: Պատմագրին անունը Եղիշէ կամ
 Եղևոս բարբառին օտար է սկզբնագրի խորագրին՝
3. Կոչուեցեալ նոյնպէս կամ նրբոյնպէս տահա-
 տնունն ալ (հասանարար եւ պաշտանն ալ) յետ-
 նագոյն ժամանակի ներքու ծուռն է:

Գրէ, շատ զերգանց եւ փոխուշ շարագրած է ամենայն
 իրագով զպար եւ զեղեցիկ (Հ. Մ. Վ. Բաշկեան Հիւ-
 նիւր վարդան Երեւնի արձու ապ. Վեհա. 1890) — Պե-
 շէ չգիտէի այս «Վարդանայի» կամ «Վարդանայի»:
 Վարդան Վարդանայի (Երեւոյն) Պեճեթիբիւն հետ,
 որ իւր անունով «Վարդանայի» ալ կոչուած է (Հմմտ.
 Հայոց իրէ էջ 364 եւ 376):

Եղիշէ անունը, ինչ ծանօթ բարբառագրու-
 թիւնը, կը գննէ Պատմութեան բուն սկզբը, պիտի
 ընծայանունն անմիջապէս յառաջ՝ Եղիշէ Վարդանայի
 փուն Վարդանայ եւ Հայոց Պատմագրին գաւթի երկու
 հայտնուէ. միայն թեոյտոյն եւ Տիգրիսի ստացում թիւն-
 ները չեն գրած հետ, հարցառա թաղով ձեռագրին —
 «Պատմագրանոյ եւ Հայոց Պատմագրին գաւթի երկու
 իրականութիւն հայտնուէ» — Տպագրութեանց ասին
 երեւնորուն փայ գրուած խորագրերն են: Եւս մի (reclame)
 նեւ ունի բարբառին:

Այս գիտողութիւններն յետոյ ալ պիտի շարժուին Պատմագրի ձեռքէն ելած բուն խորագր ձեւը գործ հանել նոյն ինքն ընծայականի երկրորդ սոցեն — ՎԼԻՍ ՀԵՅՈՑ ՊԵՏԵՐԱԶՄԻՆ: Այնչափ խանդարեմեքու մէջ միայն այս սոց սկզբնագիր կարելի է համարել ամենայն ապահովութեամբ:

ՎԼԻԳՆԵՆՍԵ Եւ յաւելուածն էթէ խորթ շնորհակցիք՝ պէտք էր որ յատուկ սոցեր գտնուէին Պատմութեան մէջ իբր ոչ միայն սպարապետին քաջութեան նուիրած գրուածքներ, այլ մանաւանդ կենսագրական ծանօթութիւններ Պատմութեան գիշարներն նկատմամբ, մինչ ընդ հակառակն ընդհանուր ոճով գրուած մ'է այն եւ իրացնէ Հայոց Պատերազմը կը նկարագրուի հոն բուսական մանրամասնութիւններով կամ ինչպէս Պատմագիրը կը բացատրէ "ճայրալի պարագմամբ": Վարդանի քաջագործութիւնները միայն կը պատմուին Ռակի-Գրքոյին մէջ, հակառակն Վասակին կենանքն ու բարքն աւելի մանր գիտողութեանց առարկայ եղած է: Ըսի արդեւք մը չէ եղած սակայն, ոչ միայն "Վարդանայ եւ" յաւելածն ընելու: Հայոց Պատերազմին էն յտասլ, այլ նոյն իսկ, ինչպէս տեսանք, "Յիշատիւն Վարդան" կամ "Վարդանագիրք" ստուանելու Ռակի-Գրքոյին:

Գ Լ Ո Ւ Ի Յ Գ .

ՎԼԻԳՆԵՆՍԵ ՊԵՏԵՐՈՒԵՆՆԵ ԲՈՎԱՆԳՎԱԿՈՒԹԻՒՆԵՐ

Վարդանայ Պատմութիւնը թէ ըստ ծանօթ ձեռագիրներու մեծագոյն մասին եւ թէ ըստ բոլոր սպագրութեանց կը բացկանայ 1. Ընծայական մը. 2. Եւթն յեղանակներէ կամ գլուխներէ. 3. "Արտաքոյ եւթն յեղանակին" ու թերորդ յեղանակ մը:

§ Ընծայական:

Այս բնութիւնը գրուածը, որ կրնանք Պատմագրան Եռասարսար նկատել, ուղղուած է Պատմագիրը թելագրող անձին: Իբր Եռասարսար այս ւածը բուն մասնակցի թելներուն յատուկ սխալած աւելի, ուր կը ծրարէ իւր պատմագրելու նիւթները իրենց ժամանակագրական շարքով: Ընծայական յետոյ Պատմագիրը գիտել կու տայ թէ եղբերը, սկիզբն մինչեւ վերջը, մանրամասնորեն նկարագրած է, կամ իւր իսկ բացատրութեամբ՝ կարագրեալ եւ եղեալ ճայրալի պարագմամբ զսկիզբն եւ զվերջն եւ զիտատարածն: Այնչափ ինքնամով մանրամասնուած գործի մը նպատակն եղած է զրգուիչ ընթերցողին նիւթ մը հայթայթել: Այսինքն՝ նկարագրել քան պատմագրել Հայոց պատերազմը, Եւ գարուն այդ արհեստ շարժումները, ի վեր հանելու համար "առնելիք" "առնելիք" եւ "չեղիք" "չեղիք" "չեղիք" "չեղիք" եւ ստուգիլ քաջեր փառասորած են Ռակի-Գրքոյին մէջ. եւ այս փառասորածը՝ միտայուցած է ուրիշ քաջերու փառքը:

Պատմագիրն իւր գործին ծրարներն ու նպատակը բացատրելով կը սփի բուն Ընծայականին: Ընթերցան մտքի յատուկ նկարէն երեւակայուցելու մը թէ թուիչներով ճոխ զարեւումներու մէջ կ'ընծայուի գործն անձի մը, որ "մէջն է " ինչպէս ըստ "Յիշատիւն Վարդան" արարչէս գիտուն մ'է նա. Պատմագիրն գրածները ոչինչ են անոր "բնութիւնը" "չեղիք" "չեղիք" "չեղիք" հանգեղ. նա՛ իրեն՝ Պատմագիրն՝ հրամայուած են աւելի լուսեքը, լուսնները կարող է արտադրել. պէտք էր որ ուրիշները գիտէին անոր այս տեսակ լուսադոյն բաներու համար: Սեպը՝ եւ կուս. բացատրութիւններ, որք բարձր բժրանալներ եւ լայն իմաստներ կը խոսքընեն եւ կը ներբողեն գէղք մը, որ հասարակ գիրքի տեր մէկը չէ, Իրանի գիտելու է որ մեր մա-

80

աննազիրները գրուագի մը պահանջն ալ անդի կ'անցնին երբեմն. հիացումը թափը շափագա՞ր զովասանքի մը կ'առաջնորդէ: Փորպէջու, խոր նաջու, Առաջիկի բնծայական սուգըրը կը ցուցնու որ ներքուստ անները իշխանական գիրք մ'ունի հմն չաղլուած փայլուն աստղասաններ եւ արտնիրի գոհաստու մը գիրկընդխառնուած են. շափագանցում թիւններն զերծ չեն: Բայց Վարդուանաց Պատմագրին բնծայակար իրական հիացումը մ'արտայայտութիւնն է հասանարտ եւ ոչ պարզագու զրուագ մը՝ արեւելեան մեծարանքի ձեւերով զարգարուած: Ա՛յ կրնայ առաքելոյ եղած բլլալ Պատմագրի հիացման. — կը սիրէի մասնանիշ ընել զոյն յանձին Գասթի, բայց ոչ Մամիկեան երկջի, այլ անոր՝ որ Անշն կը կոչուի: Նա միայն կրնայ մասնուի իր ելլուող — — — զէպ—նէն արեացած անձնուարութիւն մը, Հայոց պատկազմին նկարագրութիւնը բնկերարար խնդրուած մըն է Պատմագրեն՝ քան թէ նշուած մը անոր: Հրաման՝ կիրառութեան այս ձեւին մէջ երկըր շուրի խնամ իմաստ մը. բնգ հակառակն այսպիսի խնդիրք մը՝ «ելլուող ինչ» է նշուող: զոր շատ լաւ գիտեն թէ կնքն Պատմագիրը, թէ խնդրուք եւ թէ անորը, որ ուսման պարպած են. «արեւելեան ինչ է» ինչ է — ինչ է — ինչ է: Գրեթէ ինչ ինչ մասնանց Պատմագիրը այսպիսի՝ «մեծ գեասունի մ'առնել միայն պիտի շփարանը ինքզինք ազեա համարի» եւ պիտի փութար անոր հետ վեր ծարերն, անցիլ միմտարտի մերկածին խաւերն. այդ բանաստեղծական բարձրութեան մէջ սկսելու համար իւր պատմական նկարները:

§ «Առաջին մասնակիցն»:

Պատմութեան առնեն սեղմ մասերն է այս զլուրը: Պատմագիրն ընդ հանուր պիտարկու մը գիտել կու տայ թէ ինչպէս Պատմանքը կ'աշ-

Չէրէ միջնէն՝ կ'աջանի եւ Վլաստկոյի կուսակցութեանց մէջ 250.000 հոգի կը խառնի: Գրեթէ միջնէն՝ Օկոյի եւ Վլոգոյի մէջուցը 750.000 հոգի կը խառնի. բայց մինչեւ Օրենբուրգը եւ Աւարստան քրուած է:

է. Առաջնւոյն զուստակցանները, ուստական, շուեզական եւ էնարի լազաներն. լազանները 30.000 հոգի են:

է. Թեւոյ կամ Թեւոյ՝ որ շէն գեղերու կը բաժնուի.

— Եւոյ տերէն Սիբերիոյի հիւսիս-արեւելեան կողմը, կարաչքի սահմանը:

է. Առաջնւոյն զեղ. Առաջնւոյն ի Թեւոյն, Թեւոյն ի Թեւոյն, Թեւոյն ի Թեւոյն:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

է. Առաջնւոյն զեղ:

Die ursprüngliche Verwandtschaft der tatarischen Sprachen mit der Sprache der Hellenen. Frankfurt a. M. 1837.

գրեան յեզուաց Տոբոլսկանոս թիւեր, կերպաս-
ասպեւ մէկ աստիճան կը կարմնէ:

Գաղղէաստանի եւ Ալթայի նախկին յեզուներն
այլ աստիճան ունեցելէն նախնական Եւ լինում
եւ կոտորելէն այլ կարելի է այս կարգին տակ գա-
ստասրել՝ իբր նոր խումբ մը, բայց առ այժմ բու-
սկան պատմոս չունենին: Լատիկ թուրք-թու-

1 Ալթայ բառը յնժերէն կած — բարձր բառն ար-
եւոյ կը նշանակէ «բարեգութեան»: Իսկ աստիճան իբր աս-
ղիցական բառ ֆիննեան Suomi բառին արմատակց
հանձնէ, քիչէն լատեր. — կը նշանակէ: — Հին արաբեան
այս յեզուին թացորդներով շատ մը հետաքրքրական կետեր
կը շուսարտին այդպէս Ա. Գրոց մէկ յիշում վառմբ,
Յարաց, Յարաց, Թարէկ, նոյն էն, շատ այսմ վառմբ (Առ-
մաւ, ք) կրնայ նշանակել թէք, սփեք, Գլորի, Յառա, աս-
ղիաց: Ե-Բ-Գ-Ե սրճուհար, Թարէկ զարմն, նոյն կրկր-
պարձ (նոյն սիւսու, նոյն այլ հազարմ զերկիր զողմէն, Գր-
ժ. 20) նոյն յին, ունց սփեքով, երէն բառն արմատակց
է: Չինացոյ բարձր աստուածը Անտի-Պառն կրկրպար-
ձու թիւեր Շարած է: Աւելի զիտուս կը մեկնուի ներքին
հեղանջ անուծը, ասորանեան յեզուի մէկ ունի-mart կը
նշանակէ Էնթ-Լոտը, երկրորդ mart արմատը կը գտնուի
Մեքսիկայ կամ Կարագուս աստուածաց անուան մէկ Սե-
մանան արմատներով իբրեւ հազարմարն արում մեկ-
նու թիւեր շատ կարեւորութիւն չունին: Երբտակ կողմերը,
կընէ Էրնեստ Կուցեր (Ernest Kutzer), կընէ սիգուսները
Շուարցմիտեան համար թիւն: աստիճանորոշ գարու կարեւոր
արդիւններէն մէկն է, զիւս բանի մը աստիճան յառաջ
ճառարում, նիւսու, Կարանարոյց էն, անուանին իբր պատ-
մական անձնու որու թիւներէն կը համարուին: Լեզուցին
սակարհազարկին՝ Պառնայ զարկերը ճառարում աստիճանայ
բնակարան մ'ունեն կընէին, սրբու զի արեւու ճանա-
պարհներէն շատ Էնգուսի: Պեղում անարդարութիւններ
սիշուարցին այս (պատմական) անձնու որու թիւները եւ
յուսանակ երեւոյնցութեան ծնունդ ըլլալը զայց աստիճան:
Ետարմատին եւ Կարելիքի խազարկութիւնը միմ յա-
տարարութիւնները բառ է: ... բայց կըր շեղանասան
չուզկատարով Եւ բայցին հետ միասն, եւ շուզկատարն իբր

Թարական յեզուսխմբին տակ կը գտնուէ՝ ամենահին
աստիճան — արեւելեան սեպագրութեանց յեզուն՝
ստուերեան — սիկացերերը, բայց ուրիշ գիտնական
մը՝ բացարձակապէս կ'արանայ այս յեզուաց՝ առ-
բաւարարական նկարագրեր ունենալը:

Արիշ գիտնական մը՝ Պ. Վիլեման, մանուսխմբին
տակ կը կարգէ կոտորելէն, ունիւթեան յեզուներն ու
ճառարմէնը. արդէն 1857ին Բոլլիքը՝ ճապաներէն
ու յաւարարական յեզուսխմբին կիցիւս փորձը բաւ,
բայց իբր սպայնչիցները բուսական շնամարտեցան:

13. Բառերն յեզուն, Էնթ-Լոտ, Էնթ-Լոտ,
աստիճան: Պիերնեան յերանց արեւմտեան երկու
կողմէն հին սեպագրեան յեզուն, զոր իրենց յեզուս
կոտորելէն կ'անուանէին. Արիքիլէն կ'անուանէ
եւ զեւ 2 գրաստաններով կը խոստի այս յե-
զուն: Չարմանայի, զժուարին եւ կիճուս յեզու
մին է բառական յեզուն, որ թէ կը կեղեկուս, թէ
հանուցիւցոյ, թէ կ'աթարցոյ եւ թէ սպայնեանց
թէ կարգին նաւանց արարուցոյց արաւանայ
զէմ պահպանած է իբր յեզուի նկարագրեր:

14. Արիքիլէն յեզուները անար կը բաժնեն
28 խումբերու, իսկ այլք՝ 19, միայն երեւելի-
ները իրենցով, իսկ իբր. Կալմէր միայն 26 կը
համարուի:

Ինքրանկ զպատմութեւ յաջեմանուս Երբտակ համար
կար անցին, այն ժամանակ միայն գիտութեան այս յե-
զուները սերտով մը պիտի կայանէ եւ պիտի սպայնչանեն
որ Լեռնայ-հո, Երբտու եւ նեզուս աստիճան զանուան
երկը ամենախարեւոր սպայերը ինչ ճառարմ եւ ինչ սիկպ
անին, Այսպէս կը խոսի մըր վերջինեւ զգիտնականն
իբր կըր լեռն ընտրած ճառար մէկ (Հմտու. «Vaterland»
սրբագր. 1896: 20 Արկու. «Յուսկուս»): Դիւս սրբագր
սիկպանեան է յեզուսխմբին անուան այս ճառար, եւ ասպիտ
անուանի պրոֆեսորներ իբր կատարուս, անարցական զի-
տութեան սրբիւնը կ'ունեն ներկայացնել զայն: ...

Ա. Արարչուհի մէջ լեզուաց խումբը կանազայի արեւմտեան կողմը եւ կարճիտանայի ջրանի մը ջեղերու լեզուն:

Բ. Ալիքնայի լեզուներ. Վիճակ, լիճ, Երկնայ, Երբաւ:

Գ. Իրճիկի լեզուն, Եւնիպ, Ինճի, Երկնայ, Ինճի, Ինճի:

Դ. Գաւառ, Ախա Արեւիկայ նահանգաց արեւմտեան կողմը:

Ե. Պալի կամ Պալի:

Չ. Արարչուհի մէջ լեզուներ, Վիճակ, Ինճի, Ինճի, Ինճի:

Ի. Կաւառ:

Լ. Օրիգոն լեզուներ:

Ս. Կարճիտանայի խումբը, Կարճիտանայ, Երկնայ, Կարճիտանայ:

Ո. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Պ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ղ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ջ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Կ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Լ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ս. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Վ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Յ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Զ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Է. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

զարուն գոյութիւն ունեցող Պայտանբու ասանդ գութեանց զանաւորան մըն է:

Ժ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ի. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Լ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ս. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Վ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Յ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Զ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Է. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ը. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Թ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ձ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Կ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Լ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ս. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Վ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Յ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Զ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Է. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ը. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Թ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

Ձ. Կարճիտանայի լեզուներ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ, Կարճիտանայ:

մեռել լեզուն, որ իւր պարզութեան մէջ հազիւ թէ անհասարակ լեզուաց սահմանն անցած է. կան գարեկող անմար որ մանուակ պաշտեան լեզուաց մէջ ցարգացեալ կցարկանու թեան շատ մերկեցած են. իսկ անմար ինչպէս Յր. Միշէլը իւր եւսահասար կրկարութեան մէջ (Grundriss der Sprachwissenschaft. Բ. Հար. էջ՝ 183) կ'ըսէ բարձրահասակութեան կողմէ թիւներ ունին:

15. Աբիսինի կամ Իբրիսինի (Hyperboreen) լեզուներ: Այս անուամբ կ'իմանանք Եօհայի հիւսիսային արեւելեան կողքի եւ Ալմ-րիկայի հիւսիսային եւ հիւսիսային արեւմտեան կողքի գտնուած շատ մը սոցլերն, որոնց լեզուն 6 ինքնակոչ խմբերու կը բաժնուին:

Ա. Ես-իսիսի կամ Իբրիսիսի Միքրիայի հիւսիսային արեւելեան կողքի. հազիւ նաւոր հոգի կը համարեն ես-իսիսիերն եւ շատ յետամնաց ժողովուրդ են. սուսնց իմասի են չ-իսիսիերը:

Բ. Չա-իսիսիերն ու իրե-իսիսիերն՝ Եօհայի հիւսիս-արեւելեան մէկ անկիւնը:

Գ. Անուներու լեզուն. Կամշախայի հարաւային ծայրը եւ իբր Ճապոնի նախկին բնակիչներ՝ Եւսո եւ Տարսիայ կը բնակին Այնուները: Հոս կը յիշատակենք նաեւ Գիւն-իսիսիերը լեզուն:

Դ. Են-իսիսի սոսիսիերն եւ Կոսիսիսի լեզուն:
 Ե. Ես-իսիսիերն կամ Ին-իսիսիերն լեզուն:
 Ջ. Աբիսինի բարբառները:

16. Աբիսինի լեզուներն երկու զիսուսը մասերու կը բաժնուին. Ան-իսիսի կամ Կոսիսիսի իս-իսի, որ ամենի լեզուացից մը կը կոչուի, եւ նախնային կամ իս-իսի, որ ոչ թէ թիւն ընդհանուր խմբին, այլ՝ նաեւ իրարմէ բոլորովին աւարձնաւ լեզուներ կը բաժնուցակի:

Ա. Ան-իսիսի կամ Կոսիսիսի իս-իսի, լեզուներն, լեզուներն, ուրիշներն, կոսիսիսիսիերն, Կոսիսիսի, կոսիսիսի, կոսիսիսի սոսիսի լեզուները. Կոսիսիսի կամ

լեզուներն, Կոսիսիսի կամ Կոսիսիսի, կոսիսիսի, կոսիսիսի կամ Կոսիսիսի, կոսիսիսի եւ այլն:
 Բ. Աբիսինի:

Աբիսինի իւր սոցլակից լեզուներով (Միշէլի խմբը, Լադերեն ու Սիսիսիսի) հարաւային Կուկար լեզուաց կոչուող մէկ շնչը կը կոչուի: Այնուհետեւ սոցլակի գիրքին բերմամբ՝ Բամսուսի սոցլակ մը կը համարեն Աբիսինի: Այս սոցլակ նախնայնական եւ ախարահայն իրեանութեան յիշատակներ կը համարեն մինչեւ 318 թուականը (Ք. Ե.), թէպէտ զոյցներ չեն պակեր, բայց պատմական ճանախմ թիւները հարկաւ իբր հիմնուած են այս պոյնցներու:

Աբիսինի սոցլակներն է Թամար թագուհու հուշ-ժամանակը (1184—1212). Վասն զի կրթութիւնն ու մասնակարգութիւնը շատ յառաջագիտութիւն բնու այս միջոցին:

1. Կոսիսիսի լեզուներու մէկ շնչը կը համարեն եւ 40 հոգարի շաբ են ընդ ակնը: Տես Ռեչե-սոսիսիսի կուկարան լեզուաց մէջ. Կ. Տիւրանի թէմակու Եմար, 1896. Թ. 3, էջ՝ 90 եւ առանձին:

2 Տես Ռուսից պատմիչը, Die georgische Literatur-իստորիա 1897. Կրք. Կրքակ, էջ 296. — Բրուս, Gram-georgienne, 1837.

3 Աբիսինի լեզուներու սոցլակներն անպակ ընդհանուր է մը սոցլակներ անուանու հետ, որ հոս ալ միջին. Միշէլայ կըսէ համար, թէպէտ սոցլակցի միջին եւ միջին մը սոցլակներ մասնակարգներն են: Անոնցմասնական ինչպէս է Աբիսինի թէմակու մը իբր Կոսիսիսի լեզու, թէպէտ՝ ինչպէս կը լսենք, սեւեռան համարողներ ալ կան եւ թէ մասնակարգութիւնը: Սոցլակներն թեմակու համար գրեան կերպ մը բարեկամ Կ. Տիւրանի, որան ընդհին ունինք Աբիսինի գրեանակների մը պէ. Միշէլ ըմբռնողի, մէկ գրութիւնն, որ յառուց մը թոյլարով պատարասուած է, որան մը ինչպէս թիւարկուող կէտեր յառուց կը բերեն:

1. "Ե" ը եւ Թ. ցարերու գրական յիշատակարանները կ'երեւայ, որ Կոսիսիսի լեզուն՝ նոյն իսկ այն

Արդի վրաստանի՝ (արուն անգլացիք Սա-քար-
ձոււելը, կ'ըսեն, իսկ Ռուսք՝ Գրուշին) իբ զկու-
սերին բայ ի բուն վրացիներն, Միջիններք,

ժամանակներ՝ զարգացած էր արդէն մինչև կառարկու-
թեան աւարինն եւ Հաստատոս՝ իբ սուսգարանական եւ
Համակարգական (syntaxique) ձևերն ու առանձնութիւն-
ները։ Այս լեզուն (այն ժամանակ) արդէն կառարկուս
իւ կարգաւորու թարգմանչի բարձր վերացական շնորհաւոր
եւ կու սոյ Սուրբ Գրոց Գրչի ինտրամուսիվիւնը, ինչ-
պէս ձև Եւտարանը (Ս. գար)։ Սոցմաները (Ս-Ք գար
յանարն եւ ինտանոնի ինտրամուսիվեան վրայն նշան) եւ
մերթնն յարական ինտրամուսիվեան Համաստ-
թեանը սրբաբոսւած եւ 1743ին Պսկուզն Իշխանին ձևար
Մոսկուս Հրատարակուած. — (Տես Քուսմարանքը, Վնք,
էջ 260 Kiehorn, Ս. Գրոց մասնակարգութեան զբարգարծ,
Ս. էջ 153 եւ յախորդ)։ Գեղարց՝ եղբար Տեսած պատ-
րագամասցը (762ին, այս պատրագամաստ զի ինչպիսի
իւ պատիւ Պրոցի եկեղեցական ինտրամուսի մէջ, իսկ
Պր. Համալսիի իսկ՝ անոր ինտրամուսիվիւնը) եւն. . . .
Այս լեզուն՝ թիւ շատ լեզուներով մինչև Հինաց կը շար-
աւարտուի։ Պրոց զբար լեզուն իրեն Տիւ ձառայած
է, «Գարնի կամ Քարնի զաւարի (Քարնի պիմուս) լեզուն,
որ Հինաց ալ կը շարաւարի բարձր բարձր վերաց զբար
եւ զբարեան (Hittarain) լեզուն ինչէ։ Օտար լեզուներ
(յուսարնի, յարնիւնի, արարնի, արարնի, պար-
պրնի, ինտարնի եւ Հայերնի) ազգեան ինչպիսի երեւ-
ցած է միայն բարձր վիշեան լեզու թուարանի (կամ թու-
արանեան մասի, lexique) վայ, եւ այն՝ անոր կերպով,
արտակաւ այն լեզուներէ փոք առանձն թուարք շատ չեն
եւ անոնք՝ մեծ մասով այն վրացիներն Հնչկուսով ինչներու
մէջ կը Հանդիպին, որոնք ինտրամուսւած են յանարնեւ,
արարնեւ եւ պարպրնեւ։»

2. «Ընդ բարձր վիշեան զբար լեզուն ինչպիսի
թուարան եւ թարարանը շարն, բայց այն ժաման (կամ ժա-
մանակակիցը) զոր կը խաթն խնիւնիւնչի, խաթնիւնչի
առնիւնչի, խնիւնչի, խնիւնչի, խնիւնչի եւ առնիւնչի ուն
միւրիւնչիւնը եւ առնիւնչի թարարանը, այս եւս յայտնի
է, որ ամենաշին ժամանակներէ ինչ միւրիւնչիքը եւ ինչ
առնիւնչիքը, ինչ առնիւնչիքը, եւ ինչ առնիւնչիքը՝ իրենց կր-

նակներն եւ Գուրիպիքը, Աղսուլեղքը, եւ Ալու-
րապիքը եւ յանի մը ձանք ազգութիւններ։

Կալկասան լեզուները կարգական են, անանք՝
ինչպէս են ամարներն ու լեզուներնը, Հայալեկու-
նա ինեան նշաններ ուլ անին։

17. Ազգական զատակարգին ասի կ'երթնն
յանի մ՝ ուրիշ լեզուներ ուլ, ասիպն թուարան
ինչպիսիան երեւոյթ աննեաներն ասին սոցիալ-
ապոլլիկներու կը կարտանք. այսպէս՝ Ալի-Պալ-
լեզուն, որուն զգայնութիւնն իսկ ընդ ինչպիսի է։

Չական պատմութեանը վրայերն լեզուով կը կատարեն եւ
առաջին երկու ընկերը մինչև Հինաց ուլ պարտա կը փու-
րանին։ Այս բարձր վրացիներու մէջ պատմական լեզուն
արտամական ժամանակներն, վրացիները կը Համարուեր,
սով կը կատարեն իրենց զբար փոխադարձ յարար-
ութիւններն եւ կը կարտեն եւս կը զբար ենն սարեգրու-
թիւնները, ինչպէս ձև՝ «Միւրագոս միւրիւնչիւն» (Արեւոյտի
կեանքը), Հնչկուսով ինչ Երեւանք Բարբաոս Գ. (1114)
ինտարարի, «Արեւոյտիւնչ» — պատմական զինչպիսի
թիւն (երթուք) ա (կամ արտիւն) ժողովրդեան . . . եւ
Արեւոյտիքը, Կեանքիքը, Առնիւնչիքը եւ Գուրարանի ամար-
ներու վրայ արձանագրութիւններն եւն.։»

3. «Գրայն ինչն անին Չանի Ռիվիւնի (Չարնիւն-
չեան զուտնի մէջ), առաւել ուլ զառաւել ինչպիսիւնն եւ
պատմական թարարանը։ (Տես այս մասին Ս. Եղիաշ-
փիի շարարութիւնը՝ «Պարսկաստանի վրացիք») Պրիւն
թարարան զպարտեն, որով կը խաթն՝ Հաւն Կրտսի ձևարով
1016ին Պարսկաստան զպարտեն վրացիք։ Այս թարար-
անքը Չանի են Բիլ, զարու խաթնիւնչի զբար ինչպիսի
եւ պատմ են թարարանը Հին-բարձր վիշեան թուարք, որոնք
արդի-բարձր վիշեան լեզուն մէջ մտայնած են, բայց ուլ
(Հին) զբարարնի մէջ . . . .»

4. «Վրաց ամենաշին ինտրամուսիվներու եւ մասն-
ակարգներու մնչպիսիքներն են՝ Միւրիւնչի, Գեղարնի, Օմիկար,
Իշխանի, Մոսկուսի, Տարնի, Հարարնի, Օմիկի, Հուտարնի,
Պրուսի (Սուխուս), Կրտսի, Գրնի եւն . . . Նայպիւս եւ
Վրաստանի զարար՝ Երան (Ամիւն), Սինաց, Կրտսիւն
եւ այլն . . . .»

Սեպագրութեանց երկրորդ սինակն լեզուն-
բայց վերը (12, ուրախ-արտայեան) հասուածին
մէջ տեսնէք, թէ էլ ջրանի մը գիտնակարը կը մտնէ
ուրախ-արտայեան խմբին տակ դասուելու այս եւ
ուրիշ՝ սակագեան կամ սուտարեան համարեայ
լեզուները:

Լեզուակազմութեան երրորդ ձևը:

Հաւելան-վան, կամ հաւելան վաւելեր՝:

Հայրական լեզուներ երկը գլխաւոր տե-
ղարկ կրնանք բաժնել. Ա. Սեւ-վան լեզուներ. Բ.
Քաւան լեզուներ եւ Գ. Հնդերգազման լեզուներ:
Ա. Սեւ-վան վաւելեր երկը գլխաւոր խմբերու
կը բաժնուին.

1. Աւել-վան ասորվան համբ՝:

— Աւել-երէնն որ ի սկզբան անց ասորի՝ եւ
Միջագետի հիւսիսային կողմն ցեղին լեզուն էր,
շատ տարածուեցաւ եւ իր քոյր լեզուց վրայ
տիրեց, Ասորեստանեայց ժամանակներն իսկ արա-
մերէնը՝ ասորեստանեայց եւ հրեից հազարա-
կցութեան լեզուն էր: Բարբախտն երկրորդ պե-
տութեան՝ այսինքն քաղցեական տերպակտու-
թեան ժամանակ տերութեան գլխաւոր լեզուն
էր արմերէնը. նաեւ հրեից ոչ ժողովրդական լե-
զուն եղաւ, իսկ երբայցեքերէն մնաց իր ծխական
եւ մատենագրական լեզու: Պարսից պետութեան

1 Յայտնի է մինչև հիշատակածներն թէ շատ
շուտ վաւել-բաժն ասն լեզը խմբոր հաւով անցողներն
(այսինքն բան, բան-ի, է բան-ի), այլ արժանական ձայ-
նաւորք փոխելու զորութիւն ունեցող լեզուները. սամ-
ասոր, քեր, ե-գար, քար, քան, քար, եւն:

2 Պէտք չէ շփոթել Ասորեստանեայց լեզուն՝ որուն
ասորվան կրնաք: Ա. Սեւ-րից կամ Ասորիք լեզուն՝ որուն
ասորիքն անունը սառ ստորական եղաւ է, կը նախըն-
տրէից երկրորդին ներքին բան, խառնակութենէ ազա-
նելու համար:

մէջ՝ Արքաութ արեւմտեան կողմն քոյրը նահանգ-
ներուն պայտանական լեզուն էր արամերէնը, եւ
այս պատճառաւ զիջ շատ տարածուեցաւ ոչ
միայն ի Փոքր Ասիա, այլ նաեւ մինչև Արդիպատս
կէտա: Արամերէնն յետի գարեուն մէջ յունա-
րէնի հետ մկտեց՝ շրխանանայ արեւելքին եր-
կրորդ լեզուն եղած էր, եւ մինչև տարտական
լեզուն այն կողմեր տարածուիք՝ այսինքն մինչև
Գորտ գար Բրիտանոս ետքը, այդ դիքքը պահեց,
բայց յետոյ տեղի տուաւ արաբերէնի՝ որ ժողո-
վրդական լեզու եղաւ:

Արմերէնն երկու շրջանի կը բաժնուի. նե-
լանաւան արմերէն եւ արեւմտեան արմերէն:
Հիւնաստանն արմերէնն՝ աւելի զարդ-շեղին ա-
նուամբ ծանօթ է, եւ Ս. Գրքոյ ջրանի մը կարեւորաւ
յատուկ լեզուն է: Այնպէս այս բաժանման տակ
կ'երթայ շաբաթեան արձանագրութեանց լեզուն (ի
Հաւելան եւ սինաստեան թիբակզոյն վրայ),
նայնպէս գաղթութեան եւ ասորացաց լեզուն: Այն-
պէս այս կարգէն է ծանօթն լեզուն ոչ,
բայց միայն այս տարբերութեամբ որ Գ—Չ գար
հարաւային Բարբախտ խառնուրդ մը կը կազմը
հեծեմանական եւ քրիստոնէական վարդապետու-
թեանց: Եւ ինչպէս նաեւ արմերէն բաժնն է՝ այլ-
տարան ասորի (սիրերէն) անուամբ ծանօթ լեզուն,
որ յունական ազդեցութեան տակ՝ քրիստոնէական
հարաւան մատենագրութեան մ'անի, եւ բաւական
ազգամ է ինքն ոչ ի կարգին հայ մատենագրու-
թեան միայն: Այս ասորի դասականական՝ որ նախ-
նորար ինչպէս կը լուսուէր, երկրորդ գարուն
Ս. Գրքոյ թարգմանութիւն մը սխուսեցաւ, որ Պե-
ղոս անուամբ ծանօթ է եւ անեւահին թարգմա-
նութիւնը կը համարուի: Քաղցեայցաց, Դեստա-
րականաց եւ Գալիսիականաց կենդակական ծխական
լեզուն արմերէնն է: Բուն արմերէնն՝ իր ժողո-
վրդական լեզու գրեթէ մեռած է, միայն ջրանի

մը զեղերու Քաղաքացւոց բերանը կ'ապրի: Գամա-
կոսի մաս Ընդդրբրանանու Տանայքներն սնանք
քաղաքացիներն յանն գաւաւական մը կը խօսին, իսկ
Արթիւս լծին քոֆի բնակիչները կը խօսին Նոր
(նոր սիրերեն) բուսած գաւաւական մը, որ բուն
ասորի լեզուն չառ մտ է:

Բ. Աւորոգանիւն լեզու ամենայն սեմա-
կան լեզուներն մէկն է. ասորոգանիւն լեզ-
ւանուանաի, զման զի ասորական Տարիտայ ճանչ-
ցուեցաւ առաջին անգամ, բայց բառ ինքեան Տարի
էր Բ. Աւորոգանիւն անուանել, զման զի ասորա-
բաբելական գրականութիւնն առ կրթութիւնը Բաբել-
ոնն է. քաղաքայանս սիւսան: Բուն ասորեականեան
լեզուն Բաբելոնցիներն կը զմանաւոր գաւաւական
զոյցն երանգով մը (nuance): Ըստական սեպա-
զբութեան առասնիւթը մասակարարած է մեղի՝
Ըստբանիտայոյ Գ. ի (670—647) սեպագիր
աշխատներ Տարարած ոչ բը. զիսուսարար այս
թրծեալ կուերու միջնորդութեամբ կրցաւ կար-
գացուիլ քաղաքացւոցարարածութեան զոյցն,
Իզգասբան (Կնքրովի) մէտը եւն: Սահայն այս
սեպագիրներն ալ՝ աւելի Տարարոն բարեյա-
կան սիզբնականերու ընդօրինակութիւններ կը
կարծուին: Ըստ Lenormant (II, 187) Սարգան Ա.
(Շար-յուզան), Ազագի (Ահագի) թագաւորը
Բրիտանոն յառաջ 2000 ին թ քաղաքայանս Ահագ-
այոցայ մոզական է. զիցարանական երգերը Տար-
արել է. բարեյազներն թարգմանել առաւ: Արեւն
բարեյական գրականութիւնն սկիզբուն
օրինակն զոյցն ձեւուած է: Սահայն այս մասե-
նագրութիւնը միայն երգերն է. զոյցներն չի
բողբանար, այլ կը պարտանկն նստն տղն ալ
պատմական արձանագրութիւններ, զորոքը Ըստ-
րեանանի է. Բաբելոնի տիրապետողներ՝ իրենց
պարտաներուն վրայ, կատարաններու է. ըսբի-
նիտականներու վրայ գրել կու տային:

2. Բանիւն խոսքը:

— Եբրայեցիներն (Հրեներն) Ս. Գրոց լեզուն
է եւ ք. Բ. մինչեւ 15^{րդ} դար կը Տանին: Գերու-
թեան ժամանակը շատ փոփոխութիւններ կրեց
կրթայեղերնը եւ գրեթէ ժամայն քահանայից ու
զեւասուցւոց լեզուն էր. յաւարեւն է. որքն
լեզուներն առած ձեւերով բոլորովն փոխուած էր.
Տարարակ մտգութեան սիւսաւ արտերն խօսիլ:
Կրճարուն 10 դար ետքը սիւսաւ Նոր Եբրայեցիներն
կամ Բ. Աւորոգանիւն լեզուն, զոր մինչեւ այսօր կը
գործունեն Տրեպար է. բաւական Տարուս մասե-
նագրութիւնն ունի:

Բ. Փիւնիկեան, որ երկու միգրատորութիւն
ունի, իբր ձևն է. Նոր Բ. Աւորոգանիւն ք. Բ. Նոր
գործնիքներն արձանագրութիւններ զմանուած
են: — Այս լեզուաց Տեւս սերտ կապուած է Ըս-
թանիւն լեզուն, որուն մէկ արձանագրութիւնը
(Մէշա թագաւորին) ք. Բ. մինչեւ 9^{րդ} դար կը
Տանին:

3. Արաբական լեզուաց խոսքը:

— Արաբերեն լեզուն 6^{րդ} դարուն (ք. Ե.)
արդէն իբր մասնեաց բական մտախած լեզու ծա-
նոթ է, բայց իտալեան ձեւերը առաւ իր
ասարածութիւնը: Արաբերեն յատկութիւններն են՝
բողանայններու առաստութիւնն է. Տարութեան վա-
զիմի գրաւմ մը, որով կը ասորերի միւս սեմական
լեզուներն: Բայց Տեւս ձեւերու զով ունի նորա-
զոյն ձեւեր ալ, որով ամենայն սեմական լեզուն
չի կրնար Տանարուիլ: Ամենայն լեզուացիներն եւ ին
ալ ասնորիններն, զանկ լուսարեւնն է: Արեւն
ասարածութիւնը Տեւս Տեւս տարբարեցաւ բնական-
կան է. Նոր գաղափարաց ստատմիլ, որով ձայ-
նասրերը անարարան է. բաւական բոլորովն
իսկ կորուսեցան է. նորակերտ ձեւեր յառաջ
կան: Արաբերենը Նոր գիտութիւնը գաւաւորարա-
ունի:

- Բերբերէն-բանէն - բերբերէն:
- բ. Աբ-բերէն - բերբերէն:
- գ. Ա-բերէն - բերբերէն:
- դ. Եբ-բերէն - բերբերէն:

Նոյնպէս Մուսու կզգ զին վրայ խառնած Բաբելոնի բնակիչներն խառնեցին իրարմեզ խառն արարեանքն զաւսուսանս մինն է:

բ. Հ-բ-բանէն Աբ-բերէն կամ Աբ-բերէն-բանէն (Հ-բերէն) լեզուները, որուն զիջուարն է՝

- Ս-բերէն կամ Բերբերէն-բանէն լեզուն, յրիտանական թուականէն յաւազք ծագածն է, եւ բազմաթիւ արեւմտագրութիւններ ունի, բայց Կրտսէր գարեւն սկսեալ Բերբերէնն եւ Բերբերէն-բանէն սկսա սկսա ձուլուիլ: Ս-բերէն-բանէն շատ մնա է՝

բ. Գ-բ-բանէն կամ սխալմամբ «Եբ-բերէն» բնուածք. բայցորին կրտսւած է այլ լեզուն, բայց բազմաթիւ զաւսուսանեանքն ունի. ծանոթ է Հապտաւանի թագաւորութեան հին մայրաքաղաքի՝ Աքքոսի լեզուն, որով Կրտսւոն Ս. Գիրքը թարգմանուած է, եւ Տայգէի յրիտանեկց եկեղեցական լեզուն կրած է: Գ-բ-բանէն երկու զաւսուսարարու ծանոթ են. Գիրքի լեզուն, որ կը խառնի ի Մասուսա, եւ Գիրքի կամ Գիրքի՝ որ Հապտաւանի հիւսիսային կողմեր կը խառնի:

գ. Ա-բերէն զաւսուսարարուք 13րտս զարուն Սոզանեան Տարասութեան տամանակ տերութեան եւ արքունեաց լեզուն է կուս:

Դ. Բ-բ-բան լեզուներն երկը զիջուար խմբի կը բաժնան:

1. Հին Եբ-բերէն կամ Եբ-բերէն-բանէն լեզուն երկուս ամենահին լեզուներն մէկը, արդէն Բրիտանական յաւազք մինչեւ 4000 տարի կը հասնի, իսկ Եբ-բերէնն մեւով՝ Բրիտանական եւրոպ մինչեւ 1000 կընայ յիշատակարանեկամ զուլուիլ: Այս երկայն ջրմանին մէջ՝ լեզուն մը փոփոխութեանց

ամեն երեւոյթները կընայ զեկեղեցի կերպով նշմարուիլ Փարասաներու լեզուն վրայ:՝ Կրտսւածք լեզուագէտներու ուշագրութիւնը կրտսւած է այս լեզուն իբր՝ պատմական, կրտսական արեւմտագրութիւններովը. պարսկերէնէն եւ մուսուսաներու պատմաբնական վրայ կրած կրտսութիւններն այլ եւս գաղտնիք չեն: Բայց ուղեգրութիւններ ու վերեր այ պահուած են մինչեւ հիւսիս: Եբ-բերէն-բանէն ամեն ջանք բրած են իրենց լեզուն՝ յաջորդ սերնդը համար ստանահասնելու:

Եբ-բերէնի՝ իբր մնացորդ հին եգիպտացերէնի, 17րտս գարեւն ի վեր չի խառնիր, այլ միայն իբր կրտսւար եւ եկեղեցական լեզու. մեր գրարարին վիճակակից է: Եպտերէնի մէջ 3 զիջուար զաւսուսարարու կը գտնուանի:

- Ստրէն Եբ-բերէն-բանէն կամ Բ-բերէն լեզուն:
- բ. Պերէն Եբ-բերէն կամ Ս-բերէն լեզուն:
- գ. եւ Միլլէն Եբ-բերէն իբր Գ-բ-բանէն ճիշդմը: Այս երրորդ զաւսուսարարուսն իբր երկու ճիւղերով՝ Բ-բ-բանէն լեզու կ'անուանուեր հին լեզուագէտներն:

2. Ի-բերէն կամ Բերբերէն-բանէն կը խառնի ի Հիւսիսային Աֆրիկէն. ծանոթ են միայն Գ-բ-բերէն, Ի-բերէն եւ Բ-բ-բերբերէն լեզուն:

3. Կ-բ-բան լեզուներէն (կը կընուի նաեւ Ե-բ-բերէն) լեզուախումբ, բայց կընայ շատ զիւ-

1 Նման ի մտածուարի C. Abel. ի Sprachwissenschaftliche Abhandlungen, 1885, էջ 286: Իսկ եգիպտացերէնի, ճեղքը, բազմաթիւն եւ սեմական լեզուներու ստուգարանութեան յարարութեանց նկատմամբ սես նոյն դիտմանին ուրիշ մէկ երկարութիւնը, 1885ին, ի Լոյսոյցիկ ապուած էջ 561. — Նոյնպէս՝ Der einheitliche Ursprung der Sprachen der alten Welt, Leo Reinsch, I, 1878. Պիտերս. եւն. — Գնա նոյնպէս «Le pronom en égyptien et dans les langues sémitiques», A. M. Durand (ի Journ. Asiat. Գոյն-Յուլիս, 1895) եւն.:

բան՝ արարեթէնի մէջ յիշատակուած զԷ՛շ [՝Ա-
թաւազան] լեզուին Տէա շինթուիէ)։ Ար
խառնի այս լեզուախոսմանը Եւրոպիկի տրեւեման
ձայրը, զուստականներն են՝ սաւալ, գաւա, սփոր
կամ քաւալ, սաւա, սաւա, գաւա և քաւա կամ
քաւա-քաւալ։

4. Հայերէնում լեզուները՝ Մեր զուս-
տապահման շինթուի գերիցն զարը կը կայմեն
անպիտան լեզուները, որոնց՝ հայերէնի գերիցնում
ստանն ալ կը տրուի։ Լեզուապահալ լեզու մէջ ամե-
նէն կատարեալ զարգացած լեզուներն այս Տաւաա-
ճին սակ կ'երթան։ Թեպէտ Տեղեւոյական լե-
զուացիցն՝ ի ինչ պարզ Տաւաաթեւ կայմուած ձոյ-
նականութիւն մ'ունի, բայց քանի մը լեզուախոսմ-
անքու. վրայ զարմանալի առաստալ լեզու մը ցոյց կու
տան այս Տաւաաթեւը. (յիշեցնելը միայն առ այժմ
սանկրիան ու Տայերներ, վերջեր միայն քանի մը
զերբաւ նկատուած)։ Հայրականութիւնը շատ
զարգացած է այս լեզուներու մէջ, այնպէս որ ձեւա-
խառն լեզուներ բարբառներ որչա՛կ կերպարմար
տան և։ Քերականական կայմութեան կողմանէ երկուքի
կը բաժնուին այս լեզուները, սաւա-քաւալ և գաւա-
քաւալ լեզուներ։ Ազգութիւնէ յառաջ եկած
Տարբերանութիւնը լեզուներ լեզուներ և լեզու
անուններու վրայ որչա՛կ տեսնուի։ Հնդկարտական լե-
զուները միմեկէ Տիմոյ 8 խմբի կը բաժնուին, բայց
քանի մը Տայերներ՝ որ միմեկէ Տիմոյ կրանեան
խմբին սակ կը զուստըր և։ — կը զուստի, շնորհիւ
Հաւրամանի քննութեանը՝ զստ լեզուախոսման կը
նկատուի, տարբուած ենք հնդկարտական լեզու-
ացիք 9 խմբի բաժնեյ, որ են Տեւաաթեւները.

1. Հնդկական լեզուախոսմանը.
2. Երանեան լեզուախոսմանը.
3. Հայերեն լեզուախոսմանը.
4. Եւրոպական լեզուախոսմանը.
5. Լեւրոպական լեզուախոսմանը.

6. Իտալական լեզուախոսմանը.
7. Ալաւա - իտալական լեզուախոսմանը.
8. Գերմանական լեզուախոսմանը.
9. Անգլեան լեզուախոսմանը.

1. Հնդկական լեզուախոսմանը։ Այս խմբին ա-
մենէն նշանուար լեզուն է սանկրիտերէնը՝ որ կը
նշանակի քաւա-քաւալ լեզուն, լեզու Տեւաաթեւան
ընտ և։ լեզու ձեւաաւարակ լեզուն ստատոլ լեզուն
Տաւաաթեւը։ Հնդկարտական նախալեզուին սանկրիտ
զուստը լեզուն կը Տաւաաթեւի. և այս է պատճառն,
որ Տին լեզուակները հնդկարտական նախալեզու-
անքու սակ՝ շատ անպիտան պարզակաւ սանկրի-
տերեն, կ'սկին։ Երբոք կերպարանաց սակ կը ներ-
կայանայ սանկրիտերեն լեզուն. մէջ մը միմեկէ
մէջ, որ Տին Հնդկերենը կրճական մասնանն է և.
Քերտասն յառաջ միմեկէ 1500 տարի կը Տանի.
միմեկէ միմեկէրէն կ'անուանուի, և պահած
է շատ անպիտան ձեւեր. իսկ երկուքը՝ սանկրի-
տերէնը, որ Մասաթ Տարտաս, Արանյանա
են, մեծ վեպերու՝ և Արայիպապի զուստական
սակզնակարմութեանց լեզուն է։ Այս զուստական
լեզուախոսմանը՝ սանկրիտերէնը, եւրոպայի իր
զիտական-
անց լեզու շատ լաւ մտկուէր, զբուստ են կրճակ-
զերբեր. մեկտեւ լեզուներ և։ Պանինիի լեւրոպի-
տականութիւնները. Տիմոյ ալ հնդկական գարջներու
մէջ կը ստիպուի, զանս զի բոս Տանականութեան
Տաւաաթեւն այն կարեւորութիւնը լեզուները որ
զարբարե ունի Տին հայ զարականութեան Տաւաաթ-
կամ լատիներենը՝ և արտական լեզուաց Տաւաաթ։

Քերտասն յառաջ երրորդ զարբան սան-
կրիտերը մեռած էր, և կայմուած էր արդիւնքը
(այսինքն սանկրիտ լեզուն). սանկրիտերենի
ձեւերան արտականքը երեւոյթները պարզուած են
զարկրիտի մէջ։ Ըստ ինքեան պարկրիտը՝ սանկրի-
տերենի մէջ զուստապարբառն էր, որ կակալ և

գիւրին Տնչուս թեկանն համար աւելի ժողովրդեան
ևւ սակկին ստորական լեզուն եզուս : Պրակիրս
լեզուին հէս մեծ կարեւորութիւն առաւ շառն
զուստարարութիւն : Իրբեւ եկեղեցական եւ զիտ
նահան լեզու՝ զուին (որով զբուսած էին հա-
բուային բուզգ Տայսականս թեկան կրօնական զբրե-
րը) սնցուս Եկկին եւ Նորին Էնդրաստան, եւ հոն-
տեզուան լեզուներան վրայ մեծ սպգեցու թիւին ու-
նեցուս : Թեւզեա պային հինայ չի խոսուիր, բայց
իրբեւ «նահիրական լեզու» շատ կ'ուսուցարի եւ
կ'ուսումնասիրուի :

Սանսիրիսերեւնի իրր նորագոյն ճիւղերը
կրնան նկատուիլ որքով որքովն լեւաները : Էնդ-
կաստանի արեւմտեան կողմը զննուիլ լեզուն, զոր
կր խոսին գրեթէ 14 միլիոն հոգի : Գուրգուրի լե-
զուն (5 միլիոն)՝ գիտարարար ի Բուսիէյ : Եւրոպի
լեզուն (2-2 1/2 միլիոն), Սուրբապի լեզուն
(15 միլիոն), Կանիանի լեզուն (2 միլիոն) :

Արեւելեան կողման շրջն լեզուն (4 1/2 միլիոն),
Բելիւսի լեւան (36 միլիոն) : Բուն Էնդիլիէն կամ
Էնդիլի լեւան կր խոսի հինայ 60-65 միլիոն ժո-
ղովուրդ մը, որ նաեւ շրջուս այ կ'անուսնուի, եւ
մասնատական հնգիկներու ստորական լեզուն է,
բուն հնգիկ բուսերեւն զուս՝ արարեւրեւն, պարսկերեւն
եւ նոյն իսկ տաճիկերն բուսերուս : Սահազին խառ-
նարդ մը կայ այս լեզուին մէջ : Բնակչանուպս այս
60 միլիոն ժողովրդեան լեզուին մէջ շատ մը զուս-
տականներ կր զանապանուին : Յիլեւեր զորքու-
լեզուները որ կր խոսուին ի Պանիւր, եւ Էնդիլի-
(Էնդիլի) լեզուն :

2. Եւրանիան լեւանութիւն : Այս խմբին լե-
զուները 3 ժամանակակիցի կրնանք բաժնել .

- ա. Էնի եւրանիան, բ. Գիլի եւրանիան եւ գ. Նոր
եւրանիան լեզուներ :
- ա. Էնի երանեան լեզուներ :

ա. Զուրիլի լեզուն՝ որով զբուսած է Էնդիլի-
Պարսի Զբուսի ժողովրդեան թեկանց հասարա-
ծութիւն : Էնի եւրանիան այ կ'անուսնուի զանոց կե-
րեւր, զման զի ամենէն աւելի կր խոսուեր ի
Բանդիւրի :

բ. Էնի զորքիլիէն՝ որ պահուած է Արեւմ-
նեանց սեպագիր արձանագրութեանց մէջ (Քրիս-
տոստ յուսաջ 520էն սկսելով մինչեւ 350) : այս
արձանագրութիւններուն ամենէն հինը կր համա-
բութ լեւանեան լեզուն վրայ Գուրեհ Ա. Աշտու-
պեանին զրի տուած արձանագրութիւնը :

գ. Սիլիլի եւրանիան լեւանութիւն : Սասանեանց
հարստութեան ժամանակ (Ք. յս. 226-651
Ք. ես.) :

ա. Պանիւրիլի (== Էնդիլիէն, Գիլի զոր-
իլիէն) սիրող լեզուն եզուս : Բուս ինքեան պահ-
ուերեւր զուս լեզու մը չէ, այլ արաներն սար-
նեքով խառն լեզու մը : Աւետայի թարգմանու-
թիւնը կայ պահուերեւր լեզուս, նոյնպէս՝ աշ-
խարհամասնութեան ժողովուրդեան մը (Բան-
դիլիէն) :

բ. Պարսի (Փարսի) զուսանն, որ աւելի Պարս-
կաստանի արեւելեան կողմը կր խոսուեր :

գ. Նոր եւրանիան լեւանութիւն :
- Նոր զորքիլիէն, (իրը 800էն ի վեր)
կիսուս Գիրգուսի ձեռքով արեւել, զորքիլի զուսած
զուստականն չի զանապանուիր, բայց շատ մը
արարեւրեւն փոխառութիւններով զարմանայ երեւ-
ոյթի մ'առած է : Քերականական կողմութեան
պարզութիւնով, զարգացած համապայմանութեանը,
գիրութեան լեզուներն աւ ճիւղանութեանը՝ որով
գաղափարները բացարարեւր շատ կր յարմարի :

բ. Աւանիլի կամ զորքիլի :
գ. Բիլիլի (ի վրայտուան)՝ որ իւր երեք
զխոսար զուստականներովն (Նուրան, զուս,
գրանիլ) նոր պարսկերեւր շատ կր մնանի : 1890 թ վե-

մակարդութիւնն մը 1,200,000 Տագի կը հասնէ: Բերքերը, որոնց պատերազմուակը բնութարանով իւրը գրականութեանն մէջ՝ քանի մը նամական կըր գեղեկ դաս, աբիշ արդեւոր մը զոյց սուսած չէ: Հակառակը սնդուց կըտարացի գիտնականը՝ նոր պարսկերէն գրաստական կը քրդերէնի սահմանները կ'երկուայ թէ գծաբանարար որոշ գծեր չեն կրնար:

Գ. Օտերէն, որ կը խոստի ի Կուկաս: Հին երանան լեզուախոսմը՝ Վանահրեանքն ըստ ըստ է. հարմարանութիւնն այս երկու լեզուախոսներու մէջ ալ գրեթէ նոյն է, նոյնպէս բառերու մեղերը նոյն է, սարքերութիւն կայ միայն այլեւայլ ձայներու եւ հնչումներու մէջ, Եւ յս է պատճառն որ այս երկու լեզուախոսներէն ընդհանուր արեւելեան անուան սակ կ'ամբարտակին. կան գիտնականներ որ երկու խմբերն ալ մէջ արմատի երկու միջադասումները կը համարեն:

Յ. Հարթի լեզուախոսմը. «Լեզուախոսմը անունը թերեւս իրուունը այս լեզուապէս ընթերցողն յուսալու, որ նորանոր լեզուներու արարի մի խմբուած են հայ գրչոյն սակ, ընթացքը պետի պարզութի այս հաստատմն սակ, Բայց չէ. Բայց ի հայերէնէն՝ որի լեզու առ այժմ չենք ձանձար այս խմբին սակ: Նոյն իսկ հայերէնն հայերէն մերէն թամանակն ի կրցու հնչեցողական շղիմային մէջ պակ մը գրուել՝ իրը իրեն սեպհանանութիւն: Ի՛ Լագարդի եւ Գր. Միլլիքի յուզումներով ալ գրեթով գրեթէ հաստատուած էր հայերէնի երանան լեզուախոսին վերաբերելը: Թեպէտ Լասելն՝ ապացուցանել կը ըստ որ «առանձինն՝ աշխարհ — փոքրասիական — Եւրոպական լեզուարանն մը կայ ք, բայց յուզումները զորանք չեն:

1 Zeitsch. der deutsch. Morgen. Gesellach, 1896, 2. Ausg. 10, 364—388:

եւ երկրորդ՝ իրմ ալ յասպէ պետականն՝, Վերգիւննէն՝, Սպիգելէն՝ եւ այլն յուզումներով գրեթէ ապացուցուած կը համարուէր հայերէնի երանան լեզու բնույթը: Չարմարը չէր, որովհետեւ հայերէնի վայ աննուած երանաննչանները իր շատ քան կը ապահով էին. բայց հայերէն կը միայն գրուի: Թէ քանի որ այս ամէն նշանները հայերէնի իրարմէն բառին վայ չեն նշանարար, եւ երկրորդ՝ յասպէ բերուած արեւելեանք քանի որ իրական նշաններ ունին փոխառութիւն բնույթով, կըրնային գիտարար բնույթով... Գրեթ. Հիւրմանի վերապահակ էր այս մեծ գիտար, որ իւր մէկ յու-

- 1 Գերականութիւն հայերէն լեզուի, 1837:
- 2 հայերէնի հիմունքն՝ արեւելեան լեզուապետն մէջ.

1846:

- 3 Հոգարդէ լեզուի բերականութիւն, 1856:
- 4 համարական լեզուապետաց մէջ ընդհանուր հնչումներն իր այս. գամ զի երանան լեզուի յաստատանները կը սեմունէին հայ լեզուի վայ: Գ. Պատկանան (Recherches sur la formation d. l. langue arménienne եւ այլն: Պարիս, 187) [հրատ. E. Dulaurier] էջ 111) կը համարուած երանան լեզուի մը յաստատաններն՝ առանկով Բոքրէն (Vergl. Gram. d. Sanskrit, Zood, Armenisch, եւ այլն: Բեռլին, 1857—1861). =) Իր որ անակիրարք առանկ, հայերէնը՝ միայն երազանան լեզուաց պէս, առի ի — հ ի! = ա — մ — անան. mānā = māna, եւ այլն: Ի) Կանակիրտն մէջ 50 սով: բառի մէջ 5 սով: քանդի մէջ 10 սով եւ պարսիկ քով սկսած բառերը, հայերէնի մէջ ալ նոյնպէս 2 սկզբնուած անքն. Գ) երանան լեզուաց պէս՝ հայերէն 2 գրեթէ կը համարուածուած անանք. Ե իսկ երազանան խմբին մէջ. Զ. Շ. Գ) Ե գրեթէ կը համարուածուած անանք երանան խմբին եւ անանք. Ի մէջ նոյնպէս 2, իսկ յուզումներն եւ լուսններն մէջ՝ ի. Ե. Ե) Կանակ. Գրեթ փոխարէն՝ աննքն հայերէնի ինչպէս անն. քանդիներն մէջ Գր. եւ այլն:

գումամ¹, բարբառին նոր հորիցան բացաւ հայերէնի համեմատական լեզուագիտութեան, եւ քննութիւններն այս ուղղութեամբ շարունակուեցան, իւր վերջին Տրասարակութեան մէջ՝ ամբողջ իւր քննութեանց արդիւնքը, գտահարձ բնիկ հայերէն բառերը փոխառութիւններն (պարսկ. ասորերէն, յունարէն եւ անասողք ծագում ունեցող փոխառութիւններն) սխառ բնիկ հայերէն բառերու հնչուիտաբանիկ նշանական ու ձեւափոխանք օրէնքներն², *Mutatis mutandis*³ գրուած է հաստատուն հիմ⁴ մը հայերէնի նշանաբանն ու բառական քննութեանց, սակայն օրէնք չէ մտնայ որ այս քննութիւնները կը գտնանք միայն եւ միայն Ե. գարնն սխառ⁵ մեջի հասած գրուող հայերէնի վրայ: Գաւառական բարբառներու հետազոտութիւնն ալ — գտնէ զարդ — մինչեւ Ե. գար կրնան հասցընել գնեց, բայց ոչ աւելի յառաջ:

Արեւմտեան հայերէնը կը մտնանք Ե. գարնն, բայց անկէ յառաջ ինչ կը խառնին Հայերը, բնական է հայերէն մը, բայց ինչպիսի հայերէն, շենք գիտեր: Արարող աներու, Վանի կամ Տասրուան արեւմտաբանութիւնները մեզի ծանօթիկ հայերէն օրէնքներով կարգ ալ ու մեկնել ի դուր ափառութիւն է, եւ ոչ երբեք արեւմտեան հայերէնը կը համեմտէր: Միշտեւ հինգ կարգադասաններուն մէջ հայերէն իսկ ալ անգամ չկրցանք գտնել, ի բայ առեալ ինքերեւ իւր կամ իսկ բարբ, որ սակայն հայերէն բառի ձեւ ու նկարագրի չունի: Հայերէն

ասով ալ վերջահանապէս քննուած չէ, գեռ կան շատ մը ասորերէնի բառեր, որոնք փոխառուել կամ բնիկ ըլլալու վճարին կը սպասեն, բայց այժմէն կարելի չէ որոշ խոսք մ'ըսել, ունինք որ. աղագաւ, որդիլ, ասիլ (Տիւրքական. բաճա, նոյ. յՕՆ, բայց փոխառուել չա՛նք է), նոյն իսկ Բարբառնք բարբ գեռ համեցեցուցիչ համեմատութիւն ու մեկնութիւններն առած չեն, եւ գեռ հայաբնիկ կը կարգ մնն այլպիսի բառեր: Կան որքէ իսկ մը մը բառեր, որոնք նոր կանոնի վերջին կը սպասեն մեկնուելու: Տակաւ. ասանց կարգէն են որոնք, որդիլ, եւայլն. որդիլին (իւր ար-ա-նիւ) վերջին մտքը կը մտնանք իւր հնչուիտաբան. *pedo* = նեւ, սուս. ԵՄԷ մտնայ (եւ ոչ պրոսի. բա՛ն կամ աս բառէն). բայց կը մնայ որ-գողիչ այբով՝ իւր սոս, սակայն ի հաստատութիւն չունինք վկայութիւն մը որ-ի = սոս նշանակութեամբ: Եթէ գտնուի այս նշանակութիւնը, այն ասին որդիլն ալ՝ զոր շատանց արդէն մեկնած ենք իւր որ-ա-գողի, կը գտնէ — ինքերեւ, բայց շատ գո՛տարաւ — իւր

¹ Պր. Գրաստ մեկնել կը ջանայ վեյ. alarch բառով. իսկ Jensen (Recueil XVIII. N^o S. II. էջ 117)՝ որ գրով արտգիլ գլուխ մը նշանակով կը մեկնէ ցարակարգիներու մէջ, այս վերջիններս հայերէն ըլլալը կը հետեւեցնէ. բայց նախ որդիլն մեկնելու է, ինչ ընչ բառ. . . :

² Ար գրուած է շատ մը գիտնականներու մտադրութիւնը, բայց անն մեկնութիւն զարգ. մնացած է — անհասանկան. այսպէս Պր. Միշտեւի «Sitzungsberichte d. phil. hist. Classe d. k. Akademie d. Wissensch. zu Wien, LXXX. 48. էջ 428, կը մտնէ իրուակն՝ Տիւրքական. *actuant* ստուգաբանութիւնն եւ կը մեկնէ *ասու-իլ* [հասու-իլ] բառէն. որքէ անգամ իւր ասու-իլ = *efficaciter produens*. (d. Meillet (Revue critique XXX. էջ 22. Ռաս = *yaiziata*. Գրաբարեան (Ethnolog. Mittheilungen 1896, V 143 կը մեկնէ Ռասուս = *vastu-n-d* = Տան եւ զարգրի Ռասուս. . . Երեկն ալ շատ անհասանկան):

¹ Ueber die Stellung des Armenischen im Kreise der indog. Sprachen, Kuhn's Zeitschr. LXXX. 23, էջ 5-42 [1875].

² Arm. Gram. I. Arm. Etymologie, 575 էջ. Լայպցից, եւայլն:

³ Ար քերականութեան վրայ անս մեր երկու քննագրաստութիւններն ի շնորհ. Արարող, 1806 Երեւն, էջ 182-184. եւ 1807 Օգոստ. 243-246.

մեկու թիւեր: Այս յառաջ բերուած բոլոր բառերը
գուրը կը մնան Հիւրջմանի քերականութեանն, եւ
պատճառն է՝ զանուած կանոններով մեկու թիւեան
անկարելութիւնը: որ թեմ կը մնայ զեւ շատ առ-
պարզ այս մասին: —

Եթէ գրաստը լեզուին քննութեան հետ հա-
մեմատուի բարբառախոսութիւնը (զուտական
բարբառներու զիտութիւնը) աւելի յեանեալ կը
գտնենք վերջնոր: քանի մը բառ քննել, քանի մը
բառ հասարկել, ահա տակ մեր մէջ զուտականու-
նեալու զիտութիւնը: Մասնական քննութիւններ թի
հարկ բացասութիւն կը կոչուին եւ վերջնա շատ
կարեւոր խոգարկութիւններ կ'ըլլան այս նկատ-
մանը՝ բոլոր զուտաբարբառներու յորինուածու-
կան զուտակարգութիւն կը պահի զեւ: Բայ թ
Եզմէ՝ Կրքնկայսոյն յիշած 8 զուտականներէն
(Կործոյթ, Տոյթ, Սասան, Սպեր, Չորրորդ Հայք,
Սինիք, Երջտի, Այրարատ) ունենք բնդարձակե-
սութիւն մը՝ «Քննական քերականութեան» մէջ
(էջ 161—223) էրր՝

- Ա. միջին գու. Հայաստան (Աւան, Միջնակեք եւն.)
  - Բ. — — Կասանդ. Փոքր Աթու,
  - Գ. արեւմտեան գու. Լեհաստան—Ատեալ,
  - Դ. արեւելեան գու.՝ Ատաերիան—Պարսկաստան.
- որ կը ձգուի Ռուսաստանէն մինչեւ Հնդկաստան
եւ այլն:

Այս 4 զուտաներն՝ բնդ հանուր գտնելով եւ
իրենց քերականութեանը իրարու հետ կը համե-
մատուին: Այս 4 բառանունները՝ քերականութեան
տեսակեամբ շատ յարմար են, սակայն լեզուաբա-
նական տեսակեամբ, իր ներկայացոյցիչ ձայնա-
կան օրինակ եւ հնչմանց եզանակարմանց՝ շատ
հնար են շտապման գտնելը: Լեհաստան ու Առ-

1 Հմմտ.՝ Լ. Անտր. 1898 Յն. էջ 214. հատ. 93:

տեալ՝ օրինակ տղազու, ձայնարանութեան մէջ
կրտսէ այնպէս կը խոսարին, որ անհտարին է եր-
կուքն իրարու կցել, որ մնայ Վանն ու Մուշը:

Եյոս սնիկը որ վերջնա եղած փոքրերն (օր-
նակ տանելով Սարգսեան, Տանանը, Պատկա-
նեանը³, Հմուտ Հն ու Մտեանցը⁴) տան մեզի վեր-
ջուպէս բազմապէս յորինուածական զուտարու-
թիւնը, որուն համար օգտակար կը գտնենք փո-
քրիկ ծրարիք մը:

Ա. Արեւմտեան Հայոց արքայաներ:

Կարին	Չէլթեան
Կրքնկա	Սերաստիա
Մուշ	Էրզնկա (Թուրսի)
Վան	Կեապրիս
Տիգրանապոլիս	Ատանա
Խարբերք	Կ. Պալիս
Մարաշ	Եւպլին:

Բ. Արեւելեան Հայոց արքայաներ:

Կովսեան քնդ հանուր զուտաբարբառներ	
Կուտարի	Երբեան <i>Երբեան</i>
Տիգրիս	Շուշա <i>Շուշ</i>
Ախալցխա	Կաթիլեան
Կարս	Եւպլին:

1 Ս. Սարգսեանց, Եզուեցոյց բարբառ. Ա. եւ Բ. Բաթում, 1883:

2 A. Toussou, Arménienchesia azérouania, C. II, 1887. VIII. էջ՝ 120:

3 K. Paztchian, O sostavé armenjskago jazyka, C. II, 1864. ու զգ. թրց. եւ հրատարակութիւն, 1871:

4 J. Hanusz, Sur la langue des Arméniens polo-
nais, Cracovie 1886.

5 Գրում առ Արմենոյ լեզուաբանութեանը, Լեւոն Մտե-
րեանց Սուրբապարկութիւն հարկերն բարբառախոսութեան,
Բաթում, 1897:

Գ. Երզրայական հայ գաղթականութեանց շարքաւորներ:

Ռուսմանիս (Վալարիսիս)
Հուսեպարիս
Լեհաստան եւ այլն:

Այս գաւառաբարձներն քանի մը հասին վրայ պանդեկի երկաթիբուխի մէջ Տրուստիս քաղաքում են, բայց որչափ քիչ են Տամաստանում էր ընդհանուր քաղաքները զարարին Տես Տամաստանի մէջ, որով բարբառախառնութիւնն այլ Տամաստան հիմանց վրայ կը բարձրանայ: Այս եղանակը զիւրին է, վասն զի զարարի ճայտեխառնութիւնը քիչ շատ արդէն Տամաստանում է ընդհանուր լեզուացիութեան սահմանին մէջ: Ինչպէս տեսանք, Այս վերջուձական ճամբով՝ ապահով ենք որ պիտի լուսաւորուի զարարի շատ զազանիքներ: Այսչափ գաւառականներուն վրայ, որ առ այժմ կը կողմն հայ լեզուականութեան մի միակ ներկայացուցիչները —

Գրարար Հայերենն իբր խորիխ այս լեզուականին, կրնանք նկատել իւր բարձրութեան եւ իւր ազնւոյնութեան մէջ: Բարբառութեան զազանիքները կրնանք հիշելուս յայտնայ — գանձ պահուած է — իւր գրչու լեզուն սկիզբները: Սահակ-Մեղրապոլ գրարար իբր Հայերենի սկիզբը, ունի առաւելութիւններ, որոնք իրատեք կու տան ամենն զարգացեալ Հայերենը նկատուելու: Աճի խրթնութեան պարզութեանց մէջ, շատ զիւրաւ կը տարբերի յայտն զարբառ Հայերեններէն, որոնք իրենց այլեւայլ մասնիկներու եւ օտար լեզուէ առնուած կամ նմանցուած նախդիր ու վերջուցիւրներով շատ այլայլած են այս բնիկ Հայերենը:

Այսօր քիչ շատ հին Հայերենով զբաղող օտար Հայագիտացի եւ մարդնոց ոչ սակաւ օգտակար բլլալ կը կարծենք, այս «սոկզար» անուանեալ Հայերենին վրայ՝ որուն «սոկի» անունը շատերը գրաւած է եւ ամէն գրաւած Հայերեն՝ «սոկի» անուամբ կը մկրտեն, աւելի ուշագրաւ լինի Տրուստիսի մէջ: Այստեղ խոսիք, շարքեալ Հայերենի վերածնութիւնն է կէ երկուր լեզ ընդհանուր Միջին արեւելի մէջ այլ մարդկանց զոյնը գանապանդ, սոկզար լեզուր գնել՝ վերապահեալ կը 1840—50 Վիեննական Միջին արեւելի զարգացին: Հ. Գալսեփ Գալիքանն, Մատասիս Գարապալ, եւ այլք իբր պարզուլի՝ զլուխ անցած Իսպանականերու, Արմենականերու, Քամիականերու, Չարքանականերու, Էթիոպականերու եւ այլն, եւ այս վերջիններն անխախտ պահելով գրաւած հիմունքն եւ նորանոր քրմութիւններով զարգացելով, Տատած է սոկզարու գիտութիւնը մինչեւ մեր օրեր, ոչով գանձելով նաեւ յարապակց յանձնիմարաց աշուտն, Գ. Մեւեանն, Յ. Գուրգէնի եւ այլն, Տամաստան երջներ կայուն մնաւ են, որոնց մէջ խոյնի կարեւի է մարդկանն Հայերեն մը՝ ոչ մարդկանն ապահովուպէս գանձուցանել: Գիւրիքն չէր այս Տեսապատմութիւնը, «Հայերենը կ'ազատուցըրէ (կոր) զհիւն միայն արապական չէր ու զգրուեր այս խաղաղիք խորին վրայ, այլ Տրուստիսի վրայ ալ իրազեկներու եւ մարդկանց ոչ իրազեկներու կողմէն կ'ուզուէր մահ եւ լուսնին Տրուստիսով, բայց հոգի առնելը ինքն Մեղրապոլ իւր գեղեցիկ, Տրուստիք լեզուաւ, որուն հմայքն կը մոզեն եւ պիտի մոզեն ինչպէս կ'ըսէ սոկզարու գրիչը, «գուշ եւ գուրուշ»... Կը գրենք այս տակըր բնիկու համար արմատախիչ այն սխալ բարձունք, լեւ Վիեննա-

կան Մեխիթարեանց գրքոցը՝ ոչինչ բան է գրա-
բար Տայեքերն նկատմամբ, և միայն զարգացու-
ցիչն ա յառաջացուցիչն է աշխարհարար Տայե-
քերն, մերժմբ շատ սուղ է, բայց միակողմանի
կ'ըլար, եթէ վերջոյն կարեւորութիւնը ընթեր-
նչպէս գծարխաւարար էրան է, սակցար Տայե-
քերնի գիտին նկատմամբ թափուած քրտեր-
ները... եթէ աբի աղիւնը շուննար ալ,
բաւական էր այս քրտայն պատմուտս կ'ըստ Տա-
լուախաթի թիւններն, այնպիսի հեղինակուոր ան-
կանց կայանէ, որքո շատ աղիւնը անին ևս
մինչև այս օր՝ խոտոմանից — որմ հետևե-
լու մարտութիւնը խոտոմանից պարմանը է, —
իրենց բեղմնուար գըրով շարժուի կ'աղան, սակցի
այս "գարմանը" ոչնչաբ ակտի է, որչաբ այսպիսի
լեզուական ինցրի մը մէջ, "ազգր գաւառն է և
վճին կուեր պահարամ, Ժամանակ անեցան
չեն անզբազանայու, թէ աղբը" սակցարու,
գիտով պարմոններն կրուանը շունն, երբ կի-
կերանեան լեզուին մէկ հեղեղաբ յերևան կը հա-
նէին խան Տայեքերն լեզուին մէջ, Ելլա կերպ կրնայ
զմեց շատ հետուն ասնից, ևս մկնութեանց
բնդարմակ էնր գրաւը, անոր Տամբր բնդ Տամբ
խաբերով շարմիւր բաւական կը Տամբերը,
Հաստատուն յոյս անեկոյմով՝ որ որ մը reaction մը
պիտի մննէ այս կետի մէջ ալ, քան որ յաջողած
ներ խորնայուցի ինզբայն մէջ է անս այս հակ-
ազդեցութեան յոյսերս, Հաստատուն անեկաթեւեր
ստանալ: —

Ի մերժուտ անեկներ այս սակցարը 1:

1 Ելլա նի թիւ նկատմամբ ի մեան 4 2, Գերբոթի
Խոյնեան շատ ընդարձակ երկաւորութիւն մը պարտա-
տաւած է արցնալ զգեթէ 20-30 տարի ի մեր, որ կը
սպասէ իր Տրտարաթիւնն օրը անեկեր, ևս շատ երկայն
է ակեր — յուսանք — այս ցանկոյն օրը: Մեր յառաջ
կը բերեր մեր անեկան իմանութիւնները, քան զի

Մերայեան Տայեքերն անի ներքէ ևս որ-
անէ նշաններ, օրոշցնով ինչոյն կը գանազանուի
լեռապարեան կամ ոչ-մերայեան Տայեքերնն 1:

Երբ գրաբարի սիրահար երկայն ասն զբացուցան է
զմա ալ այս գեղեթից — հուսթիւնը, Բայց բնական է
շատ համուտ գեղեթը կրնայ այս անգամ կոտորել մը
սակցարը:

1 Փոխմանը բուխ: Թէ հոյ բնագրերու քննա-
կան Տրտարաթիւնիւններ կը պահպան աս ոյթմ, որով
անհարմար է մեռապար աշխարհութեան յառակ կ'ըստ
կամ սպրցած սխալագրերու, փոյ փոտոնի, ևս այս
պատմուտս, նոյն իսկ անեկն ընտր գրուանց մէջ ալ
այնպիսի կեանք մասն էն, որ բնու հան ակտ յունին, ևս
շատ անգամ յետի գարեբա ոչկո ընդգրեմագրերու, —
քաղաքարմութիւններ են, աս ոյթմ որքան մը միայն
տէր, արտիւն մեր ինչի է Գրապիւն Խաչիկի, ևս
սակցի զգայանը կը գանեկ նոյն իսկ կընկոյ մասներն
մէջ 5-6 անգամ, 8 անգամ 195 էջի փոյ, ևս 2 անգամ
198 էջի փոյ: "Չանեկայ արտաւան ի փոտարտիւն
արմբին կոչն": "կոչն զնուտ Հոյքն ի փոտարտիւնն",
"Ի նոյն փոտարտիւնն նարն Հոյքն կոչեկոտ": "Ի նարն
ևս ի փոտարտիւնն յերուի կոչն": " ար ինչ ի փո-
տարտիւնն արտաթիւն կոչն ևն: Երբ քան որ խորն է այս
բան անգարու Տայեքերնն, հարկու մկնութեան մը
տիտ անեկը, ևս մկնութիւնը շատ գիտին է, մեռ-
ագրերու աշխարհամը, կամ ընդգրեմագրերու անու-
շարտիւնամը՝ Էնն էրան է արտիւն փառաւո-
րութիւնն ընդգրեմուտն է փառաւորութիւնն,
փոխեր այս գիրն ևս աշխ կ'ունեմանք սակցարու
գեղեթի բա մը ի փառաւորութիւն կոչն 1880,
Եւտեան արտագրերու է այն այս բանը քան մ'ուրի
սակցարու գրուանց մէջ ալ, որ, կոչ, ընդոյսիւնեան,
էջ 88, Ելլա անեկոյն էջ 109 (այս 1835) Ոսեր,
ի Ռոհմանն էջ 127, (այս կ. 9.) Ելլա սխալ կ'ընդ-
հանարուց յեռապարեան ևս մերն գարեբա (արտաթիւ-
ներու) մէջ, հմն, կընէ էջ 368 — "գիտարտութիւն
կ'առարկն, ևս էջ 137 — գիտարտութիւն մասուցանէ 11,

Վ. Կռքի. Աստուածաբանք (ի բայ առեայ
 Եպիստոլիսն). Ոսկ. Գրասմ. (3 Հատոր). Ոսկ.
 Եպոսեայ, Ոսկ. ի Պատգամ (Վ. Հատոր եւ Բ. Էն
 մաս մի միայն), Սեբերիանոս, Եղեիկ, Կիւրեղ Աղէք-
 սանդաղցի, Եւսեբիոսի Քրոնիկն (Վ. եւ Բ.),
 Կաննանպէրք (միայն մէկ մասը), Սոփրէր (Վրեւեկ-
 Վկայք)՝

Բ. Կռքի. Բուզանդ, Կորիւն, Ազգաբանդե-
 զոս, Բարսեղի Վէջարեայ, Գաղիարցիներք՝

Գ. Կռքի. Եփրեմ տաղի (աշ ամբողջը),
 Զգոն, Եւսեբ. Եկ. Պատմ. (Տիկ խմբագրութիւն):
 Գ. Կռքի. Կոստան քննարկիւնան, Եւպոր
 (ձեռագիրք), Ոսկ. Յովհ. (մինչեւ 12 հատոր),
 Անդր. Ճառք (մէկ մասը)։ —

Բնդ հանուր բաժանմամբ այս Հայերէն լե-
 զուի Վ. Գարք (բուն Ոսկեգար) կրճար սահմանել
 405—450 տարի։

Երկրորդ գարք (անասոյց ժամանակ) Փար-
 պեցոյ, Եղեիկի եւն գար. մինչեւ 650.

Երրորդ գար՝ Խորենեան ժամանակ, կամ
 յունական 700—1082.

Չորրորդ գար՝ Խոտական կամ ըստ մասին
 ռակական 1082—1330.

Հինգերորդ գար՝ Լուսինական 1330—1740.
 Երրորդայ Հայերէնի ժամանակ 1740—

1840.

Կարողն հայերէնի ժամանակ 1840 — —:

Իսկ աղի ժամանակը կը յատկացուի աշ-
 խարհարար հայերէնի, որ միայնեայ զորս թեւաբ՝
 թէ զքերթով եւ թէ մանուսանց լրացրալթեւամբ՝
 կամք ու կը բարգաւաճի, մէկով զբարբալի բարտա-
 շած անգը, այսինքն գիւնակրոնաց սեւեակննն ու
 — գրաստանները, Եպպորեղ ճորդն է, լման զե
 նոր սերնդեան, նոր արեան պէտք է եւ նոր լեզու
 պատաստանեայ հնոյն բունին վրայ։ Եւս է ամեն
 լեզուի ծակտապիրք։

4. Եւնիւն լեզու-Եւնիւնիւն: Բայնմի Տիկ
 թիտակարաններով պահուած է յունարէն լե-
 զուն, եւ իւր ընդարձակ տարածութեան պատճա-
 րաւ բարձրմի զուստականներու բաժնուած է:
 Ք. Ե. 900էն սկսած ունի իւր բանաստեղծները
 (Հակոբ, Սասանիս), իւր Փիլիսոփաները (Եւսա-
 քրիստոնդոս, Հերակլիտոս), իւր սրբերգականներն
 (Փրիւնիկոս, Եւրիպիդէս, Ազաթան), իւր պատմա-
 լակաները (Հերոտոս, Թուրքիդէս), իւր ճարտա-
 րահանները (Խոնրատ, Գեմանիսեան, Լիւսիւրգոս)
 եւայլն: Եունարէն լեզուի բարբաւաններն երեւելի-
 ներն են. — յնիւն-սոսիւնիւն, Բ. Գռքիւնիւն
 ք. Եւնիւնիւն, յունիւնիւն, Գ. Գռքիւնիւն-
 լիւն եւ Ե. լեւիւնիւն: Հունարէն «արուեստական
 լեզու» բառամբ յառաջ եկած է յնիւնիւն բարբա-
 ւան, եւ այս լեզուն գործածած են յունական բա-
 նասիրաններն եւ արձակի համար մանուսանց Հերո-
 դոտոս: Բայց Ք. Ե. 5րդ դարէն սկսեայ Ատաիկէի
 յունականաց զուստարբարք՝ որչեւայլ յատ-
 կաթիւններ առնելով ընդհանուր գրաստ լեզուն
 (ի յունի ժառանգութեան) եղաւ, եւ այս լեզուն պա-
 հուեցաւ նոյն իսկ հարմարեան տիրապետութեան
 ժամանակ եւ մինչեւ բիւզանդական կայսրոց ա-
 ւանք անեւց։

Եունարէն լեզուի մասնաճառութեան ընդար-
 ձակութեան պատճառաւ՝ այս գրաստ լեզուն այն-
 պիտի յեղարկուի մ'աւաւ, որ մտղոլոգական լե-
 զունն սկսաւ խտտուիլ, եւ հասարակ մտղոլոգեան
 մեհականայի կը մնար: Այս կերպ ծնունդ աւաւ
 յունարէն աշխարհարար լեզուին. սակայն այս նոր
 յունարէն լեզուն՝ մտղոլոգական բարբաւաներու
 պարտապատշաճ անգը չի ընդհեր իր մէջ, եւ միայն
 ընդը կը ստանուի գրաստական լեզուի մեւերուն դի-
 մար: Այսօրեան լրացրաց ու գրքերու լեզուն հին
 եւ նոր լեզուի խառնուրդ մըն է. եւ կան գրական
 ընկերութիւններ, որոնք նորը ընթել ու հինը

հենդանայրներն էր հզմին — tout comme chez nous!

Երբ կամ արդի յաւարակ նշանակութեամբ այլեւայլ ժամանակներու կապուածեան համար, նորանոր ձեւեր ստեղծած է, որ ազգայն հին յաւարեն լնօա «յուճից» պատճառն էր կապուած թձ լնօա «պտի յաճեմ» ձեւով, լնօգը պոզճականք՝ թձ լնօա ցն լնօա, եւ այլն՝ իսկ ճոյնայր խառնականն է մը՝ հին (ու կի ազգ) եւ նոր ճոյնները շատ էր ստորեկներէ կրարուած: Այ յատ հնայն էր հնչուի այ — աք, իսկ նարն մը՝ պարզապէս է (որ. իւր = հայ = ն): հին յաւարակներն է — է, շ — ի, օ — իւ, զ — է, որ — այ, օ — իւ, եւ այլն, ճոյնները պարզապէս էր հնչուին. բնականապէս հին լեզուի արտասանութիւնն՝ արդի յայն անակն համար անհասկնալի է: Նարն թ — աւազդ. the, ե. թ — աւազդ. the հնչումները բարբառով ստորեկ հնչումն էր ամբ արդի յաւարակներն:

Ծ. 1. Երբ լեզուախոյնէր՝ թր-իւն-լ-ը-իւն-ն ալ կ'անսանաւ: հին եպիտոսի եւ Մեդիկիէի (արդի Բլանկոյի), եւրոպական Արտանիէի երկիրներուն լեզուն էր: Գլխաւոր բարբառներու էր բամբուի. Գէք (Միտի-զեան լեզու) եւ գոննն: Լեզուազեաներեն շատերը հնչեւրոպական էր համարն այս լեզուախոյնէր, միայն Պատմ չի կրնար բնչանիլ այս կարծիքը:

1 թէ եւրոպական Արտանիէ միջ ծանօթ Արտանիէ կրկին ու լեզուն հեռ իւր առնուածին ունին, յայտնի է: Գիտականաց կարծիքը միտումն չէ այս կեանք մը. «ազգաներէն» Չոչկանան նիպուն մէջ մտք համարողներ կան ալ. Glottologia, di Giacomo de Gregorio, Milano, 1890. էջ 297): Եւրոպական բնչարձակ սեղելու թիւոց համար տես Եանթր Մամուդեան, Beiträge zur albanischen Geschichte, Inaugural-Dissertation եւ այլն, Leipzig, 1897.

Թ. Իտալիէն լեզուախոյնէր: Եւրոպական լեզուախոյնէր երկու գլխաւոր բամբուն՝ մանի. նիւ լեզուն լեզուներ՝ լոտիէնէն, սփրիէնէն, շփրիէն, եւ նոր լեզունք լեզուներ: Էսթրիէն, քոլորիէն, սոլթիէն, փոլսիէն, սոլթիէն եւ այլն:

Ու նիւ լեզունք լեզուներ: Բազմաբանաց լեզուներ էր զատուին այս շրջանն մը, որոնց լեզուներն կրարու շատ էր ստորեկներէ զատուական ստորեկութիւններով: Հասկնական ալիւարահանութեան հեռ՝ տիեզերական լեզու կզու լատիէները (լատիւնի լեզուն). Բ. Ծ. միւնեւ 300 կ'էլ լին այս լեզուի յիշատակարանները: Բնականապէս՝ քանի որ հասկնական ցարկ տակ այլեւայլեկեր զատուանու էին, հարկաւ այս եղանակ այլեւայլ ձեւեր ատած էր կեղտերու, իրկարշունները: Բնացոյց բերին մը, եւ շատ կանուխ ժամանակներէ սկսած՝ ազգայն գաղմտականութեան պատճառաւ, լատիներէնի մը այ ստոր լեզուներու բաւարանանքն խառնարգը, պնդուա որ Ը: զարուն արդէն լատիներէնը շատ մը սովանական ազգերու անհասկնալի կզած էր: Լատիներէնի ամենն մտ էին (եւ նաեւ շատ իմիջ աչկէ մեծ հնութեան նշաններ կր կրկին) սփրիէնէն ու շփրիէնէն:

Թ. Եւր լեզունք լեզուները՝ հին լատիներէնը ձեւակերպելով գրտւած են անոր մտք իրենց տեղական բարբառին գրտնի եւ բոլորովին զատ զպատմ ժամանակն. գլխաւոր ներկայացուցիչներն են՝

Ու. Իտալիէնէլ հին եւ նոր ժամանակներս, սյնչւաք շատ ստորեկութիւններ կը ջուցնէ իւր՝ մեքին, միջին եւ ստորին իտալական գատուականներուն մը, որ ալ կի գիբաւ. ոպաներէն կամ գաղղիերեն կը հասկնոյց խոսուցի մը, քան իւր բնիկ Երկրին գատուականներէն շատերը: Ընանհն Գանտէ գոպնեան բարբառը բարբառացոյ գրաւոր լեզուի, եւ շատ քիչ փոփոխութեանք միջեւ այսօր

նայն մնացած է այս խաղերէն գրաւոր լեզուէն ։ Ըյս լեզուէն կը խառարին զխառարար Դեւազարայ, Ահիլիայի եւ Գրիաուսիւնս գաւառականքը, զորոնք կը խափն գրեթէ 500.000 հոգի ։ Լեզուազաններէն շատերը բարբոճին տարբեր լեզու համարած են ժամանակաւ այս 3 գաւառականները ։

Բ. Գաղղիէն լատիներէն գաւառական մը յառաջ կ'երաւ եւ Լուզարմիս ԺԻՎ Ժ ժամանակ հասաւ իւր սակեզարու բարձրութեան գագաթը ։ Իւր բազմաթիւ ժ սոցիոլոգիան գաւառականներէն (palois) գտաւեկցաւ այս սակեզարու գաղղիներէն եւ շարհի իւր կանոնաւոր, սահման ձեւերուն շատ շատով ազնուականաց լեզու բլլարի սահմանուեցաւ ։ Իսկ արդի ժամանակէ՛ն եւ սիւրի մնաց զիսանաց խաղան լեզուէն ։ Թեւեղս անգղիներէն շտի խոսող անբիւ ժ սոցիոլոգ մը շունի, բոլոր գծուաբաւ կրնայ ուրիշ լեզու մը գաղղիներէն օւշտարհալեզու ։ մերազիրը յափշտակել ։ Չորս զխաւար բարբառներ ունի գաղղիներէն ։ Երբեմնքէն, շեխորթն լեզու, Բարբառն է ։ Isle de France՝ Ի բարբառը ։ Պատմական տեսակետով կրնայ բաժնուել գաղղիներէն ։ - Նի գաղղիէն (Ժ-Ժ-Գ-գաբ) ։ Բ. միջին գաղղիէն (Ժ-Գ-Ժ-Գ-Գ) ։ այս երկուքը կը կազմեն Langue d'oil բառած հիւսիսային գաղղիներէն, եւ Գ. Եր գաղղիէն ։ - Հարաւային Գաղղիայի լեզուէն (Langue d'oc) ։ Երբեմն անուամբ ոմանք գաւառական մը կը համարին բուն գաղղիներէն, իսկ ոմանք՝ բարբոճին զան լեզու մը, որ սինչեւ ԺԶ. գար բառական սաստ ժամանաց բառերէն մ'ունեցաւ, բայց վերջ Ի վերջոյ տեղի ստաւ բուն գաղղիներէն, թէւեղս նորագոյն ժամանակներ փոքրէր շէն սրկիւր արմիշտ լեզուէն կենդանացրերէն ։ Սպանիական սահմանին վրայ Գաղղիէն լեզու, իսկ խաղական սահմանին վրայ Լուզարմիս լեզու շատ կը նմանին սրբովեսայի ։

Գ. Պարբառն լեզուէն՝ սպաներէն շատ կը նմանի, կը տարբեր անի իւր կախող հնչմանքը ։ բառաւորներն կողմնէ գաղղիներէն մեծ նմանութիւն կը ցուցնեն ։ Սպանիայի Գաղղիէն բարբառը (gallego) սրբաուղեղիներէն հետ գրեթէ նոյն է, նոյնպէս Գաղղիէն բարբառն աւել նոյն վերջնայն կը նմանի բուն սպաներէնի ։

Դ. Ռուսներէն լատինական բոլոր լեզուաց մէջն ամէնէն զարմանալիս է ։ Թեւեղս կը նմանի խաղերէնի եւ իտալեաւ ասուն խաղերէն գաւառական մը սրւելը գծուարին է, սակայն շատ կեանք մէջ կը տարբեր անին ։ Միւս բոլոր լեզուներուն զարգացման հանդամանքներէն բարբոճին տարբեր հանդամանքներ ունեցաւ ուսմաներէն լեզուն ։ Թրակիայի հովի ժ սոցիոլոգներուն հետ խառնուելով շատ բան փոխ առին եւ փոխ ստին, եւ այս — ստրեսաէն ետքը ուսմանական բարբառը սրուական եւ յունական տղեկութիւն կրեց ։ Վերջոյ իր յար հասանականոցոյն մայր լեզուէն ստան է ։ բոլոր բառաւորներ՝ սրուերէնի սրբառական է ։

Ռուսներէնի ժողովրդական բարբառին մէջ ստաւս սրուական բառեր են իսկ գրաւոր լեզուն լատիներէնի եւ իտալերէնի նմանցնելու մեծամեծ փորձեր եղած են ։ բայց սակայ յունարէն, սլաւոներէն, հնդարերէն եւ ասիերէն բառերու լեզուներն խառնուած են լեզուին մէջ ։ գրեթէ ամբողջ բառաւորներն սխալ 1/3ը ուսմաներէն է, իսկ 2/3ը սրուերէն, մնացեալ 2/3ը վերջնայն լեզուներէն ստանաւ է ։ սակայն գործածական բառերուն մեծ մասը ուսմանական բլլալուն սրբառաւոր, այս խառնուրդը շատ յայտնի չէ եւ լեզուին նկարագրերը փոխուած չէ ։

Ռուսներէնն էրէ՛ր գաւառական ունի Լուզարմիս կամ Գաղղիէն, որ կը խառնի Ռուսներս, Բեւարբառս, Բուկովիայի մէկ մասը, եւ

Հանդարիս. Ենթացածն կամ կոչուցութե-
նէրս լեզուն, որ կր խոսուի Մակեդոնիս եւ Բլլա-
նիայի մէջ մար, եւ ի օրոքս մանկեան լեզուն, որ
խոսորայի մէջ կր խոսուի, Բլլա երեքին մէջն միայն
զակոս անմեան լեզուն մասնաւորութիւն ունե-
ցած է ժ.Ձ. գարէն սկսեալ: Ռուսմաները (մա-
նասանց 1643էն ի վեր) կիրեղեան նշանադիրները
կը գործածէին եկեղեցոյ մէջ, ինչպէս սկսած են
լատինական նշանադիրներ գործածել:

Ե. Սլոնեթէն շատ տարածուած եւ քաղաքան
լեզուններն մէկն է: արարեղեն ժողովուրդ քաղ-
մաթի ըստերով՝ մանուսնց Հազարակնիս (կո-
կորական) Տնտ. մեքով յատուի նկարագիր մ'ա-
սած է: Կարգու է և ն սկսեալ կոչուցանք բար-
գրական լեզու եղած է եւ ասիէ ասեալ սլոնե-
թէնը՝ lingua castellana այ կ'անուանուի: Հա-
րուային կոչման անպատշաճ բարբար շատ կը
խոսորի բուն սլոնեթէնէ, նոյնպէս արժանաթ
կատարեան եւ կատարման լեզուներու խոս-
նարց մին է: Սլոնեթէն սկիզբ գարն է ժ.Ն. գարը,
որ "Պիլիպպեան շրջան", կ'անուանուի. շատ մասնաթ
են այս շրջանի մէջ գործեղեն Սերբմանեա (իւր
Don Quijote), Լուպ գ և Վէզոս, Կաղզիան եւն:

7. Սլոնեթէն լեզուն լեզունքը՝ բարձի-
ւաւորու այ կ'անուանուի եւ երկու ճիւղի կը բաժ-
նուի. սլոնեթ միւր եւ բարձիւն միւր:

Ը. Սլոնեթն ճիւղը գարնեալ երկու ստոր-
բաժանում ունի:

Ըստին է Հարու-արեւեան բաժանումը.
- Հին եկեղեցոյում սլոնեթէնը՝ զոր Հլլոյներ
եւ Հափարիթ մն բարձրերէն կ'անուանեն՝ սլա-
լեզուներուն բարձրերէն է, ինչպէս մեռած է եւ
ամենին ներկայացուցիչ շուրի: Սլա սպիւրուն
ստարեայնեք՝ կիրեղ եւ Մեթոպիս, Ս. Գիբբը
Թարգմանելու ասեն՝ Թ. գարուն, այս գաւառա-
կանը գործածած են, որովհետեւ սորէն անկող

մը գրու որ լեզու էր եղած. բայ լեզու աղխոց այս
լեզուն ամենահին սլոնեթարար՝ Ս. Եկրոնիման
Հնարուած է: Գարեբու ընթացքով յաճածեա
սլոնեթու եկեղեցական լեզուն էր:

Բ. Սլոնեթէն (որ ասեւ Թ. Գ. Ե. Ե. այ կ'ա-
նուանուի) Կրոնորայի, Խոսորայի եւ Հապլերուարի
Հարուային կոչմքը կը խոսուի. արեւմտեան Հուն-
գարիս ասուած մէկ գաւառարարքան է Վեռ-
գերէն բուսածը:

Ե. Սլոնեթէնը լեզուն՝ երբ գիտու որ գաւա-
ռական ունի, որեւէ լեզուն, որեւէ լեզուն եւ նախ-
սերբ-իւրուսա լեզու: Կը խոսուի՝ ի Սերբիս,
Խորատասան, Չեռնոգորս (Մոնթենեգրոյ), Սլա-
անիս, Բանիս, Հերցեգովինս, Դալմատիս,
Սլաական Խոսորիս, եւ Հարուային Հանդարիս
ընտկոց սերբերէ ու իւրատաներէ: Միեւնոյն լե-
զուն է, միայն սեզական աղեկցութեան ասի ջրանի
մը յատուի ժողովուրդեանց կրթութեան: Գրու որ
լեզուն մէջ երկու անակի գիր կը գործածուի,
կիրեղեան գրեթեմ լեզունի ձեւում գիր մը, եւ
լատինեղեն նշանադիրներ:

Գ. Բարձիւնը թ. գարուն թարգմանում
Ս. Գիբբը՝ այս լեզուն ամենին հին յեշտասիս-
րանն է: Բարձրարեղեն իւր ջոյը լեզուներն անով
կը սարբերի, որ ասուն մը Հարգումը բարձրին
կարմուցած է եւ՝ Տաւանկանարար սլոնեթերնի
աղեկցութեամբ՝ ջուրական գերանունն կոչման
է յետագի յոյ մը, զոր սերբ սլաեան լեզու-
ներ շուրին:

Դ. Սլոնեթէնը՝ սլաեան լեզուներուն մէջ,
գարնեայի ստատութիւն ջոյը կու տայ քերական-
ական նեւեր: Եւ յաւասանի: Ռուսերէնը՝ իւր
գրական լեզու կաննուարեւելցու եւ զարգացու,
ու թեւտանեթոյր գարուն՝ Իսմանսովի մասնակ
(1711—1766), թեպէտ սառլին ապագութիւնը
կը Համի մինչեւ 1704: Ըստ սա մասնակար-

խիւն մ'ունի ուսերէնն, մանուսնոյ վերջերս այնպիսի բնիքացք մ'առած է, որ սը թէ quantite négligableի սահմաններէն դուրս ելած է, այլ էթէ այնպէս շարունակուի, պիտի կարենա՞յ գաղղիւնքէն, անոյ դիւրեքն է եւ նոյն իսկ գերմաներէնէ Տես սիցիլ: Արեք գլխուսը բարբառ կը ցանուցանուի ուսերէնի մէջ, գոյր սահմանէն (գոյրսահման)՝ Տարասայնի Ռուսաստանի մէջ, գոյրսահմանէն (Վոյրսահման)՝ միջին Ռուսաստանի մէջ, եւ ուղիւստի սահմանէն (սոյրսահման)՝ արեւմտեան կողմը: Այս երեքքն մէջէն՝ գլխուսըբարբառ Պերսիոյ Մեծի ժամանակ եկեղեցական, գրականական, եւ առեւտրական լեզուի բարձրացու մեծ-ուսերէն ըստածք: Ըստ սմանոյ՝ սահմանէնէն՝ գրք 141, միջին ժողովուրդ մը կը խօսի, փոքր-ուսերէնի Տես նոյն է. թէ կզեւ այս վերջնոյն շատ մտն է, այս, սակայն ոչ նոյն:

Երկրորդն է Տիւրքի-արեւմտեան բաժանու մը:

1. Արեւելեան ամբողջ Բոճեմիս ու Վարուխայի մեծ մասը տարածուած է. 6 միլիոն Տոգի կը խօսին այս լեզուն: Այս լեզուին ամենահին յիշատակագրանն է (թ. գրքէն կամ ըստ սմանոյ՝ ժ.Ա. գրքէն) Արուսայնի վիզուական մէկ բանաստեղծութիւնը:

2. Սահմանէնէն՝ գրք կը խօսին 2 միլիոնի շատ անձներ, Տիւրքիային Հանդարիս եւ սահմանակից Վարուխա տարածուած է, չեխերէնի շատ մեքանար է, բայց առեւի մեծ հնուութեան նշաններ կը կրէ:

3. Արեւելեան ժ.Ս. գրքէն սիսեալ բառասանի առատ մասնաճարտ թիւն մ'ունի ամենահին յիշատակարանը Տարիս ժ.Վ. գրքէն է (Ս. Աստուածածնայ տայ մը). գրեթէ 10 միլիոն Տոգի կը խօսին: Արեւելեան շատ քիչ կը տարբերք դուրսէն լեզուն, որ հինոյ մեռած է:

4. Սրբէրէնն՝ ուլ՝ որ Ռուսաստանի եւ Սարանիայի սահմաններուն մէջ կը խօսուի, գերմաներէնի ազդեցութեամբ մեանչու գաղտարտուած է. Արեւելեան ուլ կ'անուանուի այս լեզուն:

5. Բարեկէնն Տիւրք կը կազմեն Հին դուրսէնն, որ ժ.Ե. գրքէն արդէն մեռած է, եւ ժ.Ե. ու ժ.Ս. գրքէն Տոգիս քանի մը յիշատակարաններ թողած է. Արտուրէնն (Տարուս լեզուն) որ արդի Տոգի բազմական լեզուներուն ամենահիններէն է եւ կը խօսուի Պարսիական-Վաստիա 200,000 անձներէն, եւ Ռուսական-Վաստիա՝ 1,300,000 Տոգիէ. Արտուրէնն՝ որ իտալերէնի ազդակից է, բայց առեւի նոր եւ վերջածական հիմնոյ վրայ բարձրացած, կը խօսուի Տարասայնի Աբասիդ, Արաբից եւ Ախալքի մէջ եւ գրեթէ 1,000,000 Տոգիէ: Այս երկու վերջին լեզուներուն յիշատակարաններն ժ.Ս. գրքը չեն սնոյներ:

6. Գերմանեան լեզուները: Այս լեզուախմբին վերաբերեալ լեզուները շատ բազմաթիւ են, ի բայ առեալ նոյն իսկ հնուութեան ստուար բազմ ճամկուած ազգերուն լեզուները, որոնց հատակասորներն եւ սարդէն գտեկով Տարիէ որ գերմանական խմբին վերաբերելին: Ելե՛ք գլխուսը Տիւրքի կը բաժնուի այս լեզուախումբը. գերմանեան, ուղիւստեան Տիւրք եւ արեւելեան իրերմանեան լեզուներ:

Ա. Այս Տիւրքին ամենահին եւ ճանաթ լեզուն է գերմանեան, որ պահուած է արխանս կախիկոցս Ուրբիլիսի, յունարէնէ թարգմանած Ս. Գրոց մէջ (Գ. Ե. 311—384). այս յիշատակարանը կը գրուուի հինոյ Ռուսարայի Codex Argenteus հոշուկուսը ժողոված գրքին մէջ, քանի մը հասակաւորներն Բարբիլի Աւարներն մէջ գտան կարգինոյ Մոյի եւ կան Գաղտիլիներն:

Բ. Սահմանէնէն լեզուները՝ նուեւ Գերմանեան

վրացերէլ ալ կ'անուանուին, իբրև ավերահճին ներկայացուցիչ ունին շին շնորհալի լեզուներ (Altnordisch), որ մինչև վիկինգներու ժամանակը (800—1000) բոլոր Կարմնաչառչ Տասարակայ լեզուներ, թէեզևա եւ յետագայ բաժանմանը նշմարանքներն արդէն գաւառականներուն մէջ կային: Ամերահճին յիշատակարանը մինչև է վար կրնայ ելլել: Գրականապէս զարգացաւ այս լեզուներուն արեւմտեան մէջ գաւառականը, որ Կարմրեզա եւ Խալանդ կը խոսուէր, եւ ասիկ առեւտը շին Խալանդերէն ալ կ'անուանուէր: ԺԲ—ԺԳ. զարեւ կան Տին ձեռագիրները, որոնց մէջ բանաստեղծական զգոյցներու Տասարածղարներ կը գանաին՝ Էզգագանուամբ եւ նախագերանական կիսավայրերի բարոց ճշգիւ Տակապակներ կը ներկայացնեն: Էր-Խալանդերէն ուղղակի յառաջ եկած է Կար-Խալանդերէն եւ Կար-Կար-Կար-Կար (այրիկըն նոր ժողովրդի նոր ժողովրդի) բնածր. եւ այլեւայլ գաւառականներ ունի: Եւ Կարմրեզայի բնակչայ մէկ-Տինդերու-գական մասէն կը խոսուէր: Ելս լեզուէն կը զանազանուի քաղաքի-նոր ժողովրդի բնածր. եւ Տինտը Կարմրեզայի զգական եւ ընտանեկան լեզուն է: Կար-Խալանդերէն շատ թիւ կը տարբեր Տին-Տինտական լեզուն. նորագոյն ժամանակ փոխառած գերմանական եւ գանիական բառերը թիւ շատ այլոյցած են այս լեզուն իւր ընդի պատկերէն: Բուն քաղաքի-նոր ժողովրդի ձեռագիրը՝ նախալեզուին արեւելեան-Տինտական ճիշտութեամբ ինչն են. եւ ինչպէս թիւ մը վերն ըսիցը՝ գանիական-նորմեզերէն բնած գրական լեզուն ուղղակի գանիական լեզուին մէկ գաւառականն է: Գ. Երեւոյն ժողովրդի լեզուներն մինչն ալ երկու ասորբաժանուժ ունի: Սորաքէն ժողովրդի

նրէն լեզուներ եւ վերին կամ բարձր-ժողովրդի լեզուներ:

ա. Սորաքէն ժողովրդի լեզուներն են՝

ա. Երեւոյն ժողովրդի լեզուն. 449ին Երզրիս զաղծած գերմանացոյ (ասորանացոյ) լեզուն, սեղացուց լեզուին Տեա խառնուելով զսա լեզու մը յառաջ եկաւ: Բ. զարեւ վիզուական բանաստեղծութիւն մը կայ՝ իբր յիշատակարան այս լեզուին: Կարմնաչառչ յառաջակայութեամբ 1066ին շատ մը ուսմանական բառեր փոխ առաւ լեզուն, եւ ի զաղգիս՝ 200 ասորան միջոցին բարբառն ուսմանայ: ԺԳ. զարեւ բարբառն կառարեւոյ եզու այս փոփոխութիւնն եւ Տարապետ. նախեան ձեւը կարուեցաւ: Երկ անու. Տիւն ձեռագիրէն բնածր, որ տեւց մինչև 1485: Երգի ձեռագիրէն միջին անգղերերէնն յառաջ եկաւ: Երգէն 1362ին արքունեայ լեզու եղած էր անգղերէնը, իւր ընդարձակ զաղծականութեան արդեւոյթեամբ՝ անգղերէնն ալ շատ Տարապետ ասոր լեզուներէ առած բառերով: Ելս լեզուա Տրապետներ ստեղծած են Սպէտեր († 1599) Շէրտեր (1564—1616) քան Միլտեր (1608—1674) վ. Սիտտ (1771—1832) Երգ Բայրեր (1788—1832) Կ. Գիկեյն († 1870) են:

բ. Էրեւոյն ժողովրդի Կարա „Heliand“ գրիտանեկան մէլոդ ծածօթ է: Երգի ժամանակներ այս լեզուին ներկայացուցիչներն են Մարտիան, արքայն արեւմտեան, գանիկոն են լեզուները:

գ. Միլտերէն Տարե ԺԳ. զարեւ ծածօթ է. Տիտարային ծածօն եղերներն են քանի մը կողմայ փայ կը խոսուի Տինտը:

դ. Էրեւոյն ժողովրդի լեզուն Տինն եւ արմատ կը Տանարուի Խալանդերէն եւ Տիտաներէն:

բ. Բարձր-ժողովրդի բնած լեզուներ կը կողմն աւերան - լեզուներ, բարձր-ժողովրդի

1 շփածէլ, die Sprachwissenschaft եւն (1874) էջ 274

— արէլ—ի—անն եւ ժբբն — գրանկէրէնք: Այս լեզուաց
 ամենահին յիշատակարաններն ը. գարնն են:
 Վերին— գրանկէրէն բուսածը՝ ժբբն եւ արարէն գերե-
 ներէնն մէջտեղը կը բռնէ, սակէ յառաջ կեան է
 արքանական եւ մասնեաց բական գերաններէնը:
 Բայց շատ բարձր թիւի. նոյն լեզուներուն գաւա-
 ուականները վերին եւ ստորին գերաններէնի ամ-
 նեն նշանաւոր գաւառականներն են՝ ընդ— գրան-
 եւ նոսրերէն: Պատմական զարգացման արհեստն
 առեւայ՝ Բարդ— գրանկէրէն կը բաժնուի, շին,
 գրին եւ նոր բարդ— գերաններին: Գերանական
 գրականութիւնն 8 շրջանի կը բաժնուի. ամենն
 նշանաւորն է եղած՝ վեցերորդ այս շրջանին մէջ
 դրած են Արտատկ (1724—1803), Վերանդ
 (1733—1813), Աւսինդ (1729—1781), Հերզեր
 (1744—1803), Գեօթէ (1749—1832), Շիւլեր
 (1759—1805): Տարակիտ շեղք որ Եւրոպայի
 արդի զարգացեալ ազգերուն մէջ ամենէն նշանաւոր
 գրականութիւնը գերանականն է:

9. Կեւտէն լեւոնոսէն: Ինչպէս այս խմբին
 սակ գալուց լեզուներէն շատ շիւտեղք ծանօթ են,
 բայց նոյն իսկ ծանօթներն ալ՝ հնչեւ. բարձրան
 լեզուաց նկարագրէն շատ օտարացած են: Եւրոպայի
 մեծագոյն մասին մէջ կը բնակին կեղահայն ազ-
 գերը, որոնք՝ ինչպէս կը կարծուի, գեւյ ի արեւ-
 մուտք գաղթած առաջին հնչեւ. բարձրաններն էին:
 Բիշ մը ետքը վերտոնն այս ազգերուն մէկ մասը՝
 Գաւառացի, գարնեալ գեւյ ի արեւելք գաղթն, եւ
 ի Փարս Եօսի մինչեւ. մեր թատարական առա-
 ջին գարնին իրենց նախնական լեզուն պահպանի:
 Բայց հետզհետեւ այս, գերանացի, հոսով եւ այլն
 ազգեր՝ գեւյ ի արեւմուտք եւ հիւսիս նահանջիցն
 այս կեզակը, որոնք սկսան նուաճող արքերուն հետ
 խառնուիլ եւ ձուլուիլ. միայն Եւրոպայի հիւսի-
 սային արեւմտեան կողմը՝ 3,250,000 ժողո-
 վուրդ մը՝ իւր նախնեաց լեզուն պահած է: Կեղ-

ական լեզուաց ամենահին սեղաններէն մէկն է հին
 է— լեւոնէն, որմէ միայն յատուկ անուններ եւ Հոս-
 մայիցի մասնեաց բայ գաւառած բանի մը
 վկայութիւնները ծանօթ են: Կեղահայն լեզու-
 խումբը երկու ճիւղի կը բաժնուի:

ա. Կլ— գլեւ մը, որուն կը վերաբերին Ա—
 լե— լե լեզուն (— ժբբն): Բարդ— գրանկէն եւ խառնեւ
 լեզուն, այսինքն ժ.թ. գարսու սիլիբները՝ ի կոտն-
 վայի խառնած լեզուն, որ հիւսիս մասած է իսկ
 ժբբնէն եւ Բարդ— գրանկէն: կամ թ. գարնն
 ծանչնալը, վասն զի առաւ մասնեաց բաժնէն մը
 յիշատակութիւններ կան եւ բաւապաններ, որոնց
 սկզբնագրքը՝ նոյն իսկ Չ. գարնն կը համարուի:
 Երեւմտեան Եւրոպայի գրականութեան վրայ
 շատ ազդեցին կեղահայն այս վերջին երկու լեզու-
 ները:

բ. Գ— գլեւ մը զին սակ կ'երթան լ— լեւ-
 բնն եւ իլեւնէն, այս երկուքն ալ երբեքէն կ'անուա-
 նանին, եւ մինչեւ թ. գար գրեթէ իբրեւ մէկն
 սարքերը: Այս ճիւղին կը վերաբերուր Կ— կըզոյն
 բարբառը՝ լանկէն, որ հայտն վերջին գարսուն մէջ
 ծանչնուեցաւ: — Կեղահայն լեզուաց մէջ նշանաւոր
 կէտ մըն է՝ արարեւնի նման, ձայնաւորաց ներդաշ-
 նակութիւնը:

Ահա սակի հնչեւ. բարձրան լեզուաց գաւառ-
 կարգութիւնը:

Հնչեւ. բարձրան լեզուաց հնչարանութիւնը
 շատ պարզ է բառ իւրեան. միայն քանի մը լեզուաց
 մէջ շատ զարմանայի կերպով առաւու աներ ու
 հնչումներ կը տեսնուին: Իսկ իրենց ձեւախառ-
 թեանն առեւայ ձուլուած լեւոնոսց սակ կը գա-
 տան. սակայն իրենց յերակամական կարմու-
 թեանին երկու խումբի կը բաժնուին, ձուլուած
 եւ ժբբն— գրանկէն լեզուներ: Այս գաւառկարգին հին
 լեզուարաններէն սմանը՝ կըզոյն— լեւոնէն յառաջ կեան

Հայ Էկեզիստիկոն թէ անուններու եւ թէ բայերու մէջ խառն պահած եւ եւ ստով քիչ շատ ձեւաց առաստեղիւն զոչ կու տան :

Հին Էկեզիստիկոն (սանտրիստրեկն) եւ նիւ եր-
նէնն՝ անուան եւ բայերու ձեւացառութեան կող-
մանէ Հարուստ են : յայտարեղ միայն չորս Տար-
գակերս փերձուարս թիւն ունի, բայց բայակերս
ձեւերը շատ առատ են : Բնդ հաստատն պաւեան
լեզուները բայակերս ձեւերս նիւստամբ ազգաստ,
իսկ անուան Տարգմանց նիւստամբ շատ Հարուստ
են : Հնոց եւ բայական նորայն լեզուներէն շատերը
նոր պարսկերէնը, որքի Տայերէնը, յատկանան եւ
գերմանական նորայն լեզուներ իրենց հին Տար-
գման կերպը ստեղծած են եւ փերձուական քե-
րականական նոր սկզբն մը կը հետեւին : Պոստ-
նական (յատկանական) լեզուներն իրենց Տարգմաներս
փերձուարս թիւնը կորստած են, իսկ անդ զիւրերը
գրեթէ գերմանական սեռակամի Տարգակերս
միայն պահած եւ : Նոր պարսկերէնն, Տայերէնն եւ
նոյն իսկ անդ զիւրերն՝ սեռ ի զանազանս թիւն չունին,
ի բայ տակաւ անդ զիւրերն զ երանուան մէջ տես-
նուած սեռի զանազանս թիւնը : Միայն պաւեան
լեզուները, նոր յայտարերը, իւտական, կայանգե-
րեն եւ կեզանան լեզուները հետաւորթ Պոստ-
նէ Էկեզիստիկոն, իրենց հին սկզբն, թէ կեղտ ա-
տանց մէջ ալ փերձուական կազմութիւններ շատ կը
նշմարտին :

Լեզուաց այս զանազանս թիւնը տեսնելով
Յր. Միսիս 78 Տոտ նախնական լեզու կ'ընդաւր-
իսկ Սեյա 76. բայց՝ ինչպէս զաստիարգութեան
տեսնուեցաւ շատ զիւրս այս լեզուները կրնան
մոյր լեզուներս փերձուել, կըր շատարակց կեն-
դրանական լեզուներ : Արդ զիբն ու Հանդամանաց
մէջ նոյն իսկ գաղղիերէնն ու իտալերէնը բարձրակին
տարբեր կերպով զարգացած են, ուրիմ կրնայ աւ-
ղեղ կերպով հետեւյոսիլ, թէ էւր ինչոս նիւ-

տուածներն ալ իրարս : Տես այն աղերան ա-
նիս, զոր նոր լեզուներն սնին : Այս նախալեզու-
ները ճազմամբ իրարմ բարձրակին տարբեր նիւ-
տակը՝ մեծ սխալ է, գոնե՝ առանց ապացուցի են-
թարքութիւն է : 50 տարի յառաջ — վրայ է
Լեզուակն — սեւեւան եւ շեւեւ լեզուաց ազգակե-
ցութեան վրայ կը տարակուսուեր, նոյն իսկ սեւե-
ւան եւ նիւստարգմանակն աղերս կ'ուրեմ կը հա-
մարտեր, բայց չէր բնդունուեր, սակայն ինչ որ
50 տարի յառաջ տարակուսական էր, այսօր ապա-
ցուցան է, եւ լեզուակէս մը չի կրնար ուրանայ
որ թէ ինչպէս թիւնն սեւեւան, ստիւրտն ու քիւրե-
րէնն ազգակից բլլան :

Նոյն իսկ թէ մոյր լեզուներս թիւնը կրնա-
պակերն, ստով ապացուցած չենք բլլար թէ մէկ
ճազում չունին լեզուները : Այդպէս ինչոս բուստմը
յարբերական իմաստ մըն է եւ՝ ազգակից չէ-
րակը՝ բարձրակն տարբեր է, սակ չէ : Գաղղիերէնն
ու գերմաներէնն ազգակից են իրարս, բայց ոչ այն
իմաստով եւ ստմար, որով ազգակից են իրարս
գաղղիերէնն ու իտալերէնը : Հայերէնն ու յոսի-
ներէնն — երկուքն ալ հնդեւրոպական լեզուներ,
արեւը հասարակաց լեզուարուն թամնուած ասեն
անդրական կազմութիւն մ'ունին, սակ զար-
գացման բարձրակն տարբեր ճարմանեթ ինթ անա-
լով՝ այսօր անճանալի կերպով իրարմ կը տար-
բերին : Կարելի չէ այս շտափելի օրինակով գուշա-
կել որ նախալեզուներն ալ հասարակաց ճազում
մ'ունենան : Բնամեխի մը ճննդածառս կազմելու
տուն յարկը սերնդէան նոյն բունին վերաբերու-
լուն վրայ չենք կրնար տարակուսիլ պարզակե-
զիկան ձեւերս անմանութիւնը պատճառ բերելով :
Նոյնպէս կրնանք ստճամտար կազմելու ասին
պարզակեա արտաքին անմանութիւնն ու բուե-
րուն եւ քերականական ձեւերս մէջ տեսնուած
այլակերպութիւնը չի կրնար իր հաստատուն

Տիմոսիոս առնալի: Այս Տեսարբբրական կերպ
կը վերագահէր մեր յարկը խօսքերուն:

Ձ.

Լեզուաց տղազանախներ:

Եթէ կ'ընդունիր: Թէ մարդկային լեզուն
ընտկան երեւոյթ մըն է, լեզուին փոփոխանումս
թիւնն ալ այս երեսօթին ընտկան մէկ Տեսուա-
թիւնն է: Գամանակն ամեն անՏարթ կը Տարթէ,
ամեն գժուարութիւն կը բառնայ եւ կամ աւելի
կը Ընէ: Լեզուի մը վրայ ժամանակու ազգով
երկու գործիչներ են՝ Ապօխոս-թիւնն աւ Նաւա-
թիւնն քոփոս-թիւնն: Լեզուաց կեանքին մէջ Տեսա-
փոխութեան ազգեցութեանք բուսերուն խիստ եւ
անՏարթ մասունքը կը կակցան, կը Տարթտին.
Իսկ Նշանակութեան փոփոխութեան ազգեցու-
թեանք մի եւ Նոյն բար կը փոխէ իւր գաղա-
փարին յատուկ սահմանն եւ ուրիշ սահման
կ'անցնի: Ըսեն կենդանի լեզու կը կրն այս կրկին
ազգեցութիւնները: Ազգի սերնդեան լեզուն նա-
խարդ սերնդեան լեզուին Տես ըստ ամենայնի նոյն
չէ. ընտկան է պատմական ժամանակի լեզուն ալ
նախպատմականի Տես նոյն չէ: Օրինակ մը բու-
ական է ի լուսաւորութիւն. սորի գործածու-
թեանք նըշան բար կը Նշանակէ պատերազմա-
կան գործիք մը, որ վտառցին արմտթեանք (Տար
ճանակով) գնդակը կը մղէ — մղանէր Տեսու-
իսկ մի եւ նոյն նըշան բար Սահմանայ եւ Կեա-
րուզայ օրերը կը Նշանակէր նոր — յանոզ, փայլա-
տակով («Տրայան բարութիւն» — իրը կայմակ),
Եթէ այս վերջին — այսինքն նոր, իր զանոյ —
Նշանակութեանք գործածել ալ վերջ՝ ստիպում
ենք նըշան բակ, եւ ոչ նըշան, աքրեանՏաւտիկ
նայնական փոփոխութիւն մը, որ յաւաթ կը բեր
եւ Նշանակութեան փոփոխում մը: Այս երեւոյթն

աւելի լաւ կը տեսնուի, եթէ խօսուած լեզուի մը
այլեւայլ տեսական յարաբերութիւններն աչքի
անջնա բերենք: Գուտտի մը մէջ գանաւած Տայն-
ուն բառ մը երբեմն այնպէս փոխած կ'ըլլայ իւր
կերպարանքը, որ ուրիշ — Տեսաւոր — գաւաթի
մը մէջ անմանութ կը մնայ եւ կամ նոյն իսկ բոյ-
րոյին ուրիշ բառով մը կը փոխանակուի: Արեմն
կը ստիպուիք Տեսելընէլ թէ կենդանի լեզուի մը
թէ ժամանակն եւ թէ տեղու նկատմամբ փոխ-
խականութեան ենթարկուած է: Այս երեւոյթը
գործնական օրինակս մ'ալ ըլլայ սուսած ենք մեր
այս գործին ՏԻ՞ր կը: Այս գիտՏակերնայի եւ
զրեթէ չըստիւնի սրմանն եթէ գարեք ա գարեք
տեւէ, յաւաթ կը բերէ լեզուաց ճաւանչք եւ մահը,
ժամակալ — յաւաթ կու գան մայր լեզուէ գաւար-
լեզուները, իսկ քեղն — քոյր-լեզուները եւ գա-
տաւարարանները: Կենդան անմանայի կերպով
կրնան այսպիսի լեզուներ իրարմ այլապանիլ, եթէ
այս բարբառներն իրար Տես տերտ կապով մը
— ինքՏանք գրական լեզուով — Տարորակցու-
թեան մէջ ըլլան: Եւ կամ եթէ իրարմանէր ան-
Տատ մի եւ նոյն լեզուն խօսելու ստիպում չըլլայ:
Ըսոյց այս փոփոխութիւնս միայն վերջիչեայ
երկու սահմաններուն մէջ կը կատարուի. թէ կրնայ
ժամանակու լեզու մը այնպիսի փոփոխութիւններ
ալ կրել, որ անխորիէ ըլլայ անոր ճաղաճն (մայր
լեզուն) ճանչցուի: Այս Տարբման պատասխանը
Տնտարխութեան եւ յաւեառ Նշանակութեանք
փոփոխութեան կանոններն աչքի անընդունով, կա-
րելի կ'ըլլայ սալ:

Ա. Նշագիտութեան այլեւայլ տեսակները:

Կրկու լեզուներու ազգացութիւնն իմանա-
լու Տարբ ներքին Նշաններն ամենայ շխարքն է՝
երկու լեզուներուն ալ յատուկ է նոյն ճաղաճն
ունենոյլ երկու բառ իրար Տամանակ: Այս
ԸԳԳ Լ:ՏԻՒԳԳԻՏԻԹԻՒԹԵՒԸ

Համեմատութիւնք ցոյց կու տայ թէ՛ մի եւ նոյն բառին մէջ գտնուած այլեւայլ հնչեւները Տարկ չէ որ միւս Համեմատելի լեզուին նոյն բառին մէջն այ նոյն բլլան, մտնանոց թէ՛ երկէ ընդունինք թէ՛ հնչեւներն ուլ որոշ եւ Հաստատուն կանոններու երթարկուած են, այն ասին պիտի տարպարինք ընդունել թէ նոյն է որ տարբեր բլլան հնչեւները: Օրինակի առաջաւ, նկատուց թեան տանելոյց Հայերէն հնչեւներու նուազութիւնը (որ կ'անուանուի յայնչեւ-ընթաց = Lautverschiebung), Տարկ է որ հին լատներէն d, յն. ծ, եւն Հայերէնի մէջ լեւի գրեթե փոխան քլլայ, լատ այժմ լա. da-re Տայ. պիտի քլլայ քաււ (= քու. -ր) եւ ոչ քաււ. լա. lu' Տայ. քաււ (= գեթմ. du). լա. dom-us = Հ.Յ. քաււ = ասնն, ուրեմն հին մն կը Համեմատի Հայերէն պի, եւ ոչ թի: Այս երեւոյթն աւելի զգայի է գերմաներէն եւ անգղերէն բառերս: Համեմատութեան մէջ. ուր որ գերմաներէն միջին աստեմական (ը) գրեւանի, անգղ. ունի՝ միջին լեզուական-աստեմական թեւս գիրք՝ lh (յն. ծ). ընդ Տակաստին գերմաներէն լեւի աստեմականի փոխարէն՝ ունի անգղերէնը միջին-հնչոց-նայքը. այսպէս գեթմ. Thal նոր, անգղ. ունի date, — theuer, աւղ. թանկագին, անգղ.՝ dear եւն: Հնչեւ-բարդական լեզուայ զրոյ պիտոյ այս երեւոյթին որ ամենեւ աւելի գերմաներէնի եւ Հայերէնի մէջ կը տեսնուի, առաջին անգամ մտադրութիւն ընդն էրաւ՝ Jakob Grimm.

Այս հնչափոխութիւնք, որ սովորական անուամբ յայնչեւ-ընթաց կ'անուանուի, կը պահանջի որ արեւմտեան-լատական-իտալական՝ թեւս պայթեմայի գրեթեւ (հնչ. gh, dh, bh, յն. չ, ծ, ք. լա. h. l. Հ.Յ. ք, թ, փ) համադասարանեան գաթարեւելի մէջ միջին պայթեմայիները (g, d^h), իսկ հին բարձր գերմաներէնի մէջ լեւի պայթեմայիները (k, t, p). եւ ընդ Տակաստին աստեմական

խորին միջիններուն՝ գաթարեւելի մէջ լեւերէն համադասարանեան. լա. frater, գաթ. brothar, Հ.Յ. եղաւոր = եղբայր, անգղ. brother, հին բարձր գեթմ. prudar կամ broodar. — յն. դէքս, լա. decem, Հ.Յ. տասն, գաթ. taihun (անգլ. յաւաքս. tehan, անգղ. ten) հին բարձր գեթմ. zéhan, եւն:

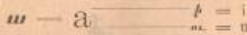
Բայց այս երեւոյթը՝ թէպէտ միշտ կանոնաւոր, բայց ամեն բառի մէջ չի կրնար մտնուողոյց ցուցուիլ, որովհետեւ կան պարտանքեր, որոնց մէջ պատահական աղղեցիկ պատճառներ կանոնաւոր փոփոխան աղղեցիք կ'ըլլան. շատերն մէկ հասար յիւնիք. Հայերէն ք գրին փոխարէն շատ անգ ղ կը գտնենք՝ շրթնական գրի մը պատճառաւ, աւ. քաււ-ը Տայ. եզոմ կը գտնենք աւ (= ավ-)արքիշա, անգլարշաութիւն, որուն թէպէտ կան հին ձեւն ուլ՝ անգլարշաութիւն, աւերիք: Այս պատահական աղղեցիկ պատճառներ ամեն լեզուի մէջ նոյն չեն, բայց միշտ փոփոխութիւն լաւաւ կը տեսնուի երբեմն բարբոսին իսկ հնչեւան կարուստն պատճառ կ'ըլլան: Անհրաժեշտ Տարկ կը տեսնենք համադասարան անիփոփել հաւ լեզուի մը տարրերու կամ հնչեւանց ձայնական ընդհանուր կանոնները: Աւելի մանր անդեղութեանց համար՝ հետազոտել լեզուաբանութեւ զիմ Sieversի Grundzüge der Phonetik գրքին (ի կայացող պայման):

— Մարբային լեւ-ընթաց:

Ետեւոր գործարաններն երգիծի նմանցուցած են լեզուաբանները. թերեք կը կարծեն զերթը, չեւափայն ու խոչալի եւ լեզուաբան շարժան ձայնաբանները՝ խոզմաներն են, խոչալի ու շրթնաբաններն մէջ ելած միջոցը՝ լա. կրուածակն մտան է, իսկ ընթան իւր գործարաններով՝ կը կարգն ստեղծենք:

Թարերեն՝ նշագողի մջնորդութեամբ ոչ ոչ հասանքն եթէ այլառ զուրս էլլէ, չպէտք հնչելն կ'ըսուի. իսկ եթէ յաւելուածական մասն մէջ, այնքան խաչակին եւ շրթուչքներուն մջնողը կայնը նկզնայ կամ որդերայի, քաշան ըստան յառաջ կու գայ: Չայնուորները սովորաբար երկնց հնչանութեամբ կը գտնուաներն: Այս հնչանութեանը կը կոչուին կ'անուար ու ժգին ձայն մը եւ շատ մը՝ մէկ անգամուն հնչելու երկրորդական ձայներէ: Հնչանութեանը հնչելու մջնուածութեան կամ նեղութեան կողմէ՝ ունի եթէ խաչակին եւ շրթուչքներուն մէջ եզամ մջնոր (յաւելուածական մաս ըստածը) հանգարտ ու կանանուար դիրքի մէջ ըլլայ, ա = ձ ձայնուորն յառաջ կու գայ: Իսկ եթէ յաւելուածական մասն երկայն գիրք մ'առնու, որով եւ շրթուչքներուն ծայրերը կ'ամբոխուին եւ զուրս կ'երկարին, եւ խաչակը փայ կ'իջնայ, յառաջ կու գայ ս. = ձ ձայնը. իսկ եթէ յաւելուածական մասը կարճնայ, շրթուչքները՝ բերնի անկիւններով իրարմէ հեռանան եւ զեղ թ ետեւ քաշակն եւ խաչակը բարձրանայ թ = ի ձայնը կ'իջլէ:

Երբ գործին ընթացքին մէջ (էջ 49) ստիճաններ յառաջ բերելու մտրդայնին ձայնին ամենն էական եւ դիտար ձայնուորը, եւ անկէ՛ բերնի գործարաններուն գիրքին համեմատ կոչմանս ուրիշ ձայնուորները: Ը = ձ ձայնը կը կազմէ ուրեմն ուրիշ ամեն ձայներուն հիմք.

Բայց ձայնուորներն հարկ է որ այս երկը զրեքուն սահմանին մէջ ամբոխուին. եւ դիտար կ'ըսենեներ ձայնաւորաց կազմութեան, եթէ հիմնական ա = ձ ձայնն երկու ուղղութեամբ արտաբերելու. ստե՛ն միտ զ'ենք յառաջ եկած ձայներուն:

Ինչպէս կը տեսնուի այս երկու զժերուն մէջ եզամ ձայներէն, -- բ մինչեւ. էի փոխուին այլեւայլ երկրորդական ձայներ կ'առնու (երկայն մ, է, ե, եւն). նոյնպէս մինչեւ --ի փոխուին այլեւայլ շրջաններէն կ'անցնի (օ, ս, յ):

Ըստ ձայնաւորներ կրնան զեռ ուրիշ փոխութեաններ տլ կրել. այնքան կրնան աւելի խորքաւ արտաբերելի, կամ աւելի զեղան, --էլլան են: Եթէ այս ձայնաւորներէն երկուքը մէկ շաղկ արտաբերուին, յառաջ կու գայ երբէք -- արածը, որ ըստ լեզուի կազմութեան շատ կը զանայնուի: Գործեալ կրնանք բուն երկարութեա եւ անորոշող էրբորք -- զանայնել: Կանքանի մը լեզուներ այ, որոնց բառերուն մէջ մինչեւ 3 ձայնուոր (== ետարորտա) այ կը գտնուին:

Չայնուորներու բաղմամբանութեանը շատ անգամ կը նմարուի լեզուի մը մէջ, բայց զբով շի կրնար պատկերացուիլ: Երբեմն այ մեկնայն զբով՝ ձայնուորի մ'այլեւայլ տեսակներ կը փոխանուանուին. այդպէս դերմ, երկայն մի, կարճ մի զիմաց կը հանենք հայ. -- մի, օի եւն փոխաբն՝ կը նշակենք է կամ է:

Բազմայն զրեքու կազմութեան ժամանակ երկը սղոցաներ նկատառութեան կ'առնուին. =) ձայնակազմութեան գործունէութեանը, ք) յազարտութեան (articulation) զանազան, եւ շ) յազարտութեան տեղը:

=) Բազմայն մ'արտաբերելու ատեն կրնայ ըլլալ, որ ձայնաւորներ լայն բացուի, որով ուղի հասանքն անցնելու ատեն ձայնակազմեր անշարժ կենան. այս զեղբեր մէջ յառաջ կու գան քրէ (ոճնայն) անուանուած բարձրայններ, ինչպէս՝ է, ր, ր, են: Եւտարդեան հին-արտաբերութեամբ այս զրեքը կ'արտաբերուին կ, ւ, ք եւն

(Ճիշգ՝ արեւմտեան Հայոց Գ, Գ, Բ եւն գրերուն նման): Բայց եթէ բազմադիւններն արտարեւելու ստեն ձայնաձեւը որ նկիւնայ, մէջն անցնող սոց Տասանքին պատճառաւ ձայնակարգերը կը թրժուան եւ սոյն յառաջ կու գան ինչ (Տըտը) գրերը: Գ, Գ, Բ, Ժ, Դ եւն: Այս գրերն ալ մարտական արտարեւելեանք կը Տըտըն ը, մ, ը եւն (Ճիշգ՝ արեւմտեան Հայոց կ, ւ, պ եւն գրերուն նման): Այս գրերն արտարեւելու ստեն երկարագան ձայն մը կը բուսի:

Բ) Եղբայրութեան եղանակին նկատմամբ կընան Տեաեւեայ գեղարքերը նկատուիլ:

Բերնի անցքը կէտի մը վրայ գոց կը մնայ: Եւ արտարեւելու Տամար եթէ այս փակուած կէտը բացուի, սոց Տասանքը յանկարծ ահանձնմամբ գուրս կ'ըլլէ եւ կը կարգուին գոյնընդէ (գոյնընդհան) եւն անուանեալ գրերը. որ. սղ. անձայն Բ = ան արտարեւելու ստեն չթժանց փակ մասը կը բացուի եւ բազմայնը գուրս կը ցոյտուի. Կ = նո արտարեւելու ստեն իւր չափին կարգան փակ մասը կը բացուի եւն: Եթէ բերնի անցքը նեղանայ, եւ այս նեղ անցքին անցին սոց Տասանքը, այն ստեն շնչով կամ չնչով բուսած գրերը կ'արտարեւուին: Իսկ եթէ քթին խոռոչը փակ եղած ստեն սոց Տասանքը բերնի անցքին միջին մկի կէտն երթոյ եւ բերնի այլեւայլ մասերն սիրին թրժուալ, յառաջ կու գան ինչով կամ չ ձայնները: Եթէ նայն գրից մէջ բերնի անցքին երկու կողմեր սիրին թրժուալ, յառաջ կու գայ ձայնը: Բերնի անցքը փակուի եւ քթին խոռոչը բացուի, սոց Տասանքը թրժեն կ'անցնի եւ յառաջ կու գայ նեղուած ձայնը:

Գ) Եղբայրութեան տեղայն նկատմամբ Տին քերականները կը գնահատենք միայն ինչովն ձայնը: Եւ ինչովն եւ ինչովն ստանք: Բայց լեզուագրքն ստեղծեան ցարգացմանը եւ մանուակը Բանկերիս լեզուին ուսմանը եւ ստանբու կարգութեան բնու-

խոսական բնութեանը այլեւ այս երեք ընդհանուր անուանակարգութեանը շին բուսերը: Վնու-թեանք Տասանաստեւ է որ բազմութիւն տեղեր կան խոսելու գործարաններուն մէջ, որ կը յոյստար մարդկային բարբառը. եւ այս յոյստարութեան տեղերը Տըտական շատ մանր տարբերութիւններ ունին, այնպէս որ աշխարհին ամենեւեալ երկրացի-մեծայն այլբանաբանն ալ չի կրնար այս ամեն Տըտականքը պատկերացնել: Գլխաւորներն եւ Տեաեւեանքն:

Իսկ չափի յոյստարութիւններն, որոնցմէ կը կարգուին նոյնպէս բուսած Տըտականքը: Արտարեւելը շատ Տարատու է այս մասին:

Իսկ բերնի մէջ եղած յոյստարութիւններն երկու գլխաւոր խմբի կը բաժնուին, բուն ինչովն ձայնը եւ անոր ձայնը:

Գնահատմանը կը վերաբերին շնչովն (Affricata) ձայններ. որ. ալ. շ = խո. ց (օր եւ ի անջեւ) = լու. ջ = արեւմտեան Հայոց ջի Տասանգրատարանոց. ի = զգ. յ եւն: Բակայն այս Տըտականքն երբեք բազաղբույլ չայնք ալ կը նկատուին, որոնք յանկան, ստանմական եւ չափան գրերն կը կարգուին այսպէս որ. սղ. շ արտարեւելու ստեն լեզուին վրայի մասին երկու կողմերը կը շարժուին քեմքը, բայց այնպէս որ լեզուին Տիշգ մէջտեղը կ'ուսի եւ սոց Տասանքը յանկարծ ահան անցնելու ստեն չփոքական ձայն մը ալ կ'ըլլէ:

Արտանուած ձայնները կ'արտարեւուին՝ սոցարար լեզուին մայրը՝ քեմքի առաջակողմը կամ ընդերքներն եւ կամ բուն իսկ ախաններ շարժուիլով: Այնուայլ ստանմական Տըտականքը կը շարժաններ:

Նախ եւ ստալ ընչովն կամ չերթնի Տըտականքը, որ սոցարական եւ գրատեղեան լեզու-

1 շառնաւ ել 10. Գրատեղ. 71

ներս եւ սանսրիտներն՝ զերջիշեպ ծանօթութեան մէջ յիշատակած է թէ ուրիշ որ լեզուներուն մէջ կը գտնուի. քանիւ յիշաներն միջին մի մէջ գիտած է այս շրջանն Տնտեսք: — Գիշին աստիանական բանասէները՝ լեզուին մայրը վերի ինքերէնքը, զամ վերի տեսաներուն յիշատակողը շուտիկով յառաջ կու գան: Երբ շ, ծ, յ, այս կարգն են: Երբ շուտանային Տնտեսքն կ'անուանուի յն. մ. որ անոց. իտալ Ան է: Երբ Տնտեսքն Տանելու, Տանար լեզուին մայրը թէթեւապէս կ'արարաց աստիանաբարն մէջէն գտար Տանելու է, բայց այնպէս որ վարի մայր վարի աստիանաբարը շուտիկ, իսկ լեզուին վերի կողմը խորագիտակե խորունկաց: Եթէ աստիկ է շուտը՝ յառաջ կու գայ բուն իսկ մն, իսկ եթէ լեզուին վերի կողմը թէթեւապէս շուտիկ վերի աստիանաբար եւ թէթեւայ, յառաջ կու գայ մ:

Ըրթաներնքու յարանորոթեամբ կ'արարեցուն շրջանագրերը. շրջանագրին կ'ըստին էթէ տեսաներն աչ մանակից բլլուն այս Տնտեսք, այսպէս կը Տնտեսքն մ, կ, եւն. իսկ պարզ շրջանագրն կ'ըստին կ'անուանուի Տնտեսքն եթէ պարզապէս շրթաներնով արարեցուին. այսպէս պ, բ, փ, եւն:

Իսթ ը — կը կոչուի այն լեզի ու միջակ (շՏնոյ կը Տնոյ) գրերն, որ սովորաբար պայթուցիկ գրերն արարեցին: Կար ի նման շուտ մըն աչ կ'անենուն. այսպէս ը — բուն ինքեան կ'արարեցուի ը — thag. Հայերէնի մէջ միջակ գրերու թուակը կը պատկերն:

Ռ. Հայնաշըմթիւնը (Lautschreibung):

Կենդանի լեզուի մը վրայ հոպէ կերպով կը նշմարուի՝ տեսերու Հայնաշըմթիւնը: Ի սկզբուն անց բնականապէս ոչինչ է տարբերութիւնը, բայց

ժամանակու այս՝ ոչինչ կարծածս տարբերութիւնը կը Տաստատուի եւ գտտ առա մը կը նկատուայ: Եթէ մերն ու յը նկատենք, առայն տեսութեամբ կը ստիպուինք թակ թէ բարբառին տարբեր գործարաններու միջոցաւ կ'արարեցուն, եւ երան իսկ շատերն, սրտը որ՝ արարական է Տանեանակցին: Կարծիքներն արտա են, ամեն մարդ իրաւունք ունի իր կարծիքը պատշապանելու: Բայց պատշապանելով եթէ կ'արարականի ինչոպի մը, շուտով ընդունելի կ'ըլլայ: Երբ միայն շուտիկը այսպիսի սխալ կարծիք մը խոխտելու չունայ: Գիտցն ոչ — լեզուի մէջ կ'ըստ այսպիսի բան մը պնդել: Երբ որ անշուկից եւ՝ մինչեւ իսկ կերպով մը, Տնտեսքն է մեր ին. բայց այս երկուքին մէջ երան տարբերութիւնն այս է, որ լ արարեցուցան տեսն լեզուին մայրը կը գործէ, իսկ շ Տնտեսք տեսն լեզուին արեւմտը՝ Տապալցին կողմը: — կ եւ է.

1 Երբ ունի մանչու միջի գարու աստապարտութեան:

2 Հայերէնի աստապարտութեան ինչոպի լեզի ու գրեր Տաս երկրորդը: Ար յիշատակուին միայն այն բանն պարբար որ յառաջ կ'ըստ այս աստին: Երեւելիքն (թիւ 1250). Երանակի (1885 աստին) Գրախի (1889 թիւ 29, 96 եւ 40) Լուսնու Երեւոյնի (սկսեալ 1888 թիւ 5, 6, 7, 9, 10, 12 — 1889 թիւ 3) եւ Բարբառակի (թիւ 1889): Հնարաբար ոգներն աւիթ ունին այս նկատմամբ կարծեաց տարբերութիւններ կ'արարու: Միջոցեան սեպերը: Երբ նկարն սակ ունին՝ Հանդէս Երեւոյնի անուան — ծանօթ — յոգանագրին բանասիրականքը սրտը մէջ շուտ մը պատմական ինչոպիներ կը գտնենք այն նկատմամբ: Կարելիք աստապարտութիւն շուտն (թիւ 5 եւ 74) Գրիկ լի վրայ լեզն անուան (անց) — միեւնոյն բանն վրայ Տնտեսքն եւ նոր աստապարտութիւն (եջ 76) Կար աստապարտութիւն ժ. գարնեւ ասգն. Հին աստապարտութիւն ժ. գարնեւ անգն (76) եւ արարական լեզուայ մէջ մինչեւ 1840 տեսու գրուի Տեղաբարձ Dieran (76). Սկսեւ նստան զորոքը գտնականութեամբ սխալ աստապարտու-

կամ ց եւ լ ձայներս մըտել կայ քանկան միջին Տնչիան մին ալ, որ երբեմն կ կր Տնչէ եւ երբեմն Լ այս և պատճառն որ միևնոյն բար մէյ մը կ'ով

Թիւնն շատ հոնց (Թիւ 6. 97). "Իւզամեղինն ընդդեմ-
Թիւնը (էջ 98) Ին ինչպէս կամ գործածութեան որմ
անաշարքութեան փոխան են ասորիք յամարն եւ պար-
կերն բարձրութիւն բաւերս ստացարեութիւնը (էջ 99)
"Իսպ կարծիքներ ընդզեմ Վիեննական գործընդ (էջ 93)
"Վիեննական գործընդ քանի մը անհամարն ալ աստ-
գանցութիւններն (էջ 100) "Ին ինչպէս Եւրոպայի նոյն
գրերն ունենալով, նոյն կր գրեն" սարքեր կը Տնչէն (էջ 101)
"Երկարութիւն անշարքութեանը" նոյն իսկ կր գործածան
փոփոխութենն (էջ 101) "այս անորք փնտիկ մէջ էին երկու
չորտուրքը" յամարն արեւելեան գրութեան Թիւնն կ'ա-
մէջանց (Թիւ 7, էջ 117) "Յարձմեթի արձաններով կը
հաստատուի ինն երեք փոխմունք կային ստացարեաց մէջ
1. խոստակ 2. անխոստ և 3. ստացարեաց ստացարեան-
թիւնն (էջ 118) "Երկու շքաններով" անորքն արձան-
նչկեցան ստացարե, եւ սխան աղխութիւն լ) փոխ-
գրել ստացարեաց (էջ 120-21), անանանք յարեանով
Եղպիանցի (Իսկնց ստացարեներով) (Թ. Յ. 149-50) "Սը-
նացանք, "Մշակ, (անք) կր պատահան" յամարն կ'ա-
Թիւնն են իր աստարեթիւնները, երբ Կոսով ու-
զակցան արձէլ, հարկաւ ստացարեան, (էջ 150-54) "Մե-
րայեան շատ արտարեթիւններն անք մը պատճառն շե-
ն (Թ. 10, էջ 165) "Ին ինչպէս Կարտուրեկ Միջինն
(էջ 169) "Տարանցին ու կորացին ալ նայելու շե-
նքերս (Թիւ 12, էջ 208) "Շիման սպասարեան ճարտար-
(անք), "արեւմտեան հայերենի արտաստեութեան հմա-
թիւնը (էջ 212) "գրութեան յերկին եւ զրքն աստ ան-
կերն կը տեսնուի անցման գորք, (անք), "ստացարեան-
թիւնն պատճառը, (Թիւ 3 [1889]) "պարեութիւնն շե-
(էջ 37) "ժամանակի արդիւնք է եւ ոչ այլ ինչ, (անք),
"ստար լեզուի սպեղանութեանը շե- (անք) "ժամանակի լեզուի
եւ արարեթիւնի սպեղանութեանը շե- (էջ 38) "նոյն ստա-
արեթիւնն զերթ, անք, սպան զը- եւ իտալերեն բազ-
մաթիւն արձաններն, (էջ 38) եւն Միայն զու կը յայտ-
աներ որ այս շատ հետաքրքրական եւ հմաւ յայտանք

կր գրեն սոյնըս ճանապարհորդներն եւ մէյ մին ալ,
Լով, երբ բարձրագին ստար լեզուի մէկ հնչիւնը ստա-
ներով պատկերաբարնէլ ուղին: Զարմանայի շե այս
երեւոյթը, նոյն իսկ եւրոպական լեզուաց գրա-
ստիականներուն մէջ կը նմարուի. շատ անգամ
գրաւոր լեզուին ստամեկանին տեղ, սակարկներն
մէջ կը գրանուի կոկորդանան մը, գերթ". Ende
բարբ: շատ գրաստականներս մէջ Enk կը հնչուի:
"Կամարն է թերթին գրաստարարքանին ցն որ
գրեմէ միշտ j = (ե) կը հնչէ. gegeben բարբ
կ'ըրույ jegeben, այս j գրին տնի տեսակ մը լե-
զուական-ստամեկան հնչիւն:

Երբ լեզուին մէջ է եւ չ շատ անգամ բա-
ւերս մէջ զիրար փոխանական են. այս երեւոյթը
կը մեկուի՝ երկու ձայներուն մէջ եկամ ուրի միջին
ձայնի մը գոյութեանը (չոր մեք զը կը նկատենք),
եւ գիտեմք լեզուացիտութեան որ ւ, շ եւ չ զիրար
կր փոխանակեն: Համեմատ պորտուգեկերէն branco
== սպան. blanco, պորտ. praza == սպան. plaza,
ար կը տեսնուի շքմեկաններն կարք չ գրին
ուրի բար լեզուի մէջ էլ փոխուի: Երբ այս
երեւոյթը կը տեսնուի նոյնպէս հին եգիպտացե-
րէն մէջ, եթէ կոկորդանան եւ ստամեկան
հնչմանց փոխանակիւնը կը նմարուի, տեւի եւս
գրեմէն կը նմարուի՝ լեզուական եւ ստամեկան
հնչմանց փոխանակութիւնը: Եյս փերթին երե-
ւոյթը շատ գիբուս կը մեկուի՝ յայտարարան գոր-
ծարաններուն մեքանարեթիւններ (լեզուի ճոյրն
եւ ստամեկան ներքապարթ), արձանկ. սուսերէն
lesari == բեթիկ, ստեականի մէջ եկամ է tékar,
սեկը: Լատիներէն մէջ ալ d եւ լ զիրար կը փո-

ընդհանջան, պորտուգե սոյն տեսն ոչնչոգույց մե-
կանութեան եւ "Մասք է ճարտարեւ, ստան նրնց
ճոյց ճոյց սալ ուղեով. . .

խանակեն շատ անգամ՝ լու. levir, յն. ծաշր [dal ʒr], հայ. սու[ժ]րր, հին բարձր գերմ. zeihhur, լու. lacruma (հին՝ daeruma), յն. ծաքու, անուկ. acu, հայ. արտասուք (արտասուք = արտասուք), լու. lingua (հին՝ dingua) գրեթ. tongue, անգլ. tongue, լեզու եւն: Ըստից գուստական փոփոխութիւններ են, բայց այնու իսկ չեն ազատիր լեզուի բնագոյնուր կանոններէն:

Հայերէնի մէջ թի չի փոփոխիչը կը տեսնուի հայր, մայր, այսինչ եւն բարեկեցի մէջ. նոյն երեւոյթը նոր պարսկերէնի մէջ ալ կը գտնուի. այսպէս բարձր, հին պարսկ. patkar (= patikara), նոր պարսկ. پتگر (պտիկար). գործարար, նոր պարսկ. پستگرا (պոստատեն) եւն:

Ըստ ասին ձայնաբանութիւնները կը կատարուին միջնորդ ձայներու ձեւեր. անպէր գեւ. այժմ կրնանք որոշ ձանշան, բայց այս միջնորդի գեր կատարող ասին գրերն անկարելի է խիստելու ձանշանով. օրինակի ազգագու. բոսկան-կոկորդական գրերու ձայներուն՝ շքիճական ձայնի փոխուելուն միջնորդները միայն չենք ձանշար, սակայն գիտենք թէ է նշն, յն. քինգ, լու. quinque բառերուն հետ նոյն է. հայ. աշ-ք, լու. oc-սու, յն. օքճալ-նոշն է: Որոշ չենք գիտիմ թէ որ գրի միջնորդութեամբ յատուկ կը գտն այսպիսի մեծ փոփոխութիւններ. բայց կրնանք միայն հաստատելու մեկնութիւն մը առջ, որ կոկորդական գրերու շքիճականի փոխուիչը կը զիբայցնէ՝ կոկորդական գրերէ կտար լուսած թարմատար ۱ = ու ձայնը, իսկ շքիճականներու՝ կոկորդականի փոխուիչը (երեւոյթ մը՝ որ անմեկնելի կը մնայ լեզու ազիտութեան անգին), բայց քանի մը գուստականներու մէջ անգի կ'անկնայ) հաստատուող դէպ թարմատար ۱ = Ի եւ j = յ միջնորդութեամբն է:

Համազգի գործարաններուն վրայ յոգասու-

բուսած ձայներուն զերար փոխանակիչը զիբնն է բոբրակէլ, զան զի յոգասուբան գործարանաց վրայ միայն թեպէ կը փոխեն այսպիսի ձայնաբանութիւններ: Ընդհանրով լեզու (չհնչող) գրերու ձայնիճնէն (հնչող) ձայներու փոփոխիչը — եւ հակառակը — զորմանայն կէտ մը չէ. պատճառն է միայն զգուստական ստատուութեան փոփոխութիւնը, եւ այս երեւոյթը կը տեսնուի մասնաւոր շայրերնի եւ գերմանական գուստարարաններու մէջ: Հիմնու օրինակից բարու կը մեկնուի որ գործարար (յն. Թորա, գերմ. Thore եւն) բարը ԼՊ հնչելը Իւււ չէ, այլ ձայնաբանական ազդիւն է, որ կը գտնենք նաեւ գրեթեայրերնի մէջ daur, daurons, լեթ. dūr-vs, հին իր. dorus, նոր պարսկ. dvar (որտար հնչումը) եւ dūr (սկար հնչումը), աստերէն՝ ԴԵՐԻ եւն: Օրինակներ կրնանք անպիշ շարքով շարունակել:

Բայց բազմապէս զիր մը կրնայ պարզ շունչի մը փոփոխիչ եւ յետոյ բարբոսին իսկ կորուսիլ, այսպէս անուկ. pilat, լու. pater, հայերէնի մէջ եզրած է նայր (գուստական Նէր = գղ. père), լու. illius, formosus, germanus բառերն՝ եզրած են սպաներէնի մէջ hijo, hermoso, hermano. իսկ բարբոսին կը կորուսի առ բառին մէջ, լու. sal-is յն. ալ-ս, կիւմբայր լեզուին մէջ՝ halan, եւն. սեւ նոյնպէս ուն անուկ. pad, pada-s, նոր պրակ. pal, յն. քոճ, գրեթեայ. fōtu-s, գերմ. Fuss. —

Բնականապէս այս փոփոխութիւններն յանդիման կամ ըստ փոփոխութեան եզրած չեն, այլ յայն առ յայն եւ ժամանակու: Միեւնոյն տեսանկից ժամանակ հնչումն տարբերութիւնը շատ քիչ է անպայի կ'ըլլայ, բայց յաջորդ սերնդեան

1 Ուն զեար կը գրուի հոս-ն, կըն շիրքան. Բնակու օտնից հայերէնի մէջ հեւ-ք, որ ու-ք բառին հետ նոյն է:

պայքայն = քայ
 Լու. Կոյս = քու.

(Կոյսայն) Կ - 2.

ժամանակ աւելի կը հաստատուի այս տարբերութիւնն եւ հարեալս որ տարբեր ետքը՝ հարկա կը նստարկեր թէ երկու լեզուաց մէջ երեւան կրած հնչումն մեծնոյն արմատէ բխած է: Ըստ Տե-տարբերական է լեզուագիտութեան այս մասն եւ կրնար զմեզ հրապարակ բիւրաւոր օրինակներով հաստատելու մեր բառը, բայց «արդ լեզուագի-տութեան» վրայ կը գրենք, եւ ոչ նորապէս-թեան վրայ պարզապէս: Մի միակ օրինակ մը յա-ռաջ բերել կ'ուզենք, ցոյց տալու համար որ նախնական բաղաձայն մը «ն» կարելի փոփոխու-թիւններ կը կրէ եւ այլեւայլ գործարանաց ձևեր յաջատարած հնչման կ'ենթարկուի. առնուէր «ն» բառը, որուն հնչեւորակներն հիմնական ձևն է penke. Արդ այս penkeն կրած է կոլորաբան՝ յա. quinque, հին ֆրակ. coïc. ժաման. յա. cinque, գահարտ. cince, «պատմական» զգ. cinq (սեղ) եւ սեղք) պահն. cinco, իտալական սանակ-եւ գանդկ. pañca. յն. πέντε [πέμτε] կիւմբ. pimp, նոր պարսկ. pang (— պէնչ). պ. pehl, գոթաց. fimf, լեթ. penki, ֆոկ հնչումը «ն» (իր պարզ շուշ) հայ. «նիգ» —

Եթէ բաղաձայնները՝ որ բառի մը սկիզբ կ'ուղարկ կը հասնուին, այսօր փոփոխութիւն-ներէ կ'անցնին, սրբաբն եւս առաւել բառերուն մասերը կամ կ'ազդու ձևները — ձայնաւորները: Ըստ այս բանական է յիշել ձայնաւորաց փոփո-խութեանց վրայ քիչ մը վերը (էջ 149³) մեր յիշածը: Չայնուարներն ալ — թէ կ'ազդու որոշ կա-նանով — առնել աստիճանէ կ'անցնին, կ'երկարին կը օգնէ, երբարարաւ կ'ըլլան, եւ զարձակ ալ պարզ ձայնաւոր կ'ամբողջին:

Գ. Եւրաբերական ձայնաբնութիւն,
նուադում, ձայնի զարգացում:

Մինչեւ հիմայ բուսած ձայնաբնութիւնն յիշեալն նկատուած երեւոյթ մըն է. բայց կայ նաեւ ձայնաբնութիւն մը որ կ'առում աճի ձայ-ներու եւ հնչմանց ուրիշ խումբերու ազդեցու-թեանէ: Իւրաբանչեթր աստի ձայնը կրնայ՝ նոյն բառին եւ կամ մերնաւոր բառերու աստեղծն հնչումներն ազդեցութիւն կրէ:

Նմանապէս թուստն այս կարգին կը վերաբերի, թաւ որում մի եւ նոյն բառին մէջ կրած ձայնաւորներն բառերի իրարու նման ձայն կ'առ-նուն, այս երեւոյթը կը տեսնուի ոչ ձայնին էի՝ եւ ու (— եւ —) ու ձայնի փոխուելուն մէջ. Չայ-նուարաց ներգաղտնականութեան վրայ խոսած ենք արդէն սեղի սեղ՝: Նմանապէսութիւնն կը տես-նուի մանուսնոց բաղաձայններուն մէջ, լեթի ու միջակ երկու բաղաձայն անկարելի է՝ առանց բնո-հաստութեան արատաստել, որով երկուքն մէկը կը կարուի եւ կամ միւսին կը փոխուի (կը նմա-նանայնի): Ընդհին բառը՝ յայտնի է թէ բնո-հարակն բառերն կ'ազդուած է, արդ աստիճանկան քն կ'ուղար-դական ին առնել (գոնէ հին բարբաթութեանց եւ անանցնեան մէջ) շի կրնար մնալ, ուրեմն կը կոր-սուի: Հասմնտակ մանուսնոց «ն»-ուսին՝ զի կա-տարեւարը՝ «ընկալու» փոխանակ՝ «ըն»-կալույթի: Բայց փոխանակ կորուելու շատ անգամ կը նմա-նանայնին բաղաձայնները, սակէ ուրեքը՝ սեղի կ'ըլլի (որ յառաջ կ'իյնէ «ն»-ընկէ, — երանկ է, կ'ընկէ — կ'ընկէ — կ'ընկէ) բնու — բնուլ — բնուլ — բնուլ — երնուլ — երնուլ. (եւ ոչ թէ կ'ընկէ

1 Չայնուարաց ներգաղտնականութեան յայտնի ապա-ցոյց է՝ հայ. աստղակ — յաւն. սեղալ, պատարաւ — ստեղծող, փոփոխ — բարձրուող փոքր — եղալար, եւն:

յառաջ եկած՝ հնչույթ յաճախ կը փոքրացնուի:)
 Բեւիք զարմանայի է ուրիշէն բոլոր, որ այս օրհորս
 զբանկչայի կը մեկնուի, ընդ-քանակ: շքեմա-
 կան թի առ թե ուսումնական հնչույթ, նոյն զիբը՝
 շքեմական էի փոխուած (առթիւ = աթիւի եւն):
 Կարգչոյ լեզուաց մէջ շատ ստորական է այս
 երեւոյթը, մանաւանդ փայտերէնի մէջ, otto =
 լա. octo, յու. օժտ-ու, իտ. sette, գղ. sept, յն.
 օժտ, հայ. ե-մթն (իբր՝ եպո-սն): Գրեթէ այս է
 պատճառը՝ նորազ զի լեզուաց մէջ կրինք բաղա-
 մայնեբոս զպոյթեան: Այս ծածոթ՝ բայց շատ
 կարեւոր կեանքի ինչ պարզաբն:

Կանանկայնութեան հասկանալի ձեւն է՝ աճ-
 նանկանայնութեան (= Dissimilation) որ կը
 կրկնուի մի եւ նոյն բառին մէջ հանդիպած նման
 բաղանկայնութեան մէջ ուրիշ՝ համեմատական բա-
 ղանկանոյ մը փոխարեւան մէջ, այսպէս նոյն
 բառին մէջ կրիւ լ (= 1) հանդիպած ստեւն,
 Էրիտրոզը կը փոխուի շի, լա. familiaris, փոխանակ
 familiaris, caeruleus = caeruleus եւն: Հնչման
 փոխութեան զգիտութիւն պատճառն է՝ միւս
 յուսման մէջ է իբր հայ. հրկայ թէ բառին
 մէջ տեղի ունենայ եւ կը կոչուի այն ստեւն
 միւս (Apharesis) եւ թէ բառին վերջը՝ եւ
 կ'անուանուի սինոպ (Syncope): Բնիկ մը շատ

1 Տես հարկաւորն ու զո՞ր բառին մէջ հանդիպ-
 յանքոյն հանդիպ. փոխանակ հանդիպ. հանդիպ. հանդիպ.
 Այս վերին բառը իբր հոգարմանութեան մը կը մտնի մը
 մարտին մէջ թէ coincident, coincidence բառին փոխարեւ
 ածանցուած սինոպիստիստ բառը կարելի չէ արդար
 ընել, երբ համեմատական լեզուակցականութեան մը առիտ,
 հանդիպ բառը կը հանել կամ համ (այնպէս ինչ զի-
 պակից. զգոյցականութեան բառը կը նախնորոշեց համա-
 ստանութեան համար:

2 Երեւոյթոյն կը յանձնարարեց Hovelaguist
 (La linguistique comparée) 3109 էջի, եւ յարկաները:

ստորական երեւոյթը չէ, բայց շատ բառերու ինչ
 կը տեսնուի, եւ այնպէս կ'այլուի բառին ձեւը, որ
 մի եւ նոյն խմբին վերաբերուող բառերուն հետ ու-
 նեկամ նոյնութեան կրկնուի իրանոյ իրանոյ արտաստեւ
 սակ ձեւի, այսպէս հայերէն չի (= լեզուն) բառը
 կը համեմատուի լա. ple-nu-ք բառին, որք ոչ-լե-
 զուայ կտէի համար տեսակ մը՝ հաւատար, պետը է
 այսպիսի "փոքրացնուած" մը հաւատար
 համար: Մարտին իրազմութեան է այս, որ յառաջ
 եկած է նախնական՝ ple-yo ձեւին՝ հայերէնի մէջ
 ինչ կորուսելու: Լի բառին սիլլաբը ք (= պ) կոր-
 սաւած է նաեւ հին իր. lin բառին մէջ. ցանկ-
 frenia, յն. πλεος. բուս՝ = լի-ն-սե՞մ կը համ-
 մանք հին իր. linaim բուս՝ ձեւին: Բեւիք կր-
 մանոյի պիտի երեւայ լա. am-o բառին լա. ca-
 rus բառին հետ համեմատութեան, բայց լե-
 զուայէրց յոյց սուած են արեւն որ am-o բառը
 կ'ենթարթ լա. eam-o հին ձեւ մը, որուն e ստեւն
 ինկած է: Բայց ա՛հ-հի՛ ոչ թէ է միտն նախադաս
 կրկնուի կորուսել, այլ նաեւ անորոջ փունջ մը. այս-
 պէս կրկնուի մեկնուի այսպէս՝ reloj, որ յառաջ եկած
 է լա. horologium բառէն, նոր յաճախել լա. հին
 լա. օրաճաշի բառէն:

Բեւիք յաճախ կը տեսնուի կրճատման զի-
 շա՞տ բառում ձեւը, որ շատ անգամ բառակցին կը
 պատուի եւ բարբառին կեդարմանութեան կ'ընէ
 բառը, այնպէս որ նոյն իսկ արձանք ցանկեր կը
 զգտարարուի: Հին լեզուներէն առեւայ օրհանգներ
 պետը չեն, երբ բովանդակ զարգիներէն լեզուն օր-
 նակ է այս զեզման. blé = զարեւան բառը յառաջ
 եկած է միջին լա. bladum բառէն, blé սե՛նի եւ
 գաւառական ձեւ մը՝ bled, որով ակնկալուի կը տես-
 նուի bladumի blé ձեւին փոխարեւոյթը: Այսպէս
 է նաեւ գղ. cité, լա. civitas, եւն:

Արեւին եթէ այսպիսի բարդացանակի փոխ-
 խաթմաներ կրն բառ մը, հարկու հին եւ նոր
 ԵՐԳԻ ԼԵՃԻԿԻՍԻՍԻՍԻՍԻՍԻՍ

ձեւերն իրարմէ կը տարբերին եւ մինչեւ իսկ ան-
ձանաչելի կ'ըլլան: Կայ նաեւ ընդհանուր
բառաւոր, որով քանի մը լեզուաց մէջ բառերն
ուելի կը փոխանին. սանոկ, dant-a, յու. dens-denti-
tis, գզ. dent, գերմ. Zahn կը համեմատուի հայ.
-առան յն. ὀδόντος բառին. արզ. Ժանոխ է թէ
հայերէնն -առան բառին որ յաւելանք եւ (նշուցի
նաեւ յն. ὀδόντος ὀδόνտος բառին զն): ուրեմն
հիմնական ձեւն է -առան-առան-, որ կը նշխա-
նայ միւս քոյր լեզուներուն ձեւերուն հետ. այսպէս
ս-միս, յն. միս, Լատ. nomen, հայ. -անան-
ն. ὀνομα եւն: Հայերէն այս սկզբնառաւ յաւե-
լաւոր կը տեսնուի մանուսանգ ք եւ շ գրերով
սխառ բառերուն վրայ (ե-բազ, ա-բազ, ե-գ-
բայր = սանոկ. bhratar, ս-գրիւր = յն. գրծար
եւն): Ելլա յաւելաւոր կը տեսնուի école =
յու. schola, espérer = sperare, étude = stu-
dium եւն բառերուն վրայ ալ, զանո զի բարածայն-
ներու իմացութեանն կը խորշի գաղղիներն լեզուէ
Բառամակնն ալ կը տեսնուի այս յաւելաւ-
ձական գիրը. մանուսանգ երբ ընդգտնէ մը ետքն
ստամանական գիր մը հանդիպի, կամ շրթնակնէն
մը ետքը պայթուցիկ շրթնակնէն մը. գզ. nom-b-re
յու. numerus բառեն. հայ. սթում = ամբաս,
ամբազ = ամ-ազ եւն: Ի նշուցի կարիւի է մեկ-
նեկ այս ամեն երեւոյթները. մէկ կողմէն հնչա-
կան օրէնքները, ստանական փոփոխութիւնները
որոշ կանոնի մը կը հետեւին, իսկ միւս կողմէն
անհնարին կ'ըլլայ ընդհանուր կանոն մը գտնել,
որով կարենաւոր այս փոփոխութիւնները մեկնել:
Գտնական բառերու հետազոտութեան մէջ կը
յալապէ լեզուաց ետք մեկնութեան գտնել այն տար-

բառերը, որոնք կ'ընդունին այս զարմանալի երեւ-
ոյթները, սակայն եւ այնպէս չեն բաշտուի բուշու-
թէ «լեզուական ամեն փոփոխութիւնները բնու-
թեան իսխա եւ անդրադուելի օրէնքը կը կառու-
ութին»: Ա՛յն բան միայն բնուութեան օրէնքը չի
կառարուի, այլ քննութիւնը ցոյց կու տայ, որ
չառ մը գարտու փոփոխները ալ կը տեսնուին
հնչական օրէնքներու մէջ, եւ ասոց տարգրու-
թիւնը կը կազմէ ստագարանութեան պատմական
գիտութիւնը: Եթէ «բնութեան անդրադուելի
օրէնքները» միայն գործող ըլլային բառերու
կեանքին մէջ, այն ատեն հարկ էր որ Է. Կուր-
տուի, Ըուխարգի, Ռեշիսի նման լեզուաց էաները
ալ ընդունէին այս «անփոփոխելի օրէնքները»:
Գտնական որ «հնչական օրէնք» բառամեկնել
չառնի ալ է շո-նշուցի հաստատուած չեն,¹
այլ պատմական լեզուագիտութեան ուսմամբ
միայն կարելի եղած է հնամախութեանց ծանօթ
օրէնքներն յերևան հանել: Ելլա կեան է ահա որ
ստիպած էր զմեզ ի մանուակնէն պնդելու թէ նոյն
իսկ Պր. Հիւրման² հայերէն լեզուին նկատմամբ
բարձ խուզարկութեանը մէջ հասած չէր վերնու-
կան եզրակացութեան մը, եւ թէ իւր գտած կա-
նոններուն տէն իւր իրենց օրէնքն է: Իւր արդ —
բնական հետեւութեանք — որով հետեւ ամեն
բառ չէր կրնար մեկնուի, ուրեմն ընդհանուր չէին
կանոնները, նշուցի ընդհանուր լեզուագիտու-
թեան համար մինչեւ հիմայ բոլորը, թէ անպ-
նասարց եւ թէ բարձրակարգ փոփոխութեանց
երեւոյթնն այսօր իրականութիւն է, նոյնպէս իր-

¹ Չնայած օրինակ ստագարանութեան քոյր
մանուակնութեան չի կրնար սպարդուիլ: Կրնէ B. Del-
brück իւր 'Einleitung in das Sprachstudium, 1880,
երեւելի գործին մէջ, էջ 115:

² Հանդէս Եւրոպայ, 1897, էջ 245:

գրութիւն է անունը մէջ տիրած ազատութիւնը, որ չի կրնար ամեն բանի համար որոշ ու շահագործման ներքին կաշկերակ ունի: Ենթադրելով այս հնչափարտութեան պատճառներուն նկատմամբ անխաբան են ինչպէս յարգող ազգերուն մէջ պիտի տեսնենք, լեզուաբանները:

Գ. Հնչափարտութեան պատճառները:

Հնչափարտութեան պատճառներուն նկատմամբ շատ տարբեր են կարծիքները: Ամենք դորոշն են օգտարտման (կիւնային) ազգեցութեան կը վերադրեն. այնպէս որ բարձրագուստի մը լեզուն հարկ է որ քիչ շատ բրտութիւն ունենայ համեմատութեամբ հարկ տեղեւոր լեզուին: Կիւնայի ազգեցութիւն կարելի է ընդամենը, բայց ոչ ուղղակի կերպով: Այս երկու տեղեւոր լեզուաց մէջ կ'ըստ հնչական տարբերութիւններն աւելի հոգեբանական են քան բնականայն: Վասն զի կիւնայի եւ անոր հետ սերտ կապակցութիւն ունեցող տարբեր կ'ըստման, բնութարտութիւնը են, մարդու բարբ և վարքին, ստորութեանց եւ հնչման յօգտարտութեան վրայ կ'ըստ ազգեւ, նոյն իսկ լեզուին վրայ ալ տեսակ մը ազգեցութիւն կ'ունենան, բայց ինչպէս բոլորն՝ անորմէ կերպով: Այսինքն կերպով ազգած կ'ըստ եկել գործարարաց կապակցութեան մէջ փոխարտութիւն մը յառաջ բերեր:

Աւելի մեծ պատճառ մը կը համարուի մարդուս ի բնէ բնականութիւնը, որով երկու հնչումներն գծաւարտողներ, խիտար միշտ կը թէպէտի՝ կամ զանէ միջ մը կոյ ձգելու, գ զիբարդին ու կակուղը կը պահուի: Աւելի գծաւարտողներ կը համարուի հետագային գործարարներու միջոցաւ եզրած հնչումներն. օրինակի ազգաւ, կոկորդիլանի գրերը բնականներու փոխելու եւ նոյն իսկ անկաններն

լեզուականներու շրջելու միջ մը կը համարուի խոսելու տանն: Բնական է ուրեմն որ շրջմանակամ կամ աստիճանական հնչում մը յառաջ գոյ կոկորդաւ կանեն, բայց ոչ հարկաւան ու: Ասկայն այս բնականութիւնն ալ լիովին չի կրնար մեկնել հնչմանց փոփոխութիւնները: Վասն զի կան համարող լեզուներ, որոնց մէկ բանին մէջ խոստ գրեր կը պահուի եւ ուրիշ բանին մէջ կը կորուսի: Եւ կամ կակուղ գրեր կը փոխուի եւ խոստ կը պահուի:

Կատարյն կարծիքներն մեկն է վրան գործելու ընդմէջ օրնայի հնչափարտութեան պատճառը: Ինչ բնական է թէ գրական լեզուին մէջ միշտ կը համարուի շարք մը լեզուան պարզելու, եւ միջ մը աւելի շատով եւ շատար կերպով իր գործարարներն յայտնելու, որով ոչ թէ կոյր բնագում մը, այլ բնութարար մարդուն կանխաւ աւելի յերեւան կ'ընէ: Բնականայն՝ խոսելու պարզ մեքենայ մը չէ մարդու, կամ գրելի՝ խոսելու գործարարներուն, այլ տեր: Ըստ անգամ մարդուս կանխն է մը կը փոխի իր լեզուն, իր լեզուին մտերքը՝ անյնն ու հնչումը: կը պարզ գտնար եւ կ'ենթարկէ այնպիսի փոփոխութեանց, որ զուր կը մտն պարզ մեքենայի մը որոշեալ սահմանի շարժումներն: Արեւն եկել հնչափարտութեան միջ պատճառն օրնայնը, հարկ է որ բարձրագուստ շարժումիներ ենթարկենք: Հնչափարտութեան վրայ կ'ազգեւն օգտարտող ազգեցութիւն, բնականութիւն, արագ կամ զանազակապի, պատճառն է ինչ, ստար ազգեցութիւն, շարքաբանի եւ բնականայն ազգեցութիւն, կրթութիւն, գրողիտութիւն են, օրնայն անար բնականութիւն, գրողիտութիւն են, օրնայն անար բնականութիւն, եւ երբեմն կ'ենթամեն լեզուն եւ երբեմն կը պահուանեն: Այսպիսի բարձրագուստի շարժումներու ազգեցութեան տակ ամեն խոսած լեզու փոփոխութիւն կը կրէ, այս փոփոխութիւնը կ'անցնի

գրատորի մէջ ալ, եւ յառաջ կեան հնչական փոփոխութիւններէն անտար կը մնան եւ անոնք զարմեայ կը կրտստին եւ այլեւայլ գրատառակներու մէջ ժամանակաւ փերտոնն ծնունդ կ'առնուն:

Ք. Դըանակոյնմեան փոփոխութիւնք:

Եթէ երաներն իրենց առասպելն ու հնչական մասը կը փոխեն, կ'այլալլեն — ինչպէս նախկինից զլեռն մէջ բառ բառակներն ապաքայցուեցաւ —, բնականապէս այս հնչական փոփոխութիւնը պատճառաւ կ'ըլլայ, որքան որոնք իրարմէ ծանօց կրտստ լլոյն՝ այն մասերուն հետ կապուած նշանակութիւնն ալ շէշ շատ այլալլի եւ փոփոխութեան ենթարկուի: Բառերն իրենց նշանակութիւնն ալ, իմաստն ալ կը փոխեն: Եւս փոփոխութիւնն անի իւր պատմութիւնը. եւ այն է միայն պատճառը որ կրնանք շատ մը բառերու նախնական նշանակութիւնը գտնել, եթէ ե պատմաբաններն մինչեւ անոնց կազմութեան ժամանակը շարունակէնք մեր քննութիւնը: Մասնաւանդ թէ այս նշանակութեան փոփոխութիւնը կը կազմէ բառերուն շէշի կեանքը, իսկ առասպելն եւ հնչական այլափոխութիւնները կը կազմեն բառերուն սքառման կեանքը, երկույնէր: Եւս երկուքն այնպէս իրարու կապուած են, որ կրնայ բառ մը բարբոթին իսկ փոխել իւր հնչական մասն եւ նոյն պահի նշանակութիւնը, եւ զարմեայ պահելով շէշ շատ հնչական մասն անփոփոխ, նշանակութիւնը փոխել: Բայց միշտ այս երկու երկույնիներն ալ փոփոխակի կ'ազդեն իրարու վրայ: Ըստ լեզուաբանական օրինաց փոխած է հայերէն քար բառը (գերմ. Werk, նոր պարսկ. vars[idan] քանդ. vareza, ինչ քրջոյ) իւր նախնական առասպելն ու հնչական մասը, բայց շէշ շատ պահած է իւր նշանակութիւնը. իսկ ընդհանրապէս շախմատ բառը (փոխառեալ պարսկերէնէ)

պահելով իսկ իւր հնչական նախկին ձևը, փոփոխութիւն կրած է նշանակութեան մէջ. վասն զի շախմատ պարսկերէնի մէջ կը նշանակէր «ք», որովհետեւ իրէ, իսկ առ մեզ առած է (որտի) կառուած: Թեպետ շատ մերն են երկու գաղափարներն, բայց յաջորդ գարեբառ մէջ բարբոթին իսկ թող տրուած է որտի երէի նշանակութիւնն, եւ ամեն կատարածի, մասնաւոր պատեալով մէջ եղած քարին կ'ըսուէր անխտր՝ շախմատ քարէն (Համեմատել Բազումայ, էջ 51՝ Չի մի մեծ ինչ շախմատ քարէն կատարեալ, — «Բազում» գործեալ էր նորա նախնիքս (Պատմ) Եղիշէ, ապ. 1828. Վենետ. էջ՝ 152. — «Իսկ կորսինք զարգան իւրովք քաջ նիգակակցարն ոչ սակաւ շախմատի տեղաւոր գործեալ» (Ունգ՝ էջ 208.) Եւսպէս նաեւ Բաբոթին բառը՝ որ միշտ սուր բանի մը հիմնովն անենալ կը նշանակէր մասնակցութեան հարապատ ժամանակ, հինոյ կը նշանակէ հիւր թերէ կեն: Եւս օրինակները գիւրաւ կ'ըմբռնուին, վասն զի նորագոյն կազմութիւն անին, այսինքն հարց հինգ հարիւր տարւան է ամաց հնուսիւնը. բայց զեղեկներ թերեւս այս պարզ իրաւութեան մեր հաստատութիւնը տարւան, եթէ ծագումն մինչեւ անմասոթ կամ անընտանակ ժամանակներու ելլէ: Չենք կրնաք բազմակի՝ առած ստուգարանութիւնն ընդունիլ՝ երէց բառին նկատմամբ, զոր կը համեմատէ ինչ որ թոճոյն, լա. priscus եւն ձևերու. այլ աւելի շահման կ'ըջ՝ Meilletի հետ (տ. Revue critique XXX. 22) ընդունելու որ հայերէն բառ մին է երէց, թեպետ «քահանայ» — ապա «երէց» նշանակութիւնն փոխ առնուած է presbyter բառէն. սակայն այս երէցը հարկ է որ հին ձևն ժամանակ

1 Etruskisch u. Armenisch, Sprachvergleichende Forschungen von Dr. Sophus Bugge, Christiania, 1890, էջ 11.

իրք՝ *araits-a* կամ՝ **eraitsa*, որ ամփոփուելով ու փոխուելով եղած է *երէչ*, եւ որուն բրիտանական գարեթա մէջ՝ *բաՏանայ*, նշանակու թիւին անէլ-յուսած է: Արարտութիւնն է որ սակզմած է այս նշանակութիւնը: Եթէ իւրաքանչիւր զազափոր Տամոր նոր բառ մ'անենայիր, որ Տրաշայի միւրք բառական կ'ըլլար այս բառերուն Տամագունարն ամփոփել իւր մէջը. եւ կամ պիտի ստիպուէինք պարզ զազափոր մը բաշարակա Տամոր այնպիսի գարեթաններ գործածել, որ եւ ոչ խոսողն պիտի կարենար յուսաւոր կերպով ըմբռնել իւր բառը, թող թէ լազը: Ինչպիսի որ արուեստական ձմբով իւրաքանչիւր բառն ստեղծած ենք, նշնպես բառի մը իւրաքանչիւր նշանակութիւնն այ *բա-բա-բա-բա-բա* չի ըլլար որ արուեստական ձմբով կերպը: Եթէ ուղեկը այսոր նոր բառ մը Տարեկ եւ անուանել իր մը, կը քննէր այս իրեն քանի մը յատկութիւններն եւ այս յատկութիւններն մէկ Տարք որ կրնայ պայծառ կերպով մեր աչքին առջեւ ընթել անբողջը, կ'անուանը իր Տիմ եւ այս Տիմն փոյլ կը Տաստանէր մեր զազափորը, միշտ ուշադրութիւն ընելով որ նոր կողմուած զազափորական բարձր ճշդի Տամագաւտակուն իւր ստորալայնի: Օրինակ մը. պատերազմի ժամանակ կ'ուղեկը թիւնած այն շարժման, գործարկութեանց, զորու թեան փոյլ որոշ զազափոր մ'անենայ, կը բաշարակ *բա-բա-բա-բա*. արդ ինչպիսի սոսճաններ այն մարդ՝ որ մեկի կարեւոր լաշերէն նշայն, մասափորակ, եթէ պարզ *բա* մը ընկելու փոյլ ինչոյր ըլլար, եթէր կամ *բա-բա-բա* կը գոՏարեկը ցնեց, բայց կ'ուղեկը որ *բա-բա-բա* ական ստեղ մէկը կատարէ այս պատանոր, եւ կը կայմներ *բա-բա-բա* իրք՝ յուր-ստեղնոց — Տոպոզոց (եւ ոչ թէ՛ լազ եւ անտոյ): Ժողովրդեան մեծն որուն կ'ուղեկը, ուրիշներու շաննցած մէկ յատկութեամբ կը նշանակէր

զիքը եւ կ'ըսէր՝ թազ-ու-կիք = *բա-բա-բա*, այսպիսի աննի մը՝ ժողովրդեան զալս անցնելը կ'ուղեկը ինչպիսի՞ ինչպիսի՞ *բա-բա-բա* բառը կը Տասրենք:

Եթէ բառերու յատկութիւններն ընդՏան-բայքները, իւրաքանչիւր բառին նոր թեանու նոր նշանակութեան մը կրնանք Տանել, որ. յառ. *ad ripam venire* = կզեր գալ, մերենային կը գտնէր իտալ. *arrivare*, գզ. *arriver* — Տանիլ, նշանակութեամբ: Այս վերջինիւ յատկութիւններն կրնանք ընդՏանբայքնել եւ բառի մը նշանակութեան պատճառ տալ, բայց կրնանք ընդՏանուրն այ մասնաւորել, որով մարդային լեզուին մէջ նոյն արդիւնք յառաջ կու գայ. եւ զարեմանայի եւ այս նկատմամբ այնչափ ազգայ քով անստուած այսպիսի փարմանք: Հայերէնի մէջ կենդանեաց մէկ յատկութիւնն *բա-բա* շարեւայը (անճիւր, անճաւ, անստու) կը գործածենք՝ բաժնեզակ կերպանիներն նշանակելու, իսկ ընդՏանուտան արդի յաւերեկն մէջ մի եւ նոյն յատկութիւնը, այնչիւր անճիւր, անստու ըլլալը կը արտի միայն *բա* եւ *բա*՝ այս *բա* կ'անուանուի արդի յաւերեկն՝ *άλογο* = անճիւր: *բա-բա* գործողութեան տակայ ամեն թեւաւոր՝ *բա-բա* (— որ կը թաշի) կ'անուանենք: Առաջին անուանութեամբ անկարելի կ'երեւայ *բա-բա* բառին անեղծ — կեանքն իսկին ճանչենք, բայց այս ընթիլ Տայերեն բառը՝ թեկուս շատ ոչլակերպութիւն կրած է, սակայն զիբառ կրնանք՝ վերջինստիներն աշիք առջեւ անենայով, մեկեկ: Ընթել բառը նոստմանեայ բառին ժամանակներ նշայն է որ *բա-բա* գրաւոր այնպիսի ընդ *բա-բա* էլ, գուճին — Ժանգին տակ անտու: *բա-բա* բառն անիքը արդէն մասնեայութեան մէջ («*պարք*»... յորժամ է *բա-բա* Տարկանիցին, զառաջին ստան ընդ պարտին ժողովն») կ'ըրէր ընդ բառեզբայց ընտիր սակե-

զարեան լեզուս Թարգմանուած ճառերուն մէջ.
 "որ կայր է գոճն ի վերայ ճնդայ իւրոց, Ըստուճ
 անուոյն, ապ. Չօհրայ. 4 Հար. էջ 162: "Ի բաճ
 եւս անկաներն, Ոսկ. Մեկ. Մասնէի. Ա. Հար.
 էջ 391 եւն:՝ Ըրդ թճմովն գեւորն պտուկեցրնե-
 լու եւ գոճով (ճուճգով) վրոճ իրեկու գործո-
 զու թեւնն ընդ Հանրացած է՝ Ըճճ-ճն ճաճ-ճը կաճ
 զաճար:՝ Այս մասնն ան Համար թարեի կրնան
 կրր ապայոյց յուսւիլ բերելը մէն բառէ:

Բայց ամենն աւելի կը փոխ բառ մը իւր
 նշանակութիւնն աչ-ճաճ-ճն-ճը, որ ճարտասա-
 նակն յուսուիլ մէն մըն է. արդիւնք՝ պատճառի
 տեղ գործածելով, պատճար՝ արդիւնքի տեղ,
 պարունակոց՝ պարունակութեան տեղ եւ Հակա-
 սակը: Այսպէս այլուրեւութեամբ գործածուած
 բառի մը նշանակութիւնը՝ գործակալ կրնայ փոխա-
 բերութեամբ ընդարձակուիլ, եւ նախնականէն
 բոլորովն օտար բան մը նշանակել: Արճ-ճէ կը-
 սուէր յուսով միայն արճ-ճէ փոխուի, ինչոյ՝ ար-
 ճ-ճէ սկսու գրած՝ նշանակել՝ բայց իրապէս արճաթ
 մետայէ շինուածը. իսկ ամենն վերջը՝ արճ-ճէ
 (գրած) սկսու ամեն տեսակ արճ՝ նշանակել: Եւ
 այս շատ յայտնի կը տեսնուի գաղղիերէն լեզուի

1 Վ ինճնայր Միթիթ. ճասնուար. Թի. 231 Անասիրէր.
 էջ 60:

2 Նշանուոր է օտարն ճասնուար. թի. 231 Անասիրէր. տես
 Լատիներացի, ապ. Վ ինճու. էջ 55:

3 Արճիլ — ընդ-գուճ-ել արդգ մեկնութեամբ կը
 խոխտուի հին Հայերարեթի մը սուսած՝ ճաճ-լ (կը պարտե-
 փեկ, ճուս. կըր եւն) նշանակութիւնը. եւ ասու կոչմանէ
 Պր. Հիւրչմանի չերթանութեան մէջ պտեաս բառ մը
 կու եկնայ: Այսպէս կոչման է ըլիլ-լ (— ընդ-կրուն) բառը.
 սուսանակամը կրկնուած գրին առջեւ (Ինճուայ. արուն
 չեղեցիկ սրճանի եւ ընդ-սսիթ, կուսարեւ ըլիլ-
 ւն):

մէջ, որ argent բառը՝ գրած, ստակ ալ կը նշա-
 նակէ թէ կէտս ակիկ ըլլայ, թէ կէտս թղթէ, իսկ
 Աւստրիա գոլդէն (Gulden) (սակիկ) կ'անուանուի
 արծաթէ, նաեւ թղթէ գրած:

Ըրդիւնքը պատճառի տեղ եւ ընդ Հակա-
 սակն պատճառն արդիւնքի տեղ անուսւլ գիտասա-
 բարար թայերու մէջ շատ ստորական է. ինքզին-
 թային բուն նշանակութիւնն է գոճ-ել, որով
 (ճոճու. ի ինքզին ըլլել) բայց գործածութեամբ յու-
 սուով կեան է սուլ-ել, սուլ-ել նշանակութիւնը, եւ
 զարմանալ է, իս. cercare, գգ. chercher բառն
 ալ, որ բառ կայմութեան բոլորովն օտարն է
 Հայերէն ինքզին բառէն սուսարանական տեսա-
 կետով, մի եւ նոյն կերպով փոխած է իւր նշանա-
 կութիւնն՝ յս. circitare "շրջել ի ինչիւր" կազ-
 մութիւնն անենայով Հանդերս:

Քրեմն բառերու կեանքին մէջ նշանակա-
 թեան փոփոխութիւնն յաճախակալ երեւոյթ մըն
 է. եւ եթէ այսպիսի փոփոխութեանց ժամանակ
 նախնական նշանակութիւնն կրեմն բոլորովն
 իսկ կը կորուսի, բնու. զարմանայլ չէ, ջրանի
 որ ճիշտսրեակ նշանակութիւններէն շատերը շատ
 անդամ անդամ տեսնուի ըլլալով կը զօսանան, կը
 մոռցուի, եւ նորեր կը կուսարեն հնոյն պաշտօնը:

Բայց կայ ուրիշ պատճառ մըն ալ նշանա-
 կութեան փոփոխութեան: Ինչպէս որ մի եւ նոյն
 բառին շատ մը զոտ գործածութիւն եւ ասու մէկը
 կու անըր, նոյնպէս ալ մի եւ նոյն գործողութեան
 ոչիւրեւոյ նշանակութեանց օտարեր բառեր կրնայ
 կոչմանէ, նախ՝ լեզուան, եւ երկրորդ՝ կործա-
 անող անհասար: Ստորարար է-ւնէլ կը համա-
 բունն պայտի բառեր, սակայն Համանիչ են միայն
 ընդ համար գալափարար բացարեւել տեսակետով,
 իսկ ճանական գործածութեան մէջ շատ կը օտար-
 բերին ընդ հանուր գալափարներն: Երբէ-ք բառին
 իրր համանիչ կրնայ նկատուիլ աճ, — ար-ճիլ-ւն,

սոցալիստական հասարակարար — Տասնամեկ թիւ այս բաները մի եւ նոյն բլանւոյ, այլ փորթի շատէ կ'եզանակարեն երկուէ զգամ ու մը:

Երանդի կը տեսնուի միջուկ Տիւնայ բուսածներն որ բուսեալու նշանակութիւնները կրնան բացմապատկարիչ, մի գուտ արտիչ, բայց կրնան նաեւ ամբողջիւ սեփարել եւ ուրիշ նշանակել բուսեալու սնոյնիչ: Եւսոյ վերջին զեղարք կրնայ յուսարեւել թէ ինչպէս լեզուի մը անկողարքածանկան արտն իսկ կրնայ երբեմն այնպէս յրուել իւր բուն նշանակութիւնն ուրիշ բան երու մտոյ, որ կը սխալուին այս ուրիշ քառէն աւել շատ զարմած ուրիշ, որով կը մտադուի նախնական բառը: Եւսոյ կը պատահի երբեմն, երբ օտար բան մը կու գայ կը մտնէ լեզուին մէջ, կը Տասնամեկի եւ բանն ու Տարագուտը մտադրել կու տայ: Եւ կայ որքեւք լեզու մը՝ որ օտար բան երու զիսն զգացած շքլոյ եւ իւր բնիկ բան երու զո՛հած շքլոյ օտարականն ստից տակ: Բայց այսպիսի բնիկ բան երու եւ նշանակութեանց կորուսելովն եւ նորագոյն եւ օտար բան երու երեւմամբ շարիւտ, ազգակից լեզուաց Տարագուտ նմանութեան կը խոթարի, կը կորսուի, եւ որչափ իրարմ Տեսանան ժամանակ ու տեղեան, նոյնչափ կ'օտարանան իրարմ: Լեզուաց մէջ զաւար շխոյ, ամեն բան կը փոխուի, կը Տեսանայ, կ'օտարանայ:

Ե.

Լեզուացիներն եւ լեզուին մէկ ծագումն ունենալու իննդիրը:

Երբի լեզուացի բուսութեան շտափած ամենակարեւոր իննդիրներն մէկուն մտոյ պիտի խառնըր այս գիտան մէջ, Եթէ լեզուի մը մտոյ ազգոյ երկու գիտեար ազգակներն՝ այսինքն Տնչանն եւ նշանակութեան փոփոխութիւնը միւտ աչքի առ-

ջեւ սենեանը, բնու տեղի շի մտար գործանայութեւ պոչափ պոչազն լեզուներ ինչպէս մէկ լեզուէ յառաջ են եկեր, Լեզու մը որ կը խոսուի, Տարի է որ փոփոխուի, տարբերի: Եթէ լեզու օտար մեծ ինչոյր կը յուգի որ այս նկատմամբ, պատմաբ պարզապէս իրին Տեարբըրութիւնն է, Բայց եթէ անբոբնիչ կ'երեւայ մէկ թէ ինչպէս այսպիսի՝ իրարմ բոլորովն տարբեր լեզուներ կորնան Տարագուտ արմուտ սենեանայ, այս անբոբնիչութիւնը շի կրնար լեզուէ իրականութեան: Զամենատարար նոր է լեզուագիտութիւնն իրր գիտութիւն: Լեզուացի երբ միծարանած են յառաջներն այս նրութիւ նկատմամբ, փոխանակ — քննելու: Եւսոյ մեր գիտաստակներն երկուքը միայն իրարու Տամենատար՝ անՏան տարբերութիւններ պիտի նմարե երկուքն մէջ. պիտի փորձուի բոլորն թէ տարբեր լեզուներ են այս երկուքը, բայց իրականութիւնն Տասնամեկն պիտի մնայ: Պեղաք է խոզարիւ թիւններն յառաջ տանել եւ ապագան պիտի յուսարել անյայտ: Երբէն Տն յիշատակարաններն սենեանը Ս Կրոյ այն միայնութիւնն, որուն Տամենատարբերն արտարակարքութեան ժամանակ խոսանակամ ըլլան լեզուներ: Եւսոյ Տն միայնութիւնը մեկնելու մէջ է գծուարութիւնը, Եւ անց պատմաբ պարզապէս մերեւել այս միայնութիւնը՝ ներեւայ կը թերեւս ստիէ 30—40 տարի յառաջ, երբ Տեսութիւն մը կ'օտարանար Տարի, որով Տեսեալ Մոփեսա կը յիշատակուր: Բնակարանակա մեջ Տու այս ինչոյրը միայն լեզուագիտական տեսակետով պիտի շտափենը, եւ փոխմանը բոլորն թէ աչքակի անկարելութիւնն մը շխոյ ինչոյն մէջ, քանի որ մեր քննած լեզուներու տարբերութիւններն՝ արդէն պատմական շքլոյն մէջ կը գրուեն մեր աչքարութիւնը, Բայց նախապատմական կեանք մին աչ սենեան են լեզուները: Թանեք ըրազմ մը գեւ ծածկուած կը

Ման մեզմէ՝ լեզուաց վազմէս առնչութիւնները, զստանք լուսաւորել պիտի բլլայ լեզուախոյզին, հմարանին, բանասէրին գործը, և ոչ միայն՝ իբր առասպել, զիպ, զբոյց ևւն՝ քննարկել, գիտութեան մէջ՝ արհամարհելը ազիտութեան գործ կը համարուի։ Պէտք է քննել և հակառակը խոստակել, քննել, բոյց իրական և համակարի պատճառներով, և ոչ թէ ինքնահասան — քաղազանչութիւններով։ Ըրայիտը շատ քաջ է այս — քաղազանչութեանց մէջ, և սակայն այսոր շատ քիչեր կան, որ շգիտանն թէ քսովան — սեմական և հոգեբուական արմատներու մէջ նշմուրութիւն մը կը նշմարուի, և ինչպէս մեր գործին ինթացքին մէջ ըսած ենք և յաջորդ սուղերուն մէջ պիտի ըսուի, քննութեան սկզբն են լեզուազեւոր, այս առնչութիւնն սպայտանելու և ստուգելու։ Տանեակ սարկեր յոռաջ՝ «առասպել» համարուէր թերեւս այսպիսի զճիւս մը, բայց այսօր իրական շոշաղենի հեւարք կան՝ այս նշմուրութեան իբր ծանոթարհացոյց։ Պիտի գայ որ մը, որ մեր այս ընդ ազատ առնան՝ իբրակնչոյցանի ճանաչութեան պիտի ընդունուի։ Եթէ արդի լեզուագիտութեան հարցըները, թէ՛ իբրակն այսպէս այլազան կողմնութեանք լեզուները կարելի է հասարակաց սարքիւթ մը ծագած համարել, պատասխանն յայտնի է։ Պեր ձեռքն աւելցած քննութեան միտերը չի կրնար ոչոր որոշ պատասխան մը տալ։ Եթէ անոնք բառական համարին լեզուագիտութեան արդի վիճակը՝ այս հարցանն որոշ պատասխան մը տալու, այն առնի պիտի սակայն իբր բանլու թէ «Շատ վաղապիտակ և պատասխանը։՝ Ինչպէս կարելի եղաւ հոգեբուական լեզուաբաններն վերաբերեալ լեզուամիջերն իբրտա մերձե-

1 Համեմատ այս նկատմամբ Հիլմանի Die Sprachwissenschaft գիրքը։ Համեմատման լեզուագիտութեան վրայ 14 նախաբանութիւններ, էջ 303.

ցընել և գտակարել։ Դեռ շատ «անհասանել» կան, որ հայերէնի և գերմաներէնի նուորձու լեզուներ բլլալուն վրայ կը տարակոխն, բայց այս տարակոյցն այլ ևս գիտական շքմանակն մէջ տեղի չի կրնար ունենալ։ Եւ սակայն ինչպէս կարելի եղաւ՝ իբրակն այսպէս այլանկե զարգացում առած երկու լեզուներն իբրտա մտաւորել։ Չտակցան երկու լեզուներն ալ իրենց առանձնայատկութիւններն, քերականական յաւելումներն, ևւն, և երկուքին արմատական բառերն՝ հասարակաց լեզուի մը արմատական բառապաններն հետ համեմատուեցան, և խիզը — թէպէտ մեծ գժուարութեան — երկուքին յեղակցութիւնն յերեւան ելաւ։ Այս «հասարակաց լեզուն» կը հոգեբուական նախալեզուն։ Այդ այս օրինակաւ շատ գիւրքին պիտի բլլայ եզրակացընել, թէ՛ եթէ երկու լեզուամիջեր ժամանակաւ այնչափ հեռացած են իբրակն, որ երկուքին նշմուրութիւնն և կամ աւելի՛, յեղակցութիւնն, հաստատելու համար միայն հասարակաց լեզուի մը միջնորդութեան կը կարտիքը, ուրեմն երկու լեզուաբաններաւ և լեզուացիներու ազակցութիւնն ալ հաստատելու համար՝ հասարակաց նախորձն նախալեզուի՞ մը պէտք ունինք։ Բայց շոն է ինչիբր։ Դեռ գրաւուած չէ այս հարցանն նախալեզուն,՝ յանն զի գեռ լեզուաց արմատական վիճակը յաւ քննուած է և ժամանակի կը կարտիք այսպիսի ընդարակ քննութիւն մը։ Այլ գիտե թէ յոնկարձ պիտի չունենայ լեզուագիտութիւնն ալ իւր սակեղարք, իւր «երկարական լայնք», իւր «ուսմական ծառայողութիւնը», որոնցմով պիտի կարենայ լուսաւորել լեզուի մը և լեզուարուներու զանաւորանները, գազանիբները...։ Պիտի շգանուին ներքին ազայցոյցներ՝ հաստատելու մեր տարակոյցը, փարտակու մեր կատարքը...։ Եթէ է քաղաքանակ ստուգութիւն մը պիտի շայտ մեզի լե-

զուպիտու՛մ ի՛նն պշպիտ կարև որ ինչդիրեքու
նկատմամբ, դ՛նն Հաւանականութիւն տալ՝ իր
պարտքն է:

Եւ ի՛նչպէս կարեւոյ բոցարանկ ստուգու-
մ ի՛նն տալ լեզուաբանութիւնը, երբ լեզուներ
կան, որոնք անցեալն ասկնելին ծանօթ չէ, եւ
պարբ բարբաթին կզդեցուցու կեանք մ'ունին: Այն
տակն անայլմտք յառաջ կ'երթա՛յ լեզուաշէտն
իւր պատճառարանութեանը մէջ, երբ պատմական
Հային վրայ եր մնայ, եւ առ առաւելն՝ շատ մը
ստալը ձեւերն կ'եզրակացրնն նախնական ձեւը (որ
ստգրութիւնն է եզրած *ստուգանքն՝ նշանակել):
Եթէ է այս երկու ետեան իրարեք պահիսն, Հարկ է
որ եթմ աղբութեանց դիմ լեզուապէտք, եւ յայտ-
նի է թէ եթմ աղբութիւնն Հաւանականութիւն
կրնայ ծնունդ, բայց ոչ երբեք ստուգութիւն:

Արձանք բնապատմական օրինակաւ մը մեր
բառը յուսարել: Տարիներ յառաջ կարուած,
կեղեւուած, սրցուած ծառի կոճը մը կարելի է
խկոյն ձանձալ, մանուսոյ երբ ծառին Հայրե-
նիսն ալ ծանօթ չբլլայ: Կարելի է, այն, բայց մեծ
դժուարութեամբ եւ մանրաշնին քննութիւն-
ներով, Գոյ եթէ մեզ ծանօթ ծառ մըն է, որ-
ոյ. կաշին մը կամ բնիկփնին մը, շատ շուտով
կրնանք գտնուանել ու ձանձալ: Աշխր կարելի է
բակ լեզուներուն Համար... Կզդեցուցու պարզ
լեզուներ, որոնք անցեալը կամ ավանելին եւ կամ՝
շատ գիշ եր ձանձանք, շատ դժուարաւ կրնանք
գաստարգի մը վերածել, Գոյ եթէ բոցարովին
կարուած լեզուի մը վրայ է ինչդիր, այն ասկն
քրտնաճան աշխատութեամբ նոյն լեզու՛ն Հանելու
է գերեզմանն, թօթմ ախելու է իւր վրային Հնու-
գարեան կեղեւանքն եւ այն ասկն միայն քննելու
է որ գաստարգին վերարբիլը: Արեմն անՀա-
տական լեզուաց այս դժուարութիւնը գրուական
մըն է, որ կարուած նախալեզուներուն արժանա-

կան իրական միճակն այժմէն իսկ իբր վերջնակա-
նապէս քննուած Տրատարակէ, շատ խելագր գա-
զափար մըն է: Ինչպէս որ կզդեցուցան լեզուին
սեմականներուն Հետ ասնշու՛մ ի՛նն ունենալն Հա-
ղիս յետին ժամանակներս գուշակուեցաւ, նոյնպէս
միւս կողմանն սեմական լեզուներու: Հոգեբարպա-
կան նախալեզուին Հետ ունեցած աղբուն օրրատ-
կան աւելի կ'ապացուցուի, այսպէս ալ որ մը
իւրարս աննման կարճուած այլեւայլ նախալեզու-
ներու ա՛մ-ա՛նէրաւ աղբուն յերեան պիտի ելլէ:

Եթմ աղբներ որ Հոգեբարպական լեզուներ
բոցարովին կարուած բլլային եւ միայն գերմա-
նեկնն ու Հայերէնը նորադոյն ժամանակներս
գրուոր լեզուներու բարբաթացած բլլային, կարելի
պիտի բլլար այս երկուքին մէջ գտնուած ասնշու-
մ ի՛նն իսկոյն տեսնել: Եւ սակայն կարճ Համեմա-
տութիւնն մը բուական կ'ըլլայ ինչպէս այս նկատ-
մամբ թիշ մը վերն բարբ, ամեն տարակոյս փա-
րատելու:

Հայերէնն Հինն եւ գերմ. fünf միեւնոյն
արժանին յառաջ եկած են: Այս շատ ծանօթ
Համեմատութեան միայն միջին անցամեկը կամ
անցման ձեւերն յառաջ կը բերենը, առանց պատ-
ճառարանելու: Հոգեբարպական արժան ձեւն է՝
penke, սանտ. եւ քանդկ. panča. յն. πέντε
(= πέντε, πέπτε), յա. quinque (*pinque),
իւր. penki, Տին իւ. coic, կիւմ. pimp. գոթ.
fünf. Տին Տիւ. fimm. անգլոսարս. five. անգլ. five,
Տու. vijf. Տիւսարս. fil, գերմ. fünf (բու՛մ fēmf(e),
Տին գերմ. pémppe penqe, նոր գերմ. fünf եւն.
Տայ. Հինն:

Այսպիսի օրինակներ Հազարներով կրնան
յառաջ բերուիլ, բայց կարեւորութեան զուրկ կը
գտնենը: Անոց իւրարս ունեցած աղբար քոյց
տալու շատ դիւրին է, որովհետեւ անշու՛մ ի՛նն
կամ քոյց լեզուներ բազմութիւն են: Բնականա-

պէս երկու նախախզաներու մէջ այլաբար շատ
համեմատական եղանակ չենք կրնար գտնել, եւ
եղանակներն այ՛ ջրանի մը սկեպարի լեզուադէմնե-
րէն «բառ պատահման նոյն» կամ «փոխուեալ»
գնիրք խցած են: Բայց ոչ միշտ իրաւամբ:

Մտայութիւնն աւելի մեծ կէտ մը կայ:
Լեզուաց նախապատմական միմանք, նոյն ինք պատ-
մութեան առաջին շրջաններուն մէջ՝ չի կրնար
էլ---էլ եւ գըւղեւորս մըլ ----- լեզուի մը
միմանին հետ նոյն բնույ: Հմն փոփոխութիւններն
արտդ ւ յաջորդական են՝ իբր անգիտակից մշու՛մ
մը բնական ընթացքին մէջ, իսկ հաս՛ տղակերպու-
թիւնները շատ գանդալ ու բեղհատեալ, եւ նիւ-
թական գրանշաններու գծերով կաշկանդեալ:
Բնական հեռուութեամբ խառնած եւ գրում
լեզուներու փոփոխութեան աստիճանները շատ կը
տարբերին իրարմէ: Գաւառական մը որ այսօր գրի
առնուած է, կը կատեցուի իւր փոփոխականութեան
նկերքին մըմանը մէջ, արգելք կը գրուի իւր բնա-
կան ընթացքին: Այս, իբր էլ---էլ կը--- արտաբերն
նոր փոյլ մը կը արուի անոր, բայց այս փոյլն յա-
ռամբ եկած է՝ անոր բնական զեղեցկութեան մտե-
րով...: Տեւական կ'ըլլայ աւելի՛ գրական լեզուն,
բայց այլաներջու, ազուազուելու, ներքնապէս
ուժապառա ըլլալու, եւ իւրաքանչիւր գործածողն
քանցք խաղաղիկ ըլլալու կը գտտող---տուի: Ասիկ
յառաջ կու գոյ՛ խառնած լեզուի մը խաղաղներու
բերինն մէջ առած բազմադիմիկ եղանակներն ու գա-
նազանութիւնները, իսկ գրումն լեզուն՝ շարեւայ,
կանոնեալ, կարգնեալ ներքով անկերդան մա-
մայ մըն է, որ շատ կը տեսէ, կը տեսնուի բայց չի
տեսներ...:

Անգիր լեզու մը շատ քիչ---քիչ կը լեզուփոխուի
եւ շատ քիչ---քիչ ժամանակի մէջ: Այսօր մեր
գաւառաբարձներէն ազատուած բառ---կէտ յիշերն՝
15—20 տարի ետքն անհասկերելի պիտի ըլլայ

նոյն իսկ նոյն գաւառներն/ներուն այլաբար արագ
են փոփոխութիւնները...: Ենթադար փոփոխու-
թիւնն, յառաջադասական զարգացում, այս է լե-
զուի մը կեանքը, բայց --- սխալ շհասկըցուի ---
լեզուին բնական միմանին մէջ պիտի կատարուի
այս փոփոխութիւնը, եւ ոչ գրողներու գրչին տակ
կամաւարացու ու ազիտարար...: ---

Այս ինք բոլոր յուսարութեան պիտի նպաս-
տեն՝ ինչպէս մտնել հմնայ բուսածներն յայտնի
եւ լեզուախոսութեան զարգացման Կարեքը, վառն
զի միայն նորանոր եւ առանց նախապաշարման եղած
քննութիւնները պիտի մերձեցնեն իրարու բոլոր
լեզուացեղերը: Դամուտ է թէ Այսիներ, Ահար,
Գը. Միւլեր, Գէլա Ասլ եւն, ինչպէս անհմարին
կը համարեն հնչեւրուցական եւ սեմական լեզուա-
ցեղերու ինժամութիւնը: Բայց անկողնակալ քննու-
թիւններով այս երկու լեզուացեղերուն մէջ կամու
բացու մը միշտ կամայ կամայ կը լեզուի, եւ այս լե-
զուացեղերն իրարու կը մերձենուն՝ նախասեմակա-
նին եւ նախական հնչեւրուցականին մէջ եղած
ինժամութեան կարելիութիւնն աննկատ է իւր ի-
թեր ու զեմ լեզուակաները: Այս երկու լե-
զուախոսներու սկզբնածագ ինժամութեան ի կողմն
են եւ կը պատշապանեն Իմայոյ: Բէնիթի, Բունտեն,
Լեզուին, Լաստեն եւն. իսկ անմըք՝ ինչպէս Մարտ
Միւլեր եւ Շալոյնի մը՝ այս ինժամութեան կարե-
լիութիւնն եւ մեծաւանդ թէ հարամականութիւնը
կը յայտնեն: Կան անմըք այ ինչպէս Կոտէն Բիւս-
նու՛Ֆ եւ Պիկակէ՛մ շատ մէրուպահութեամբ կը
գտարուն: Արեւնն այլաբար անուններ շարքեղ եւ
երկու լեզուախոսներու ինժամութիւնը պատշապա-
նաները՝ իբր «յետագէմ՛ն նուսակել՛» եւ անտես
բնէն ասոց պատճառարմութիւնները, կանկա-
նէ՛ն չի հասկըցուի, աւելի մեզ՛ զառ մը գործա-
ծելու համար:

Այսօր սեմական եւ հնգերկուցական լեզուա-
խումբերու ինամուսնեան գոյց կը խափնը, վաղը
— եւ այս վաղուան արշաղանքը ծագած է արդէն
— պիտի մերձեցնենք իրարս: Բոլորովին իրարմ
անջատ եւ արամաշափազեա իրարու հակառակ
կողմուսնեան ունեցող լեզուախումբեր: Լանքը կը
վերջարան՝ Կր. Կիսգոյնի՞ր գրածը: Մինչեւ հի-
մայ լեզու պիտուսնի՞նք՝ — քանի՞ մը անհաստ-
կան զեպքերն ի բոց աանելով՝ ուր նման երեւ-
ցածը իրարմ գրասեց — ասոր երգածներ իրարու
մասնցոյց: Ե՛նէ լեզուացիներու նախնական տի-
պարին (Urtypus) մերձեանքը, ոչ թէ էպիտոտոր
տարբերութիւն մը շեւք նշանքը, այլ ընդհանա-
ռայն՝ ձեւի եւ նիւթի մէջ լեզուներու անասկ մը
հասանալի մերձութիւն մը: Արեւմե իրաւունք
ունինք ընդունելու, որ բոլոր լեզուները՝ միջնա-
կեան մը բոցող ճառագոյններ են, որոնք իրարմ
այնչափ կը հեռանան, որչափ մեծ է ասոց միջ-
նակեանն ունեցած բացարձակութիւնը: Բացառ-
ութեամբ կը սեղծ որ բովանդակ յարգազոյժ յորի-
նուածութիւնը եղած բլլոյ ժամանակու մշտչի
մի միակ գոյացութիւն մը, որմէ՛ ետքը աւանդին
առանձին արեւային գրութիւնները, հաստատուն
տառաչերն իրենց մոլորակներով, բաժնաւ բլլան
եւ թէ այս արեւային գրութիւններն ի սղջան
անդ՝ կը կազմէին տրոպոյ մը, մինչեւ որ սակի աչ
անհաստական զանգուածներ՝ մոլորակներ, քա-
կուեցան ու բաժնուեցան, եւ կնեղ քանակող զը-
բութեան հետեւ սեմական այս զանգուածէն աչ
զարձակող քանի՞ մը մասունքներ բաժնուեցան եւ
լուսիններ եղան: Ըստ համար լեզուախոյլին աչ

1 Եւրո գիտականն է որ իր գրքով՝ Die Haupt-
probleme der Sprachwissenschaft, եւն. Փրոքսթրպ 1892
(Հեղքեր), ճամբան հարցի լեզուախոյլութեան այս տե-
սութիւններն ընդլայնելու, լուսարձակու, որուն շուրջ
հետեւեցան այս երկու մէջ:

հարկ է որ ներսի ենթագրելու թէ՛ ինչպէս որ
անհաստական լեզուաճիւղերը (սամանական, զեր-
մանական, արաւական) յառաջ եկած են լեզուա-
խոյլերէ (լատիներէն, նախնական զերմաներէն,
նախնական պաւերէն), ասոնք աչ նախալեզուէ մը
(հնգերկուցական, քամեան սեմական, ուրալ-
այսպէսան նախալեզու), նոյնպէս այս նախալեզու-
ներն աչ՝ հասարակաց յաստիկ մը շառաւիղներն
բլլան: Անհաստական բարբառները՝ լեզուախոյլու-
թեան լուսիններն են, լեզուախոյլները՝ մարբա-
կային գրութիւններն են: Եւ լեզուացիներն աչ՝
արեւային գրութիւնները: Լուսալիտային վեր-
լուծումը (analyse spectrale) շնիկ ասակց վոյլ
(Sirius) յերեւան հասնող այնպիսի տարրներ, որոնք
մեր արեւային գրութեան կազմիչ մասունքն են:
Եւ կը հետեւցնեն սակի որ թէ շնասողը — նաեւ
յարգազոյժ յորինուածութեան ուրիշ բեւեռասող-
ները — եւ թէ արեւն իւր մոլորակներով՝ միեւ-
նայն նախնական նիւթէ մը յառաջ եկած մասունք
բլլան: Ինքիւն չէ որ լեզուախոյլն աչ նման կըրա-
կացութիւն մը հանէ եւ բոլոր լեզուները միեւնոյն
նախալեզուի մը շառաւիղները նկատ, քանի որ
հան՝ ուր ինքն աչ իւր լուսալիտային վերլու-
ծումը գործած է, Գրաուէնհոբեան գծերը՝ պիտի
չպակնին: Թերեւս արդի մոլորակն լեզուներու մէջ
եղած տարբերութիւնն առային այնպիսիով՝ գրե-
թէ անհուն երեւոյ (ճիշդ այնպէս ինչպէս երկ-
նային մարմիններն իրարմ բաժնող անջուպեղ
կ'երեւոյ), սակայն զանոնք ճիշդ ու խորամուտ
քննելէն ետքը, պիտի կարենայ անոնց համար՝
կազմ գտնէ իրենց նախնական կազմիչ մասանց նկատ-
մամբ բանաստեղծին խօսքերը գործածուիլ:

1 Գրաուէնհոբե երեւելի բնագլանն անուամբ կը
կոչուին՝ լուսալեզուի (Spectrum) վոյլ նշանորում գու-
նասօր լուսազծերը:

... Ըմենքք մեւնոյն կերպարները շունին,
բայց ոչ ալ տարբեր, ինչպես կը վայել քոյրերու :

1 Facies non omnibus una,
Nec diversa tamen, qualem deest esse sororum.

Վ Ե Ր Զ :

Յ Ը Ն Կ

	է
Յառաջարան	Ե
Ներածութիւն	1
Ա. Լեզուագիտութիւն եւ մարդկային սեռի մեկ աղբիւրի յատկ գաղթ	10
Մէկ թէ շատ լեզուներ	10
Բ. Լեզուաց ձևախօսական դասակարգու- թիւնը	17
ա. Ընդատարական լեզուներ	20
բ. Աջող կամ կցողական լեզուներ	20
գ. Հոգական լեզուներ	21
Գ. Զեւախօսական դասերու փոփոխակի տղերը	30
Ա. Ընդատարական եւ կցողական լեզուներ	33
Բ. Չայնու որաց ներդաշնակութիւնը	39
Գ. Հորդականութեան զարգացումը	43
Դ. Աջողական լեզուաց մէջ հոգական կազմութիւններ	58
Դ. Զեւախօսական դասակարգման իրր յն- գուի զարգացման աստիճաններ	63
Ե. Լեզուաց ազգաբանական դասակարգու- թիւնը	74
1. ԼԵԶՈՒԸԿԸՉՄՈՒԹԵԸՆ ԸՌԸ- ՏԻՆ ՉԵԻԸ	83
ՄԻՒԼՆԻՒԼՆԻ ԿՈՒԼՆԻ ԵՒԼՆԻ	83
Ընդատարական լեզուներ	83
2. ԼԵԶՈՒԸԿԸՉՄՈՒԹԵԸՆ ԵՐԿՐՐԴ ՉԵԻԸ	86

	42	
Կշտ-ի լա՛ լըւը-նի-ն	86	
Կցողական լիզուներ	86	
3. Լ.Զ.ՈՒՆ.Կ.Ը.Մ.ՈՒԹ.Ե.Ը.Ն ԵՐՐՈՐԳ		
2 ԵՒԸ	106	
Հ-ը-լ-ի-ն-ն-ի-ն լա՛ ձ-ը-լ-ի-ն լը-ը-ն-ի-ր	106	
2. Լիզուաց ալլազանսի խեր	144	
Ը. ՀնՉԸՓՈՒՍԻԹԵԸՆ ԸՅՈՒՆԻՅՈՒՆ		
ՏԵՍԸԿԵԸԸ	145	
Ը. Մարցկային լիզուի հնչույթները	147	
Բ. Չարնաշրութիւն (Lautverschiebung)	152	
Գ. Եարարեբական ձայնաշրութիւն	159	
Գ. Հնչափախախտանքները	164	
Բ. ՆՇԸՆԸ.ԿՈՒԹԵԸՆ ՓՈՓՈՒՍԻԹԻԹԵՆ	166	
Լ. Լիզուացիներն են լիզուի մի ծագում առնենալու խնդիրը	172	

Ո Ր Ղ Ղ Ե Լ Թ Ք

42	Ալիզուլ	Ունչ
6	Շարույթներք	Շարույթներք
12	Գրական	Գրական
13	Մարցկայաններք	Մարցկայաններք
22	Ընթացական	Ընթացական
30	Բարբառական	Բարբառական
45	Ըրարուր	Ըրարուր
46	Եւ ոչն	Եւ ոչն
50	Չիւր-չիւրն	Չիւր-չիւրն
66	Սուտ-լիւտան	Սուտ-լիւտան
75	Ունիւ կարգով	Սր քանու թն
75	Չիւրերն	Չիւրերն
76	Նշխամարտ	Նշխամարտ
76	Բառն	Բառն
80	Լիզուներք	Լիզուներք
80	Է	Է
85	Մուսիկայութ	Մուսիկայութ
88	Գրվա	Գրվա
94	Կարծառն	Կարծառն
96	Պերթիւրն	Պերթիւրն
97	Չիւր-Պիւրն	Չիւր-Պիւրն
102	Եւ-Կիւննարտ	Եւ-Կիւննարտ
120	Բառերը	Բառերը
133	Սարույթներք	Սարույթներք
142	Պրանտ	Պրանտ
149	ու . . . ոչ	Ը . . . ոչ
167	Բարգանց	Բարգանց

Ա.

ԳՈՐԾԻՍ ՄԼՋ ՅԻՃՆԱԿՈՒԵԸ ՀԸՆԵՐԻՆ ԲԸՌԵՐ

(ասագանիչներն * աշխարհարար են կամ յետագարեան

զբարարս)

	ԷԸ		ՔԸ
ա (նայնասր)	49	առնել (արարի)	46
Արգար	76	ասել	61
Ազգաց ազգաց	36	ասակչք	24
-ակ	47	Աստուած	119
աչ	171	աստուածային	127
ազ	61, 157	ատանն	162
ազամ	45	արաց, երաց	162
ազրիւր (ազրեւր)	162	արագիլ	119
ազրիծ	160	արահեա	119
ամբողջ — (Հ)-ամողջ	162	արծաթ	170
ամբրաւ	162	արմաւ (— ամբրաւ)	162
ամենարարի	126	արտասուք	45, 156
ամին	117, 162	արտասար (— արտար)	156
ամկարիչաւ — անբաւ-		* արցունք	45
րիչաւ	147	* արփի	126
ամկարչաւ թիւն —		* ասագայր	76
անբարչաւ թիւն	147	* ասագերեց	167
-ային	127	* րայ	126
այր	59	* բացագրել	127
այրել	156	* բացասել, բացա-	
* այրուկ	59	սակամ	126
-ան	47	* բացարեւի	127
անասուն	169	Գամ	25, 47
անբան	169	զեղեցիւ թիւն	34
անբարիչաւ — ու թիւն	147	* զեր	127
անխասուն	169	* զերացին	127
* աննասելի	127	* զերացաս	127
անուն — անուն. 21, 24,	162	* զերացանց	127
աշք	156	զեա, զիանել	46
* ապարանել	126	զիլ	75
* ապանել	126	զիանել	46
* ապագայել (?)	126	զլորել	75
* ապաստանել	126	զործ	78, 166
* ապեկանել	126	զուճք (ի-ս անկանել)	169
* ասարկանել	126	Գանդալել	46
* ասրերել	126	զարմա կուել	61
ասիւծ	119	զարկարձիլ	24

Ք.

ՀԱՍՈՒՐՕՏՈՒԹՅՈՒՆ

է-ի = զուտակումը, կ-ր-ի = զուտակարարության, է-ր-ի = զուտակարարների, լի-ն լիցանքում, լի-ն լիցանքում է. (չ-ն լիցանքում, է-ն լիցանքում, լ-ն լիցանքում, ռ-ն լիցանքում) 299-ի համարին էնդր. որպես ժԷ Ի համարների համարներ է այն բանի վրա լիցանքի վրա:

Վերադարձվել	162
ազդեցություն	12
ազդեցել է	160
ազդեցական — շարժական է	130
ազդեցվել (սու. հո. ար-յան) անհայտ	133, 135
ազդեցվել է	160
արհեստական է	99
արհեստան է	30
արկածական է	98, 100
արկածային է	108
արկածային է	102
արկածային է (սու. հո. արդարանքներ) այսուհետև	110-130
անարդյուն է	99
Անթրոպոմորֆիզմ	21
անվերական զգալի	110
Անթրոպոմորֆիզմ	84
առարկական խիստ այնպիսի է	170
այնպիսի է	30
այնպիսի է	102
անընդունակ է	139
անընդունակ է	43
արդի — 139, միջին — 139	
անընդունակություն	134
անդադար (Apharesis)	140
անհասանելի	20, 29, 34, 85
անհասանելի (Dissilation)	160
անհասանելի է	42
անհասանելի է	18, 19, 20, 28, 29, 33
— ձև	31
— ու խիստ	63
անընդունակ է	177
աշխարհային 10, 124, 128	
— արհեստական է	132
աշխարհային է	91
աշխարհային է	100
աշխարհային է	100
աշխարհային է	20, 38
աշխարհային — բացառա-կան է	99
աշխարհային է	160
աշխարհային է	108
աշխարհային է	107
— զգալի	107
նոր — նոր տեսքեր	108
աշխարհային — արհեստական է	19
— զգալի կամ հիշատակ	19
— զգալի — 19	
— զգալի (ս)	176
աշխարհային բացառա-կական է	102, 103
աշխարհային (այդու-հո. ար)	41, 150, 151
աշխարհային է	160
աշխարհային է	20, 109

Աշխարհային —	110
Աշխարհային —	110
Բացարձակացիություններ —	110
Ինքնուրույն —	110
Ինքնուրույն —	68
— է	114
արարածների բացառա-արարածներ	68, 106
— է	107
արարածների —	107
արարածների —	101
արդի տեսակ է	38
արդիական է	15, 58
— լիցանքային	15
արդի — է	114
արդիական — նորարար-ական	129
արդիական է	102
արդյուն	22
— բանակ	58
աստիճանագրություն —	53
— Ի կրկին, խիստ	23
— Ի աստիճան	19
— նոր	18, 19
աստիճանական է	71, 90
— հարցարան է	90
աստիճանական — բացառա-կական — է	130, 140
աստիճանական է	152
Բացարձակացիություններ —	99
— բացարձակացիություններ	108
բացարձակացիություններ —	88
բացարձակացիություններ —	90
բացարձակացիություններ —	90
բացարձակացիություններ —	10
բացարձակացիություններ —	10
բացարձակացիություններ —	27
բացարձակացիություններ —	30
բացարձակացիություններ —	17
բացարձակացիություններ —	91
բացարձակացիություններ —	115
բացարձակացիություններ —	148, 149
բացարձակացիություններ —	149, 150
բացարձակացիություններ —	23
Երևանյան —	54
Երևանյան —	134
Երևանյան —	148, 149
Երևանյան —	149, 150
Երևանյան —	23
Երևանյան —	54
Երևանյան —	75, 131
Երևանյան —	132
Երևանյան —	4
բացարձակացիություններ —	142
բացարձակացիություններ —	5
բացարձակացիություններ —	28
բացարձակացիություններ —	2
բացարձակացիություններ —	87, 88
— է	25
— (Հարուստ) Երևանյան	21
— է	89
բացարձակացիություններ —	111
բացարձակացիություններ —	131
բացարձակացիություններ —	35
բացարձակացիություններ —	178
բացարձակացիություններ —	175
բացարձակացիություններ —	166
բացարձակացիություններ —	166
բացարձակացիություններ —	172
— լի — 22, 28	22, 33
բացարձակացիություններ —	15, 27, 99
բացարձակացիություններ —	130-140
բացարձակացիություններ —	12
(idioms)	13
բացարձակացիություններ —	112
բացարձակացիություններ —	112
բացարձակացիություններ —	111
բացարձակացիություններ —	20, 29, 33, 85
բացարձակացիություններ —	75
բացարձակացիություններ —	111
բացարձակացիություններ —	75, 135,
— է	134
բացարձակացիություններ —	87
բացարձակացիություններ —	132
բացարձակացիություններ —	58, 90, 97
բացարձակացիություններ —	141
բացարձակացիություններ —	141
բացարձակացիություններ —	133
բացարձակացիություններ —	111
բացարձակացիություններ —	141
բացարձակացիություններ —	140
բացարձակացիություններ —	75, 131
բացարձակացիություններ —	132
— ու զերեմական է	4

— Տիբալային — (langue d'oïl)	132	դեզարտական — 15	42
Inle de France կ ըսք-բառը	132	դարձվածական իմունցիայի — 42	
դանդիական շք.	15	համարված — 37	
զուտական	178	դանդիական բարքրու	131
զերմանական լք. 4 — լք.	137	դանդիական	130
արևմտական — լք.	137	զարհան	129
զերմաներեն	4	զուտիցան է.	12. 42
բարձր — 139	— լք.	151, 93	
Հին, միջին, նոր բարձր — 140	բուն — լք.	93, 94, 95	
Հին	64	ճարտարներեն	41, 97
Նախնական — 181	Հնային սերուն	41, 97	
սուարին — 140	երրորդներեն (Հրեա երեն)	56, 100	
սուարին — լք.	138-9	նոր — (սուարներեն ըստ է.)	100
ժերին — 140	կոդեպական Հին — է.	69	
ժերին կամ բարձր — էք.	139	կոդեպական Հին — է.	69
չեզ (Միջինում) է.	130	կոդեպական Հին — է.	69
չեզ է.	110, 112	կոդեպական Հին — է.	69
չիր, սուտեական զիրք	152	կոդեպական Հին — է.	69
միջին (Հուլյոց) — 150	կոդեպական Հին — է.	69	
չեռական — շիրական	150	կոդեպական Հին — է.	69
Շտան — 151	կոդեպական Հին — է.	69	
Շեմնուտական — 152	կոդեպական Հին — է.	69	
Շրական կամ շեք-դարձիկ (զերմ. cerebral)	95, 151	կոդեպական Հին — է.	69
պայծառ սերի (պայծառական) — 146	150	կոդեպական Հին — է.	69
պնտաներս (բառը)	78, 114	կոդեպական Հին — է.	69
պնտան է.	137	կոդեպական Հին — է.	69
պնտանական շիրք	8, 8, 134	կոդեպական Հին — է.	69
պոլիբոսի է.	134	կոդեպական Հին — է.	69
պրոքսուր եւ պլուքսուր — 10	88	կոդեպական Հին — է.	69
պրոքսուր կամ կրուս — մերք	88	կոդեպական Հին — է.	69
գույնականական սու		կոդեպական Հին — է.	69
Ա պայմաններ	100	կոդեպական Հին — է.	69
զանգուս	75, 77	կոդեպական Հին — է.	69
զանդերեն	75	կոդեպական Հին — է.	69
զանդերեն — նորմալներեն	138	կոդեպական Հին — է.	69
զանգուարյան իմունցիայի	74	կոդեպական Հին — է.	69
զանգուարյան կամ		կոդեպական Հին — է.	69

մումարական	21, 30, 41	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	15	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	152	անհասարակական լք.	11
մումարական լք.	21	անհասարակական լք.	56
մումարական լք.	35	անհասարակական լք.	82
մումարական լք.	140	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	97	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	21	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	90	անհասարակական լք.	17
մումարական լք.	96	անհասարակական լք.	84
մումարական լք.	98	անհասարակական լք.	5
մումարական լք.	97	անհասարակական լք.	85
մումարական լք.	130	անհասարակական լք.	84
մումարական լք.	116	անհասարակական լք.	145
մումարական լք.	150	անհասարակական լք.	142
մումարական լք.	103	անհասարակական լք.	149
մումարական լք.	138	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	138	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	134	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	131	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	131	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	5, 131	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	141	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	42	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	100	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	97	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	4	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	97	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	60	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	60	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	8	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	4, 44, 131	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	131	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	102, 103	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	145	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	2	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	144	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	9	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	72	անհասարակական լք.	
մումարական լք.	23	անհասարակական լք.	

— քի հան պատմուս —	42
խիբի	5 7
էկզոպոլոգ	73
էկզոպոլոս քիբի	179
էկզոպոլոս քիբի	57, 83
էկզոպոլոս քիբի	
Տիբի	152
էկզոպոլոս քիբի	76, 172, 175
արխան	15
էկզոպոլոս քիբի	10
էկզոպոլոս քիբի	
— մեծապատմուս —	4
էկիբի	75, 136
էկիբի	129
էկիբի	137
էկիբի	32
էկիբի	111
էկիբի	8
էկիբի	68
էկիբի	96
էկիբի	109
էկիբի	137
էկիբի	112, 130
էկիբի	15
էկիբի	87
էկիբի	70, 110, 111
էկիբի	54, 55
էկիբի	75, 88
էկիբի	97
էկիբի	100
էկիբի	84
էկիբի	87
էկիբի	102
էկիբի	75
էկիբի	134
էկիբի	132
էկիբի	101
էկիբի	94
էկիբի	13, 102
էկիբի	25
էկիբի	89
էկիբի	25
էկիբի	166
էկիբի	166

էկիբի	42
էկիբի	115, 140
էկիբի	5
էկիբի	16
էկիբի	15
էկիբի	97
էկիբի	141
էկիբի	129
էկիբի	134
էկիբի	90
էկիբի	90
էկիբի	100
էկիբի	41
էկիբի	114
էկիբի	141
էկիբի	98
էկիբի	92
էկիբի	160
էկիբի	88
էկիբի	24
էկիբի	20
էկիբի	19
էկիբի	31
էկիբի	151
էկիբի	33
էկիբի	175
էկիբի	4
էկիբի	121
էկիբի	121
էկիբի	3, 10
էկիբի	124, 128
էկիբի	142

էկիբի	42
էկիբի	115, 140
էկիբի	5
էկիբի	16
էկիբի	15
էկիբի	97
էկիբի	141
էկիբի	129
էկիբի	134
էկիբի	90
էկիբի	90
էկիբի	100
էկիբի	41
էկիբի	114
էկիբի	141
էկիբի	98
էկիբի	92
էկիբի	160
էկիբի	88
էկիբի	24
էկիբի	20
էկիբի	19
էկիբի	31
էկիբի	151
էկիբի	33
էկիբի	175
էկիբի	4
էկիբի	121
էկիբի	121
էկիբի	3, 10
էկիբի	124, 128
էկիբի	142

էկիբի	42
էկիբի	115, 140
էկիբի	5
էկիբի	16
էկիբի	15
էկիբի	97
էկիբի	141
էկիբի	129
էկիբի	134
էկիբի	90
էկիբի	90
էկիբի	100
էկիբի	41
էկիբի	114
էկիբի	141
էկիբի	98
էկիբի	92
էկիբի	160
էկիբի	88
էկիբի	24
էկիբի	20
էկիբի	19
էկիբի	31
էկիբի	151
էկիբի	33
էկիբի	175
էկիբի	4
էկիբի	121
էկիբի	121
էկիբի	3, 10
էկիբի	124, 128
էկիբի	142

էկիբի	42
էկիբի	115, 140
էկիբի	5
էկիբի	16
էկիբի	15
էկիբի	97
էկիբի	141
էկիբի	129
էկիբի	134
էկիբի	90
էկիբի	90
էկիբի	100
էկիբի	41
էկիբի	114
էկիբի	141
էկիբի	98
էկիբի	92
էկիբի	160
էկիբի	88
էկիբի	24
էկիբի	20
էկիբի	19
էկիբի	31
էկիբի	151
էկիբի	33
էկիբի	175
էկիբի	4
էկիբի	121
էկիբի	121
էկիբի	3, 10
էկիբի	124, 128
էկիբի	142

էկիբի	42
էկիբի	115, 140
էկիբի	5
էկիբի	16
էկիբի	15
էկիբի	97
էկիբի	141
էկիբի	129
էկիբի	134
էկիբի	90
էկիբի	90
էկիբի	100
էկիբի	41
էկիբի	114
էկիբի	141
էկիբի	98
էկիբի	92
էկիբի	160
էկիբի	88
էկիբի	24
էկիբի	20
էկիբի	19
էկիբի	31
էկիբի	151
էկիբի	33
էկիբի	175
էկիբի	4
էկիբի	121
էկիբի	121
էկիբի	3, 10
էկիբի	124, 128
էկիբի	142

-- կրկնոր -- 87
 -- կրկնորգական (մի-
 կակ) -- 60
 -- անդական -- 67
 -- շմական (նուրբ) -- 60
 -- քաղաքացու 48
 -- քաղաքամուլ 47
 -- քաղաքա 48
 -- քաղաքաբնիկ 47
 -- քաղաքացուական խմբի
 (քննչ) 40
 -- քաղաքաբնիկ 46, 47, 49
 -- քաղաքացուական 44
 -- քաղաքացուական 177
 Ան. աղբյուր 17
 Ան. աղբյուրական 18
 -- քաղաքաբնիկ 19
 -- կանան 36, 92
 Հնարաններ 151
 Նախնական (Africata) 151
 Մարտ 88
 մարտնական 91
 մարտաբանական 93
 մարտաբանական 94
 մարտաբանական 15, 25
 -- մարտաբանական 91
 -- մարտ 90
 մարտաբանական 56, 91
 մարտաբանական 110
 մարտաբանական կամ կառավարան
 ներքին 134
 մարտական 89
 Մարտաբանական 114
 մարտական 6
 մարտական 96
 -- մարտաբանական 43, 100
 մարտական 85
 մարտական 88
 մարտական 8
 մարտական 21, 36, 61
 մարտական 27, 97

մարտական 42
 մարտական 107
 -- մարտական 83
 -- մարտական 17
 -- մարտական 34
 -- մարտական 34
 մարտական 57
 մարտական 98
 մարտական 29
 մարտական 90
 մարտական 149
 մարտական 28
 մարտական 83
 մարտական 83
 մարտական 104
 մարտական 90
 մարտական 13
 մարտական 152
 մարտական 25
 մարտական (գլխաբանական) 21
 մարտական (գլխաբանական) 21
 մարտական 109
 մարտական 97
 մարտական 97
 մարտական 88
 մարտական 97
 մարտական 93
 մարտական 90
 մարտական 15
 մարտական (գլխաբանական) 51
 մարտական (progressif) 42
 մարտական (Versionelle) 53
 մարտական (enclitique) 34
 մարտական (retro-grade) 42
 մարտական 135
 մարտական 8
 մարտական 129
 մարտական 129
 -- մարտական 129

մարտական խմբի 129
 մարտական 129
 մարտական 129
 մարտական 129
 մարտական 129
 մարտական 34
 մարտական 135
 մարտական (articulation) 149
 մարտական {կայմ} 107
 մարտական 4
 մարտական 10, 11
 մարտական 80
 մարտական (archaisme) կամ
 (préhistorique) 1
 մարտական 173
 մարտական 56, 179
 մարտական 24
 մարտական 142
 մարտական (Urmascht) 30
 մարտական (Ur-
 typus) 180
 մարտական 100
 մարտական 86
 մարտական 88
 մարտական 88
 մարտական 95
 մարտական (miler) 95
 մարտական (assimilation) 47
 մարտական (assimilation) 50, 159
 մարտական խմբի 166
 մարտական 144
 մարտական 72
 մարտական 132
 մարտական 146
 մարտական 138
 մարտական 89
 մարտական 89
 մարտական 110
 մարտական 49
 մարտական 35, 37

մարտական կամ 28
 մարտական 130, 151
 մարտական (չլիկերեն) 77
 մարտական 129
 մարտական 43, 150, 152
 մարտական 41
 մարտական 95
 մարտական 151
 մարտական 29
 մարտական 28
 մարտական 138
 մարտական 6
 մարտական 96
 մարտական 27
 մարտական 97
 մարտական 131
 մարտական 15, 21
 մարտական 93
 մարտական 75, 136
 մարտական 103
 մարտական 40, 59
 մարտական 97
 մարտական 33
 մարտական 4, 19, 29, 83
 մարտական 85, 85
 մարտական 22, 23
 մարտական 34
 մարտական 102
 մարտական 114
 մարտական 107
 մարտական 115
 մարտական 146
 մարտական 150
 մարտական 146
 մարտական 146
 մարտական 160
 մարտական 89
 մարտական 35, 37

մարտական կամ 42
 մարտական 129
 մարտական 129
 մարտական 129
 մարտական 129
 մարտական 34
 մարտական 135
 մարտական (articulation) 149
 մարտական {կայմ} 107
 մարտական 4
 մարտական 10, 11
 մարտական 80
 մարտական (archaisme) կամ
 (préhistorique) 1
 մարտական 173
 մարտական 56, 179
 մարտական 24
 մարտական 142
 մարտական (Urmascht) 30
 մարտական (Ur-
 typus) 180
 մարտական 100
 մարտական 86
 մարտական 88
 մարտական 88
 մարտական 95
 մարտական (miler) 95
 մարտական (assimilation) 47
 մարտական (assimilation) 50, 159
 մարտական խմբի 166
 մարտական 144
 մարտական 72
 մարտական 132
 մարտական 146
 մարտական 138
 մարտական 89
 մարտական 89
 մարտական 110
 մարտական 49
 մարտական 35, 37

պատմական	133
կրթամեթ	1
— այժ	30
պատմա. թիւն	1
պարտի (խարտի)	115
պարտիկ	68
պարտիկերէն	8
— Տին —	115
— Բիքն —	115
— Խոր —	115
պեղնարկ է.	114
պեղն գո	107
պեղնակերէն	96
պեղնագետն է.	132
պարսկան է.	130
պղնձեզեան խոսք	90
— բարբառակց	82
— ճարտարակց —	7
պմմեքեան է.	130
պարսու. գեղերէն	133
պար. է.	75, 77, 131,
պար. կառու. ա. ապու. ա.	89
պար. լեզբն	137
պար. կիրիս [d'oe]	113
պարսկերէն	132
իրավագիտութ. առաջգո.	76
քանոս. թիւն	149, 150
անշական	149, 150
նումանական — բարբ.	133
— է.	131, 75
— ԼԻ.	4, 67
— (բարձրական) է.	142
առ. թիւերէն	136
առ. մեծական է.	64
առ. մանրական	75, 131, 133
առ. աշխարհ — բարբառ.	40
— Ծական գ. զ. զ.	75, 125
— Թն —	136
— ալիստակ —	136
— Բարբ —	136
Ուրբական է.	110
առ. Տիւրկան է.	111
առ. մարտաբ. այլ է.	107
առ. մեծական խոսք	36
առ. մեծական	21
առ. մեծական (Sams-	
cruta) ա. — առ. մեծական	

ամուսնական (առ. կրթական է.)	4, 7, 17
ամուսնականներէն. գո.	113
— ամական —	113
— զէրական —	139
ամբաստան. Տին — է.	139
— ամբաստ. — է.	139
անեական է.	12
— ԼԻ.	4, 53, 108
— Ծախարկուց.	66
— (Ծախարկուցական)	179
անպարտ. թիւն	2
անքր — իրա. առ է.	155
արեւելեան, արեւ.	
— Ծական, Հարաւ. այլեւ.	
— — —	155
անքր — իրա. առերէն	
— (առ. իրա. առերէն)	86, 75
անտանական էԲ.	85
անտանական	20, 29, 34
անքրական առնիկ է.	41
— (առ. կարգ. առերէն)	
անի բարձր	29, 23
անիպական է.	93
անիպականներէն	93
Անիոյ Տի է.	114
անիւններէն	96
— Ին. թիւերէն	49
պար. — իրա. առ	134
— ԼԻ.	119
պար. առ. — իրա. առ	66
պար. առ. կարգական — է.	154
պար. երէն	43
— Տին. կիրիսական — 134, 135	
— Ծականական —	181
— Ին. թիւերէն (առ. թիւ)	106, 107
պար. թիւերէն	136
պար. իրա. առ էԲ.	86
— Ին. գ	137
պար. իրա. առ	55
— Ին. թիւ. առնական	105
պար. թիւերէն	141
ամայն	112
Սանարիկ էԲ.	88
արքերէն	137
առ. մեծական թիւն Գիքն	96
— արքերէն — արքեր.	
— Գիքն	98, 99, 100
— Գիքն	91
արքաներէն 75, 77, 131, 134	

մականան բարբառ.	104
առ. առ. գարամական բա.	
— արքան	5
Պայտերէն	75
— կամ գարամականան	133, 134
մայրեանան է.	132
— Ծանց. գ. զ. զ.	72
մայրեան (— մայրեթ է.)	141
մեծական	137
մեծական	135
մեծական է.	139
մեքրու. մական (analy-	
— tique) է.	47, 112
մեքրուցիկ մականիկ	57
— ԼԻ.	24
մեքրական	96
մարտ.	6
մարտ. թիւեր.	27, 59
մարտական (արքար. Տ. ա.	
— թիւ)	5
մարտ. թիւերէն	88
մարտական	96
մարտ. թիւերէն	96
մարտական	96
մարտական	103
Մարտական խոսք	9
մարտական	91
— թիւ. առ. առական	
— Գիքն	39, 41
մարտական	90, 38
— Գիքն	98
— Գիքն. թիւ.	
— Գիքն. թիւերէն	55
— Գիքն. թիւերէն	93
— Գիքն. թիւերէն	15
— Գիքն. թիւերէն	94
— Գիքն. թիւերէն	93
— Գիքն. թիւերէն	38, 133
— Գիքն. թիւերէն	96
— Գիքն. թիւերէն	35
— Գիքն. թիւերէն	42
— Գիքն. թիւերէն	
— Գիքն. թիւերէն	29, 33, 85
— Գիքն. թիւերէն	11
— Գիքն. թիւերէն	110
— Գիքն. թիւերէն	94

առ. նպու. զերէն	37, 96, 97
առ. լեզբն կամ մաս.	
— Գիքն	103
— Գիքն	101
— Գիքն	58
— Գիքն	15
— Գիքն	65
— Գիքն	63
Րեալական թիւն (roth-	
— cisme)	44
Րեալականական գառու.	
— կարգ. թիւն	17
Րեալականական (արքեր)	115
— Գիքն. թիւերէն	108
— Գիքն. թիւերէն	109
Րեալական է. Տին — առ.	
— Գիքն	139
Րեալականներէն թիւերն —	140
— Գիքն. թիւերէն	107
Րեալական թիւ	54, 57, 110
— Գիքն. թիւերն — Հարբ.	
— Գիքն. թիւերն	
— Գիքն. թիւերն	57, 69
— Գիքն. թիւերն	21, 26
— Գիքն. թիւերն	103
Րեալականական կարգ.	
— Գիքն. թիւերն	17
— Գիքն. թիւերն	5
— Գիքն. թիւերն	41, 149
— Գիքն. թիւերն	41
— Գիքն. թիւերն	77, 145
— Գիքն. թիւերն	115
— Գիքն. թիւերն	116
— Գիքն. թիւերն	131
— Գիքն. թիւերն	40, 97
— Գիքն. թիւերն	63
— Գիքն. թիւերն	96
— Գիքն. թիւերն	
— Գիքն. թիւերն	114
— Գիքն. թիւերն	111
— Գիքն. թիւերն	88
— Գիքն. թիւերն	6
— Գիքն. թիւերն	62, 96
— Գիքն. թիւերն	
— Գիքն. թիւերն	96
— Գիքն. թիւերն	139
— Գիքն. թիւերն	80
— Գիքն. թիւերն	139

ԱՂԱՅՆՆԵՐ ԻՆՏԵՆՏԻՎՆԵՐ

- Ա. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Ոստի-
նաւորութիւնը Լեւոնայոց զատուտանագրոյն :
1. Պիշոփ, Լեւոնայոց ՚հն իրաւունքը : 2. Գալէր.
Իրաւունք շայոց : 1890 : 8^ր Երես 85+59 : Քր. 1.25
- Բ. Մեճէվիշեան Հ. Գալէրիէ, Ազգայնամասին
ազնուական գարմին Տիւզիւնց, (պատկերազարդ.)
1890 : 8^ր Երես 50 : Քր. 1.—
- Գ. Տաշեան Հ. Յակոբբոս, Ազամանգեղոս առ
Ներքայ ասորի նսիկոյոսին եւ ուսումնասիրու-
թիւն Ազամանգեղոսայ գրոց : 1891 : 8^ր Երես՝
ԺԱ+159 : Քր. 1.25
- Դ. Դեմեաթիս Տաճի Երեւելեան շայր Պար-
պետ : Քրգմ. Հ. Գ. Վ. Գալմեխարեան : 1891 :
8^ր Երես 79 : Քր. — 85
- Ե. Տաշեան Հ. Յակոբբոս Վ., Ոստիւնասիրու-
թիւնը Մողն-Սպիտակեայ Վարոց Ազգայնագրի :
1892 : 8^ր Երես Դ+272 : Քր. 3.—
- Զ. Ալալեա Տրվիւ եւ Գ. Փիսսն, Ուղեւորութիւն ի
Փոքր Ասիա : Քրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան : 1892 : 8^ր
Երես 82 : Քր. 1.—
- Ը. Մառնիկ, Ամամային ուղեւորութիւնը դէպ ի
շայր : Քրգմ. Ռափիկոս Առաքեան : 1892 : 8^ր
Երես 89 : Քր. 1.25
- Ձ. Գալիլէս Ա., Նորագոյն աղբոց Մովսիս Խորե-
նացոյ : Հռ. Ա. : Քրգմ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան : 1895 :
8^ր Երես ժ+51 : Քր. 1
- Ձ. Գալէմքեարեան Հ. Գրիգորիս Վ., Պատմու-
թիւն Նայ Իրազրութեան : Հռ. Ա. 1794—1860 :
(1 լուսանկարով) : 1893 : 8^ր Երես 232 : Քր. 2.50
- Ժ. Գոմիշի Փր. Վ., Քննութիւնը գրոց Գալիի
Այաթի : Քրգմ. եւ յաւ. Հ. Ե. Վ. Տաշեան :
1893 : 8^ր Երես Ը+92 : Քր. 1.25
- ԺԱ. Գալիիկեան Հ. Գրիգոր Վ., շայր յեղա-
բեթուարիս Գրամատիկանոց 1680—1779 : (1 գրն-
կատիւ) : 1893 : 8^ր Երես ժ+533 : Քր. 4.50
- ԺԲ. Խաչաթեան Գր., Ճկոց Գլակ, Կամմատական
ուսումնասիրութիւն : 1895 : 8^ր Երես 78 : Քր. 1.—
- ԺԳ. Տէր-Մովսիսեան Փարսապան, շայր զիւր-
կան սունց : Քրգմ. Հ. Ե. Վ. Պիլգրիմեան : (6
տարիսով 65 տարու) : 1894 : 8^ր Երես 103 : Քր. 2.—
- ԺԴ. Գալիլէս Ա., Նորագոյն աղբոց Մովսիս Խորե-
նացոյ. Հռ. Բ. կամ Յաւելեան : Քրգմ. Հ. Ե.
Վ. Տաշեան : 1894 : 8^ր Երես ժԱ+43 : Քր. 1.—
- ԺԵ. Տաշեան Հ. Ե. Վ., Ոստիւնասիրութիւնը Նայրէմ
փոխտեայ ցարից : Ա. Հ. Հիւզեան, Սեմական
փոխտեայ ցարից ՚հն Նայրէմի մէջ : Բ. Փորթե-
ման Կ., Յունական փոխտեայ ցարից Նայրէմի
մէջ : Գ. Հ. Հիւզեան, Հակական Յատուկ անուանը :
1894 : 8^ր Երես 9+146 : Քր. 2.—
- ԺԶ. Տաշեան Հ. Յակոբբոս Վ., Մասնագրական
մանր ուսումնասիրութիւնը : Հռ. Ա. : Ա.—Զ. Ա. Նե-
միոս : Բ. Պրոլդ Դիպարիոս : Գ. Խարաթիկ Գ.
Իլըց Հեթուածոց կամ Եպիփան : Ծ. Պրոլդ : Զ.
Սեկունդոս իմաստաւոր : 1895 : 8^ր Երես ժԲ+294 :
Քր. 3.60
- ԺԷ. Տաշեան Հ. Յակոբբոս Վ., Հակական աշխա-
տիւնութիւնը Նայազէս Պ. Փէթրիք, ի մի ամփո-
ճած եւ Քարգմանած Նազեթն ճանթու-
թեանը : 1895 : 8^ր Երես 202 : Քր. 2.50
- ԺԸ. Տիւրեան Կ., Սեւ ժողովուրդական կեցոյցը :
1896 : 8^ր Երես 192 : Քր. 2.—
- ԺԹ. Գալիիկեան Հ. Գրիգոր Վ., Դրամատիկանոց
շայր Մեդարազիւն կամ Նկարագիր Կերտ
ԵՐԻՒ ԼԵՆԻՆԻՆԻՍԿԻԻԿԵ

- Հայաստանի ի գեր եւ ի պատկերս: 1896: 8
Նրն՝ թ՝ 352: Քր. 3.60
- Ի. Տաշեան Է. Յակովբոս Ա., «Վարդապետ-
թիւն տարերջն անվարկան կամեաց մա-
տեանց. Թուղթ Երեւոյ առ Նորաստա եւ Կաննոյ
Թաղի: 1896: 8: Նրն՝ թ՝ 442: Քր. 6.—
- ԻԸ. Տումաշէկ Վ., Աստու եւ Տիգրիս արքայաց
ասիաններ: Պատմական եւ տեղագրական հե-
տազատութիւն: Մասն Աստուի Պատմական տե-
ղեկութիւն Յասնոյ վրայ: Քրգմ. Հ. Բ. Պիլզգի-
ճան: 1896: 8: Նրն՝ է՝ 62: Քր. 1.—
- ԻԱ. Կարսիէր Ա., Ազգայու քոյրք Մովսէս Խոյի-
նացոյ Պատմութեան մէջ: Քրգմ. Հ. Կարսիէ Ա.,
ՄՄԸՎիիւն: 1897: 8՝ է՝ ԺԶ+107: Քր. 1.50
- ԻԳ. Յովնանեան Հ. Վ., Հետազոտութիւնք Նախ-
նեաց համալոյժն վրայ: Ռուսմատիոսութիւնք եւ
քաղցածներ: Մասն Ա. համալոյժն կամեագրու-
թիւնք: Տեպր Ա.: 1897: 8՝ է՝ Ը+274: Քր. 4.—
- ԻԿ. Յովնանեան Հ. Վ., Հետազոտութիւնք Նախնեաց
համալոյժն եւն: Տեպր Բ.: 1897: 8՝ է՝ Ա.—Ը+
275—622: Քր. 5.—
- ԻԵ. Կէլչեք շ., Համաստ պատմութիւն Հայոց: Քրգմ.
Հ. Գր. Ա. Գուշքերտեան: Յակելուարք Պար-
զանսիւն 1. Յանկ 1895—1897 Հայոց կտարած-
ներու առթիւ յոս տեսած գրքերու: 2. Գուշա-
նագիրք Կաթողիկոսաց եւ Պատրիարքաց Հայոց:
1897 8՝ է՝ Ը+150: Քր. 1.50
- ԻԶ. Մէնկիշէան Հ. Գարսիէկ Վ., Կիրք (կամ
յոզուած) գրքու արուեստը: Նորուս Ներմուտնե-
րու ուղեւոր քանի մի կարեւոր անմարտիւնե-
ներ: Տաշեան Հ. Գիրք կարգաւոր արուեստը:
1898: 8՝ է՝ է+123: Քր. 1.25
- ԻԸ. Խաչատրեան Գ. Խ. Մ. Խորնացու Նորադն
արքիւնդի մասին քննադատական ուսումնա-
սիրութիւնք: 1898: 8՝, 56 է՝: Քր. 1.—
- ԻԼ. Տաշեան Հ. Ե., Ամուտի մի նայ Դարու-
թեան վրայ: Ռուսմատիոսութիւն Հայոց գրու-

- թեան արուեստն: (10 զնկատիւ պատկերով):
1898: 8՝ ԺԸ+202 է՝: Քր. 2.50
- ԻՊ. Գրադաշէան Յ., Փաստոս Ռիզմիւնցի եւ
Իր պատմութեան խաղաղարք: Մ. Խորնացու
արքիւնդի ուսումնասիրութիւն: 1898, 8՝ 175 է՝:
Քր. 2.50
1. Մսիկեանց Լ., Հայրեն ըսքարտախտութիւն:
Քրգմ. Ի. ուսերժէ Հ. Գ. Ա. ՄՄԸՎիիւն: 1899,
8՝ Նրն՝ է՝ 26: Քր. — 50
- II. Բոնեան Հ. Ե., Հայր Ի Ջիւնդիս եւ ի յԵւա-
կայ: Հատար Ե. Ջիւնդիս եւ Հայր. (պատկե-
րագրով): 1899: 8՝ Նրն՝ ԺԲ+369: Քր. 5.—
- II. Ըոնեան Հ. Ե., Հայր Ի Ջիւնդիս եւ ի յԵւա-
կայ: Հատար Բ. Ջիւնդիս և Հայր. (պատկե-
րագրով): 1899: 8՝ Նրն՝ ԺԲ+369: Քր. 5.—
- II. Ըոնեան Հ. Ե., Հայր Ի Ջիւնդիս եւ ի յԵւա-
կայ: Հատար Բ. Ջիւնդիս և Հայր. (պատկե-
րագրով): 1899: 8՝ Նրն՝ ԺԲ+369: Քր. 5.—
- II. Գրսիէրեան Հ. Գրիգոր Ա., Հայր յԵրեւոյն-
նացու իր քանկութիւնք. Բ. Հատար 1780—1825.
(1 զնկատիւ): 1899: 8՝ Նրն՝ է՝ 558: Քր. 5.—
- II. Գրսիէրեան Ե. Մուկիւն Հայոց դատարար-
քանք: 1899: 8՝ Նրն՝ է՝ 124: Քր. 1.—
- II. Կարսիէր Ա., Հեթանոս Հայաստանի ու թ մեծան-
նեան Ազնաւորեղիւնք եւ Մ. Խորնացոյ նախ-
նեան Քրգմ. Հ. Յակոբյան Վ. Տաշեան: (1 աշխար-
հարկ տախտակով): 1899: 8՝ Նրն՝ 48: Քր. — 70
- II. Տաշեան Հ. Ե., Փորձանոյք տախտակ վարդանայ,
քառ Կ. Մատի, տեղեկատուութիւն եւ քաղցած-
քանք: 1900: 8՝ Նրն՝ ԺԸ+198: Քր. 2.50
- II. Տաշեան Հ. Ե., Մատնադարական Մանր Ռուս-
մատիոսութիւնք (ան թժ): Մասն Բ: Ը. Բ. Խիւնոց
եւ իր իմաստներն, Ազգայնոս եւ իր Յոյ-
նոսական սա ծառայիմաստ, Թիւրքական
Ազգայու եւ Երեսօտի քառ նորագիւտ արմատ-
զութեան նիւտիւն, եւ Կերպույ Գիւնդիս Կե-
տանք: 1901: 8՝ Նրն՝ ԺԲ+388: Քր. 4.50
- II. Գր. Տեր. Գոզնիւնեան, Նկատարութիւններ Փառ-
տիկ Պատմութեան վերաբերեալ: 1901: 8՝ Նրն
է՝ 110: Քր. 1.50

18. Վեռեր Դր. Սիմոն, Արարացի Ս. Գրոց մէջ:
Տրգմ. Հ. Քանարաս Վ. Պիլգիկճեան: 1901: Տ
Երես՝ Ե+77: Ֆր. 1.—
19. Սանտալիանն Յովսէփ Վ., Ասորեստանայ
և Պարսիկ սեպագիր արձանագրութիւնք կամ
նոցին բաղուածք որոնք Նաիրի-Ուրարտու աշխար-
հն պատմութեան կը վերաբերին: 1901: Տ
Երես՝ 262: Ֆր. 4-50
20. Խաչաթեանց Բագրատ, Հայ ժողովրդական
դիցազնական վէպք: 1903: Տ Երես՝ Ը+72: Փր. 1.—
21. Մեմէվիչեան Հ. Գաբրիէլ Վ., Արդի լեզու-
գիտութիւնք: Հատոր Ա.: 1903: Տ Երես՝ Ը+204:
Ֆր. 3.—:

ՍՏՈՒԳՎԱՅ Է 1971 Ք.

